

ՍՏ. ԼԻՍԻՑԿԱՆ

ՀԽՍՀ
ՖԻԶԻԿԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԴԵՄՈԳՐԱՖԻԱՅՈՎ

551.4
Լ-61

ՀԱՅԳԵՏՀԱՐԱՏ

ՅԵՐԵՎԱՆ

1940

20 JUL 2010

551.4
L-61

ՍՏ. ԼԻՍԻՑԻԱՆ

u w

Հ Խ Ս Հ
Ֆ Ի Զ Ի Կ Ա Կ Ա Ն
ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԴԵՄՈԳՐԱՖԻԱՅՈՎ

Յ Ե Ր Ե Վ Ա Ն Հ Ա Յ Պ Ե Տ Հ Ր Ա Տ

1940

2861
40

СТ. ЛИСИЦИАН
Физическая география
Армянской ССР

АрмГИЗ, Ереван, 1940 г.

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ուսումնասիրելով պատմական կյանքի դանազան շրջաններում Հայաստանի հողի վրա ձևավորված հասարակական և կուլտուրական, մասնավորապես կենցաղային յերևույթները՝ յես հարկադրված եյի զբաղվել նաև այդ յերևույթների վրա աշխարհագրական գործոնների ունեցած ազդեցության պարզաբանությամբ և զբա համար, քանի վոր գիտական զբաղա նության մեջ չկա դեռևս մի համապատասխան ընդհանուր, ամփոփող աշխատություն՝ նվիրված Հայկական լեռնաշխարհի և կից յերկրների ֆիզիկական և տնտեսական աշխարհագրությանը, պիտի ծանոթանայի բազմաթիվ մասնագիտական հետազոտությունների առանձին յեզրակացություններին: Այդ իմ վորոնումների այն մասը, վորը վերաբերում ե թորհրդային Հայաստանի ֆիզիկական աշխարհագրությանը ու դեմոգրաֆիային, կազմում ե ներկա գրքի բովանդակությունը:

Աշխատությունս աչքի առաջ ունի վոչ միայն դպրոցական դասատուներին, համալսարանական ուսանողներին և միջնակարգ դպրոցների բարձր դասարանների աշակերտներին, այլև տուրիստներին, դավառագետներին և առհասարակ բոլոր այն անձնավորություններին, վորոնց գործնական աշխատանքը օկամ գիտական հետաքրքրությունը զրգում ե մոտիկից ճանաչելու թորհրդային Հայաստանի աշխարհագրական բնութիւնը: Մեր լայնածավալ, բազմաբովանդակ, պլանավորված սոցիալիստական շինարարությունը հրամայողական պահանջ ե դնում այդ ուղղությամբ վոչ միայն դպրոցի, այլև մեր սոցիալիստական հայրենիքի յուրաքանչյուր գիտակից քաղաքացու առջև, վորը համակված ե սոցիալիստական հասարակակարգի կառուցման և նրա լիակատար հաղթանակի մեծ գործով:

Սա առաջին փորձն ե մի ամբողջական, ներքուստ կապակցված պատկեր առլու ՀՊՄՀ ֆիզիկա-աշխարհագրական յերևույթների: Այստեղ ի մի յեն ամփոփված այն տեղեկությունները, վոր կարողացել եմ յերկար տարիների ընթացքում քաղել դանազան հատուկ հետազոտությունների միջից, և այն անձնական գիտողությունները, վոր հավաքել եմ այցելելով իմ նկարագրած բոլոր գավառները: Աշխատել եմ իմ այդ նյութերին վերաբերվել զգուշ և քննադատաբար: Յուրաքանչյուր գլուխ վերանայված ե համապատասխան մասնագետների հետ, վորոնք ոգնել են ինձ թե իրենց ձեռքի տակ յեղած տպագիր և ձեռագիր գրականությունը արամադրելով և թե իրենց ցուցմունքներով և բերանացի լրացումներով: Այստեղ պետք ե իմ ջերմագին յերախտագիտությունը հայտնեմ նրանց ինձ ցույց տված սիրալիր ոժանդակության համար:

Նպատակս ե յեղել զբոկվորել լեռնագրության, կլիմայի, ջրադրության, հողի բուսականության և կենդանական աշխարհի յերևույթների միջև յեղած սերտ փոխազդեցությունները և այդ ամբողջության հետ շարկապել մարդու գործունեյությունը և բնակչւթյան դասավորությունը մեր տերիտորիայի վրա: Աշխատել եմ

յերևույթները ներկայացնել Վոչ միայն նրանց ներկա վիճակի մեջ, այլ հնարավոր յեղած չափով նրանց ծագման և դարգացման անցյալով:

Նյութը ձգտել էմ դասավորել այնպես, Վոր դյուրին և խորը դրոշմվի ընթերցողի հիշողության մեջ և խթան հանդիսանա նրա մտքի ինքնուրույն աշխատանքի համար, ավելի գրգռելով նրա հարցասիրությունը: Այդ դիտավորությամբ գետեղված են նաև բազմաթիվ քարտեզներ և պատկերներ:

ՍՏ. ԼԻՍԻՅՅԱՆ

1. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔՆ ՈՒ ԲԱՐՁՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սև և Կասպից ծովերի միջև Յեմբուլայի հետ Ասիան միանում և Կովկասյան պարանոցով, Վորը հյուսիս-արևմուտքից՝ Թամանյան թերակղզուց դեպի հարավ-արևելք՝ դեպի Ապշերոնյան թերակղզին, հատվում և Մեծ Կովկասի վիթխարի շղթայով: Այդ շղթայից դեպի հարավ տարածված յերկիրը Ռուսաստանի Ժողովուրդների համար «Կովկասից դենը» գտնվող, այսինքն՝ «Անդրկովկաս» յերկիրն է, Վորտեղ գետեղված են չերեք Խորհրդային հանրապետությունները՝ Վրացական, Ադրբեջանական ու Հայկական հանրապետությունները՝ իրար հետ սերտորեն շաղկապված թե աշխարհագրական պայմաններով և թե քաղաքական, տնտեսական ու կուլտուրական շահերով: Մեծ Կովկասին գրեթե զուգահեռ, Սև ծովի հարավային յեզրերից դեպի Կասպից ծովի հարավային յեզրերը, ուղղված և մի այլ, ավելի ցածրադիր շղթա, Վորը Մեծ Կովկասից տարբերելու համար կոչվում և Փոքր Կովկաս, կամ «Իրմացի Կովկաս», «Անտիկովկաս»: Այս շղթայից դեպի հարավ՝ հեռու ձգվում և յերկրակեղևի մի ուռուցք՝ բազմաթիվ շղթաներով լեռնադաշտերի և սարահարթների կտրտված. աա Իրանի և Փոքր Ասիայի բարձրավանդակների միջև Վեր յեղած Հայկական լեռնաշխարհն է: Մեծ և Փոքր Կովկասների միջև իջած հովիտներում և գլխավորապես, Վոր տեղավորված են արևմուտքում Խ. Վրաստանը և արևելքում Խ. Ադրբեջանը: Փոքր Կովկասի արևելյան յերկշար կիսի բարձրավանդակների Վրա, նրա լեռնալանջերի և հարավ-արևմտյան ստորոտին փռվող հարթությունների Վրա տարածվում և Խ. Հայաստանը:

Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունը— ՀեՍՀ—տարածվում և հյուսիսային լայնության $38^{\circ} 55'$ -ից մինչև $41^{\circ} 15'$ և արևելյան յերկարության (Գրինվիչից) $43^{\circ} 35'$ -ից մինչև $46^{\circ} 37'$ -ը: Այսպիսով նա ամբողջովին պատկանում և բարեխառն գոտուն և հասարակածից հեռացած ենույնքան, Վորքան մի կողմից՝ Փ. Ասիա-

յի հյուսիսային կետը, միջին Բալկանյան թերակղզին, հարավային Իտալիան, Կորսիկա կղզին և միջին Իտալիան, իսկ մյուս կողմից՝ Անդրկասպյան յերկիրը: Սակայն նրա Ֆիզիկա-աշխարհագրական առանձնահատկությունները պայմանավորված են վոչ միայն հասարակածից ունեցած հեռավորությունով, այլև ուրիշ բազմաթիվ հանգամանքներով և ամենից առաջ նրա բացարձակ բարձրությունը: Հայկական լեռնաշխարհն ընդհանրապես ավելի բարձրագույն յերկիր է, քան իր հարևան Անատոլիայի և Իրանի բարձրավանդակները: Բայց յերբ այդ լեռնաշխարհը, մասնավորապես նրա հյուսիս-արևելյան մասը, վորտեղ գտնված է ՀՍՍՀ-ն, համեմատում ենք հյուսիսում՝ Մեծ և Փոքր Կովկասների միջև գտնված իջվածքի հովիտների հետ, բարձրության տարբերությունը և մրանից բղխող յերևույթներն ավելի շեշտակի յեն աչքի զարնում: Այսպես, որինակ, Ռիոնի հովտում Գուլթալիոն ունի 152 մ բարձրություն՝ ծովի մակերեսից, իսկ Փոթին՝ 8 մետր (գրեթե ծովի մակերեսին հավասար), իսկ Կուր գետի ստորին հովտում Բազուն և Սալյանը նույնիսկ ծ. մ. ցածր են, Խորհրդային Հայաստանում ամենացածրագույն կետերը չեն իջնում 800 մ (Դավալուի մոտ 824 մ) կամ շատ-շատ 450 մ (Լամբալու գյուղ) վար: Բարձրության տարբերությունը առաջ է բերել վերին աստիճանի բնորոշ յերևույթներ:

ԿԱԶՄՆ ՈՒ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

Խորհրդային Հայաստանը կազմվել է նախկին ռուսական կայսրության Կովկասյան փոխարքայության առավելապես հայաբնակ մասերից: Նրա մեջ մտել են նախկին Յերևանի նահանգի մեծագույն մասը, ապա առանձին շրջաններ Գանձակի, Թբիլիսիի ու Կարսի նահանգներից: Յերևանի նահանգից մտել են Նոր-Բայազետի, Ալեքսանդրապոլի (Լենինականի) ու Նժմիածնի գավառներն ամբողջապես և մեծագույն մասը Յերևանի և Շարուրի և փոքրիկ տարածություն Նախիջևանի գավառներից: Գանձակի նահանգից՝ Դադախի և Չանգեղուրի գավառների գրեթե կեսը և Զիվանշիրի գավառի փոքրիկ մասը: Թբիլիսիի նահանգից՝ Բորչալվի գավառի լեռնային մասը և Կարսի նահանգից՝ Կարս գավառի փոքրիկ մասը Ախուրյանի աջ ափին:

Հանրապետության սահմանը՝ սկսվելով արևմուտքում Չըլդեր լճի արևելյան ափին բարձրացող Աղբարանների կրկնակի գագաթներից՝ ձգվում է դեպի հարավ և Կարս-գետի բերանից վոչ հեռու հասնում է Ախուրյանին (Արևմտյան Արփաչային) և նրա հունով իջնում է մինչև գետախառնուրդը, ապա շրջվելով դեպի արևելք՝ ընթա-

նում է Արաքս գետով և Արևելյան Արփաչայի գետախառնուրդին մոտ 25 կմ չհասած շեղվում է դեպի ձախ: Աղբարաններից մինչև այս կետը ՀՍՍՀ-ն սահմանակից է Թուրքիային:

Այնուհետև սկսվում է Նախիջևանի ԱՍՍ հանրապետության սահմանագլուխը, վորն Արաքսի ձախ ափից հեռանալով՝ հատում է Արևելյան Արփաչայի ստորին հոսանքը և այս գետի ու Նախիջևանի գետի ջրբաժան բազուկով յեկնում է մինչև Չանգեղուրի շղթան և ապա որս սեռով (կատարներով) իջնում է կրկին Արաքսի ափը, Որդուբադի ու Մեղրիի մեջտեղ:

Այս կետից գիծն ընթանում է կրկին Արաքսի հոսանքով վար և Մեղրուց մի 30 կմ դեպի արևելք թողնում է Արաքսը և դիմում գետի հյուսիս: Արաքսն իր այս մասում բաժանում է ՀՍՍՀ-ն Իրանից:

Արաքսի ափից սկսվում է Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի սահմանը, վորը շեշտակի ուղղվում է դեպի հյուսիս, հատում է Ոխչի ու Բերդաշատ գետերի ստորին հոսանքները և ընթանալով Հազարի գետին գրեթե զուգահեռ մինչև նրա Աղ-ողլան վտակը՝ այս վտակով դիմում է դեպի Քեթիկաղ և այնուհետև Սևանա լճի ու Թարթառ գետի ջրբաժանով մինչև Գինալ-դաղը: Սահմանն այստեղ շփվում է Լեռնային Գուրգասանին՝ մոտենալով Լեռնային Ղարաբաղին: Ադրբեջանի սահմանը Գինալ-դաղից Շահդաղի շղթայի սեռով շարունակվում է մինչև Շահդաղ գագաթը և այստեղից իջնում է Մրդուզի շղթայի մի բազուկով դեպի Կուր գետը, բայց այս գետին մոտ 25 կմ չհասած՝ Մրդուզի լեռնաբազուկների ստորոտներով շրջվում է դեպի արևմուտք, անցնում Աղստե գետի ձախ ափը և վերջանում Կոզը գյուղի մոտերքում:

Այստեղից սկիզբ է առնում Վրացական ԽՍՀ-ի սահմանը, վորը ձգվում է դեպի արևմուտք, կտրում է Թբիլիսիից Յերևան տանող յերկաթգիծը Այրում ու Սադախլո կայարանների միջև և հասնում է Աղբաբաներին, գրեթե միշտ անցնելով Լոռին Բաշքեչեթ-Մալկայից, Շիրակը Չավախքից անջատող ջրբաժան լեռնաշարերի սեռերով:

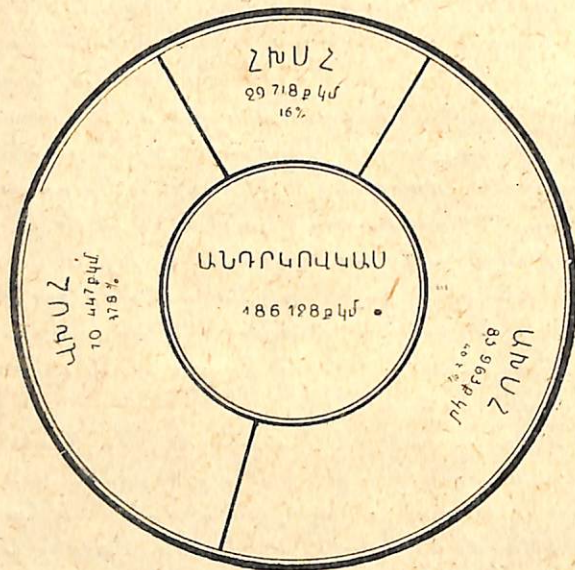
Մերձավոր հաշվով Թուրքիայի սահմանը 270 կմ է, Նախիջևանին՝ 200, Իրանին՝ 50, Ադրբեջանին՝ 430 ու Վրաստանին՝ 140 կմ, ընդամենը 1090 կմ, վորից 320 կմ կամ մոտ $\frac{1}{3}$ սահմանակից է Խ. Հայաստանն ոտար պետություններին, իսկ 770 կմ կամ $\frac{2}{3}$ -ով՝ յեղբայրական Խորհրդային հանրապետություններին:

Սև ծովից ՀՍՍՀ-ն հեռու յե (Աղբաբա-լեռներից—Ախուրյանից) ուղիղ գծով առավազն 150 կմ, իսկ Կասպից ծովից (Չանգեղուրից) առավազն 170 կմ:

ՏԱՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀԽՍՀ-ն ձգված լինելով Փոքր Կովկասի ուղղությամբ հյուսիս-արևմուտքից դեպի հարավ-արևելք՝ ունի ամենամեծ յերկարությունը Ադրբայջանի մինչև Իրանական սահմանի արևելյան կետը, 380 կմ և ամենամեծ լայնությունը Ախուրյանի գետախառնուրդից մինչև Ադրբեջանի սահմանը Մրդուզի ստորոտում, 200 կմ: Ամբողջ մակերեսը կազմում է 29,713 քառ հորիզոնական կմ: Այսպիսով, ՀԽՍՀ-ն բռնում է Անդրկովկասի (185,128 քառ) տերիտորիայի 16%⁰, Վրաստանը՝ 37,80% (70,447 կմ), իսկ Ադրբեջանը՝ 46,20% (85,963 կմ):

ԱՆԴՐԱԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԵՐԻՏՈՐԻԱ

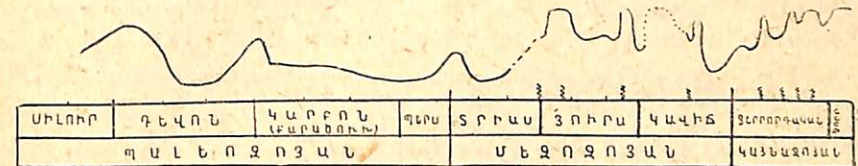
Նկ. 1.

2. ԼԵՌՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՅԵՐԿՐԱՒԱՆԱԿԱՆ ԱՆՑՅԱԼԸ

Յերկրագունդը հետզհետե սառչելով և կծկվելով՝ նրա կեղևն երշարունակաբար յենթարկվել է փոփոխության: Այնտեղ, վերանդ այժմ Հայկական լեռնաշխարհն է, այդ փոփոխության ընթացքի վրա ուժ-

դին ներդրած է այն կողմնակի ճնշումը, վորը գալիս էր ավելի վաղ կարծրացած տարածություններից, հյուսիսում՝ Ռուս-Սիբիրական հարթությունից և հարավում՝ այն հնագույն ընդարձակ բարձրավանդակից, վորի մնացորդն է ներկա Արաբիայի թերակղզին: Վաղ յերկրաբանական շրջանի պատմությունը*) մեզ գրեթե ծանոթ է: Պալեո-դոյան երայի դեռն, կարբոն (քարածխային) և պերմյան պերիոդներում այստեղ յերկրակեղևը դեռ մնալով ծովի հատակ՝ մի քանի անգամ բարձրացել և իջել է, առանց նշանավոր ծալքեր կազմելու: Ամեն պերիո-

Նկ. 2. Լեռնակազմության դիագրամ ըստ Վ. Պ. Ռենգարտենի:

դի օկղբում (տես լեռնակազմության դիագրամը) նա բարձրացել է և ծովը դարձել է ավելի ծանծաղ, իսկ վերջում ավելի խորացել է, ամեն պերիոդի հետ ավելի խորանալով և ծածկվելով նստվածքների ավելի հաստ շերտով: Այս կացությունը շարունակվել է նաև մեզոդոյան երայի տրիասում, վորին հաջորդում է ուժեղ հրաբխային գործունե-

*) Յերկրագունդի զարգացման պատմությունը բաժանում են չորս ժամանակաշրջանների—երաների. 1. արքայան, կամ աղոյան («կենդանագուրդ»), յերը դեռ չեն նա առջ յեկած որդանական եյակները՝ բույսերն ու կենդանիները (տեկ է 1. 500 միլիոն տարի). 2. պալեոդոյան, 3. մեզոդոյան և 4. կայնոդոյան, այսինքն՝ հին (տեկ է 340 միլ.), միջին (տեկ է 140 միլ.) և նոր (տեկ է 60 միլիոն տարի) ժամանակներ: Նրաները բաժանվում են պերիոդների: Այսպես՝ պալեոդոյան երայում իրար հաջորդել են կեմբրյան և սելուրյան, դեվոն, կարբոն (քարածխային) և պերմյան պերիոդները, մեզոդոյանում՝ տրիաս, յուրա և կալձային, իսկ կայնոդոյանում՝ դանագանում են յերկու բաժիններ՝ յերրորդական և յորրորդական: Յերրորդականն ընդգրկում է եոցեն, ոլիգոցեն, միոցեն և պլիոցեն, իսկ յորրորդականը՝ պլեյստոցեն և ժամանակակից, կամ հոլոցեն պերիոդները: Պերիոդները բաժանվում են եպոխաների և ավելի մանր ժամանակաշրջանների: Ամեն մեկը դրանցից ընորոշվում է իրեն առանձնահատուկ բուսական և կենդանական աշխարհով, վորի մնացորդները քարացած կամ այլ ձևով պահպանվել են նրա մեջ: Այսպիսով հնարավոր է լինում պարզել, թե վո՞ր մակերեսը և յերը է ծովի տակից դուրս յեկել և վո՞րը մնացել է ծովի հատակ: Ծովի հատակին նստած քանդված ու լուծված աղաւների և բուսական ու կենդանական մնացորդների շերտերի դասավորությունը, հաստությունը և բաղադրությունը կախված է նրանից, թե վո՞րչափ հարթ է յեղել հատակը վո՞րչափ յերկար է նա մնացել ջրի տակ, ինչ բույսեր և կենդանիներ են ապրել այդ ժամանակվա ծովի մեջ:

յուրթյուն, տակավին դեռ միշտ ծովային ավազանի մեջ փռելով իր արտավիճանքները ջրի տակ: Յուրայի պերիոդում նկատվում է շեշտակի տարբերություն այժմյան Խ. Հայաստանի հյուսիս-արևելքի և հարավ-արևմուտքի միջև: Այդ յերկու շրջանները բաժանող գիծը կարելի չե անցկացնել սկսելով Լենքորանի մոտակայքից, Սևանի լճի հյուսիս-արևելյան ափով, Դիլիջանի մոտով, Բաքաքարի շրջանով, Վիրահայոց լեռներով, մինչև Սուրամ և նշել ավելի դեպի արևմուտք, Աջարա-Իմերեթյան շրջանի ստորոտով մինչև Սև ծովը Ողուզեթի մոտ: Այս գծից հյուսիս գտնված յերկրակեղևը, հյուսիսից ուղղված սեղմման հետևանքով, հեղհետե թեքվել է՝ բարձրացնելով իր հարավային թևը դեպի վեր և իջեցնելով հյուսիսային թևը դեպի վար, Կովկասյան շրջանի դեպի հարավ շրջված ծալքի տակ: Այս թեքման շնորհիվ յուրայի պերիոդից հետո կավճային դարում այս «Անդրկովկասյան սալի» (ПЛИТА) հարավային թևն սկսել է դուրս գալ ծովի տակից և յերրորդական երայում չի ընդունել իր վրա նոր ծովային նստվածքներ, մինչդեռ հյուսիսային կողմը, Կուրի աջ ափից մինչև Կովկասյան շրջանի հարավային ստորոտի գոտին, շարունակում եր մնալ ծովի հատակ: Այսպիսով, այժմյան Ղաղախն ու Շամշադինը պետք է համարել արդեն յուրայից հետո հեղհետե ցամաքի վերածված գավառներ: «Անդրկովկասյան սալը» արդեն այնքան կոշտացած է լինում, վոր նրա մակերեսն այնուհետև համեմատաբար հանգիստ է մնացել և գոյացած լայնատարած և քիչ վեր յեղած ծալքերը գրեթե չեն խանգարում նստվածքային շերտերի հորիզոնական փռվածքը*):

Վերը գծած ոահմանից հարավ լեռնակազմության պրոցեսն ընթանում եր տարբեր ուղիով: Այստեղ ուժեղ ծալքավորման շրջան է: Ծալքերն սկսել են առաջանալ դեռ յուրայի տիտոն կոչված ժամանակաշրջանում: Նրանք հաջորդ պերիոդներում հարավից յեկող ճնշման տակ ավելի ու ավելի սեղմվել են յեղացել են՝ խորանալով իրենց իջվածքներով և բարձրանալով իրենց գագաթներով: Այս ծալքերը ձգված են աղեղնաձև՝ աղեղի մեջքը դեպի հյուսիս ծոած: Սկզբում նրանք ունեն հարավ-արևմուտքից հյուսիս-արևելյան ուղղություն (անտիտալրոսյան ուղղություն), այնուհետև մի կարճ տարածություն դիմում են դեպի արևելք և ապա թեքվում դեպի հարավ-արևելք (իրանական ուղղություն): Այսպիսով, Հայաստանում իրար հետ գոդվում են անտիտալրոսյան և իրանական ծալքերի ուղղությունները:

*) Հաջորդ ժամանակաշրջանում Անդրկովկասյան սալը ճեղքվելով իր հարավային գծին ուղղահայաց մի քանի ճեղքերով գոյացել են Սոմխեթյան (Վիրահայոց), Գանջայի կամ Դոնգայի և Ղարաբաղի բեկորները:

Ծալքակազմությունը տեղ և յերկար ժամանակ, մինչև յերրորդական երայի ոլիգոցենը, մեծ մասամբ ծովային ավազանում—Խ. Հայաստանի այս կողմերն իրենց այս կամ այն մասով միայն կարճ ժամանակամիջոցով են դուրս յեկել ջրի տակից: Այսպիսով, Հայկական լեռնաշխարհի այս մասը (վորպես և դեպի հարավ, Թուրքիայի սահմաններում գտնված այլ մասը) ներկայացնում է մի ծալքավոր կնճռոտ յերկիր, տարբեր ժամանակների ծալքերի կուտակում: Հետագայում այդ ծալքերից մի քանիսը կուտակվել են կամ կործանվել, մյուսները թաղվել են լավաների հեղեղների և շատ ուշ ժամանակվա լճային և գետային բերվածքների տակ:

Ոլիգոցենից հետո Խ. Հայաստանի այս շրջանն արդեն այնչափ է բարձրացած լինում, վոր ծանծաղացած ծովը փոխվել է մի ամբողջ ցանց աղի և քաղցրաջուր լճերի: Ծովի վերջին մնացորդները իրարից անջատվելով և ավազանների մեջ ցամաքելով՝ առաջ են յեկել գիլասի և աղի հուժկու շերտեր:

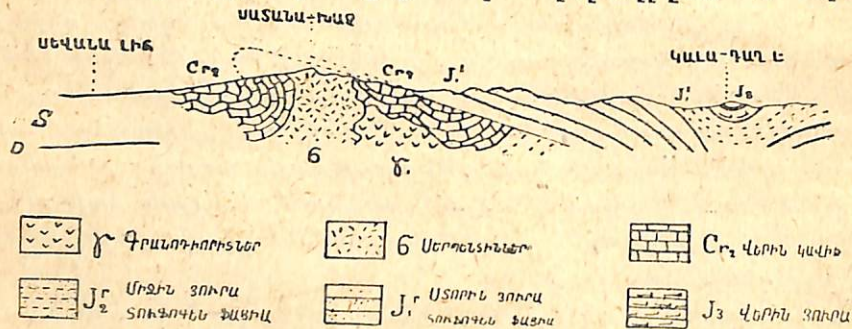
Յերրորդական երայում կազմված աղեղնաձև ծալքերից այժմ պարզ յերևում են Մարալ-դաղ—Աղլաղան—Բզովդալ գիծը, սրանից հարավ՝ Յասաուլի շրջան, ավելի հարավ՝ Փամբակ—Գյունեյ (Արևգունի) շրջան: Այս գրեթե գուգահեռ ծալքավիճից հարավ մնացել է Շաթիրդաղի ծալքը, վորը սկսվելով Թուրքիայում և անցնելով Հայկական պարի (Աղրիդաղի շրջանի) հյուսիսային ստորոտով Արաքսի աջ ափին՝ շարունակվում է Խ. Հայաստանում Արաքսի ձախ ափին Զինջիրլիի և Ալանգյաղի շրջանների գծով, Դարալագյաղի մոտից թեքվելով դեպի հարավ-արևելք:

Ծալքակազմության պրոցեսի հետ շաղկապված է յեղել ուժեղ հրաբխային գործունեությունը, վորը մի քանի անգամ աշխուժացել է: Առաջին անգամ նա արտահայտվել է յուրայի ստորին (լեյասի) ժամանակ, ապա կրկնվել է նույն պերիոդի վերջում, հետո նորից կավճային պերիոդում. մի քանի անգամ բռնկել է յերրորդական երայում և առանձնապես ուժեղացել է չորրորդական շրջանում, ծածկելով ընդարձակ տարածություններ անդեղիտներով, բազալտներով և տուֆերով:

Պլիոցենում յերկրակեղևն արդեն այնքան կարծրացած է յեղել, վոր կողմնակի ճնշման աղեղեցության ներքո առաջ եյին գալիս վոշ թե ծալքեր, այլ նոր և նոր ճեղքեր: Այդ ճեղքերի միջև գոյացած բեկորները փոփոխում եյին գիրքն իրար հանդեպ: Տեղ-տեղ բեկորները նստում եյին իրար վրա՝ մի թևը բարձրացնելով, մյուսն իջեցնելով, տեղ-տեղ փոռ եյին ընկնում հարևան բեկորների միջև և կազմում իջվածքներ, ինչ վոր յերկրաբանության մեջ կոչվում է գրաբեն: Ընդերքի ուղղության վրա ազդում եյին արդեն թե իր ձևա-

վորումը լրացրած Կովկասյան շղթան և թե հնուց բարձրացած և ծալ-վելու ընդունակութունը կորցրած Մոսքիկյան (Սուբամի) զանգվածը, վորի շարունակութունն է Մեծ Կովկասի հյուսիսում հարավից հյուսիս, Ուրալյան ուղղությամբ*) ձգվող Կիսլովոդսկ-Ստավրոպոլի բարձրավանդակը. այս ընդարձակ հյուսիս-հարավային ուղուցքը յե-րևան է գալիս նաև Վիրահայոց լեռներում և առաջացած լինելով գեո-պարեոգոյում՝ աղբիլ է կեղևակազմության ընթացքի վրա ամբողջ հա-ջորդ դարաշրջաններում:

ձեղքերը հատում են յին յերկրակեղևը մեծ մասամբ կամ Մեծ Կով-կասի ուղղությամբ, հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք, կամ Ստալ-րոպոլ-Մոսքիկյան ուղուցքի դիմադրության հետևանքով՝ հյուսիսից հարավ, միջորեական ուղղությամբ: Խ. Հայաստանի սահմաններում կովկասյան ուղղությունն ունի այն մեծ ձեղքը, վորն անցնում է վե-րը նկարագրած յերկրաբանական յերկու շրջանների սահմանագծով, այն է Սևանա լճի հյուսիս-արևելքով (Շահգաղի շղթայով), արևելքում՝ Դարբաղի լեռների կոնակով, ապա փոխադրվում է Արաքսի

Նկ. 3. Հատում Սևանա լիճ—Կալա-դաղ գծով, ըստ Կ. Ն. Պաֆենհոլցի:

աջ ափը և նշվում է նաև Իրանի հողի վրա, մինչև Արդեբեյլ: Այս յերկար ձեղքից դեպի հյուսիս գտնված բեկորը, ըստ մի քանի յերկ-րաբանների դիտողության (Ֆ. Ոսվալդ), բաժանվում է գրեթե ուղ-ղաձիգ ընթացող յերկրորդական ձեղքերով յերեք (ըստ Շտալի յեր-կու) հատվածների, այն է՝ Դարբաղի, Գանձայի և Վիրահայոց բեկոր-ների, վորոնց հարավային բարձրացած թևի տակ ներսեղմված է հա-րավային ծալքավոր շրջանի հյուսիսային թևը, ինչպես դա նկատ-վում է պարզորոշ կերպով Սևանա լճի հյուսիս-արևելյան ափին: (Տեա Սևանա լիճ—Կալա-դաղ գծով հատումը):

*) Այդ յերկու (Մոսքիկյան—Ստավրոպոլյան մի կողմից և Ուրալյան մյուս կողմից) հյուսիս-հարավային բարձրացումների միջև առաջացած իջվածքում տե-ղավորված են Ստորին Վոլգայի ավազանն ու Կասպից ծովը:

Ավելի հարավ, նույն կովկասյան ուղղությանը հետևելով, ծալ-քավորման գավառում գոյացել են յերկու գուգահեռ ձեղքեր, մեկը Արաքսի, մյուսը Մեծ Մառիտի վրայով մինչև Արաքսի հունը և մա-սամբ ավելի հեռու: Այս ձեղքերի միջև յերկրաբանորեն նստել է վար, փոսացել է, և առաջացած գրաբլենը լցվել է լավաներով, հրաբխային փոշիով, գետերի բերվածքներով և հողմահարության ալյուվյալ ար-տադրանքներով. այսպես կազմվել է Մերձարաքսյան իջվածքը:

Միջորեական ձեղքերից Խ. Հայաստանի սահմանի կազմության համար կարևորագույն նշանակութուն ունեն այն գույգ ձեղքերը, վորոնցից մեկն անցնում է Մոսքիկյան զանգվածի արևելքով, մյուս-ը՝ արևմուտքով: Արևելյանը հատում է Մեծ Կովկասի շղթան Կազ-բեկ հրաբուխի կետում և ձգվում է Խոնավ լեռներով մինչև Թանդու-րիկ և ավելի հարավ, Ուրմիո և Վանա լճերի ավազանների միջև: Այս գծի վրա բազմած են հարավային (Մերձարաքսյան գրաբլենի) գույգ ձեղքերի հատման կետերում, Արաքսին ու Մեծ Մառիտը: Այս ձեղքի մի մասը միայն (միջինը) անցնում է ՀԽՍՀ-ի տերիտորի-այով:

Մյուս միջորեական ձեղքը, արևմտյանը, ամբողջովին գտնվում է մեր հանրապետության սահմաններից դուրս: Նա հատում է Մեծ Կովկասը Ելբրուս հրաբխի կետում, շեշտակի դիմում է դեպի հա-րավ Արախանի—Սողանլուղ շղթայով, հատում է Հայկական Պարը: (Այդի դաղի շղթան) Քյոսա-դաղ հրաբխի մոտ և շարունակվում է մինչև Սիփանը, Վանա լճի արևմտյան ափին:

Այս յերկու ձեղքերի միջև յերկրաբանորեն իր վրայի ծալքերով նստել է վար և ծածկվել է ձեղքերից և առանձին հրաբուխներից յեկած լավաներով. այսպիսով, այստեղ կազմվել է «Անդրկովկասյան կենտրոնական հրաբխային» կոչված բարձրավանդակը, վորի վրայով հոսում է մի կողմ՝ Կուրն իր վերին հունով, մյուս կողմ՝ Ախուրյանն իր ոժանդակ Կարսի գետով: Այս բարձրավանդակի վրա գոյացել են (Կուրի ավազանում) Գյոլհի, Արդահանի, Ախալքալաքի (հին Ջավախք) և Ախալցխայի, իսկ Ախուրյանի ավազանում՝ Կարսի (հին Վանանդ) և Շիրակի դաշտերը, վորոնցից վերջինը Խ. Հայաստանի կազմի մեջ է:

Նույն միջորեական ուղղությունն ունեն Աղմաղանի շղթան կազմող հրաբուխների շարը Սևանա լճի արևմտյան ափին համըն-թաց և ավելի դեպի արևելք՝ Ջանգեղուր—Ալանդյաղի շղթան: Այս-պիսով, Աղմաղանի և Շահգաղի ձեղքերի գծի միջև գոյացել է յեռան-կյունի գրաբլեն, վորի մեջ գետեղված է Սևանա լիճը, իսկ Ջանգե-ղուր—Ալանդյաղի և Արևելյան Դարբաղի գծերի միջև առաջացած բե-կորի (վորն ընդհանրապես թեքված է դեպի արևելք) հյուսիսային անկյունը թաղվել է ձեղքերից և մեջտեղը դասավորված (կովկասյան

ուղղությամբ) հրաբուխների լավաների տակ՝ կազմելով «Ղարաբաղի հրաբխային բարձրավանդակը», մինչդեռ հարավային մասն իջել է վար՝ կազմելով Զանգեզուրի իջվածքը:

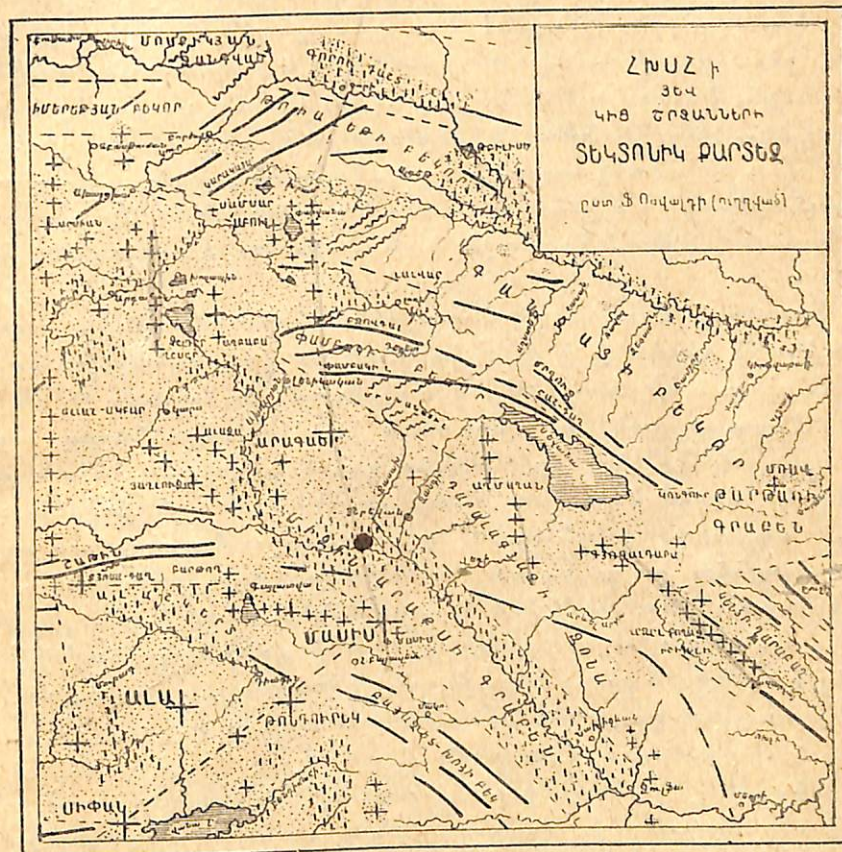
Հարավում աշխարհադրական լայնությամբ ձգվող յերկրորդական զույգ ճեղքների միջև (մեկն անցնում է Բերգուշատի, մյուսը Զափնուրի, կամ Մեղրի-Փյունեյ շղթայի գծով) գոյացել է Ուխչիի հովիտը:

Այսպիսով, յերրորդական երայի վերջում Հայկական լեռնաշխարհն արդեն ձևավորվել է բերում իր ներկա ուղեգծի գլխավոր գծերը՝ կորցնելով ծալքավոր կանոնավոր կուտակումների պատկերը: Յերկրաբանությունների տեղափոխություն հետ նրանց վրա յեղած ծալքերն են փոխել են իրենց դիրքը:

Մակերեսի կազմության վրա այնուհետև ազդել են վոչ այնքան ջրային նստվածքները, վորքան հրաբխային արտավիթանքները:

Հրաբխային գործունեությունը սերտորեն շաղկապված է յեղել ծալքակազմության հետ շատ վաղ ժամանակներից, մերթ ուժեղանալով, մերթ թուլանալով, ամեն դարում տարբեր նյութեր հանելով խորքից կեղևի յերեսը, սակայն ամենից վիթխարի չափերով արտահայտվել է յերրորդական երայի վերջում և յորրորդականում, յերբ յերկրակեղևի մեծ մասը ցամաքի յե վերածվել: Լավան արտահոսել է թե ճեղքների բերանից ամբողջ յերկարությամբ (Խոնավ լեռներ, Աղմաղանի շղթա), կազմելով հրաբխային շղթաներ և լավային դաշտեր, և թե առանձին կենտրոններից, վորոնց վրա գոյացել են հրաբխային գագաթներ: Այդ գագաթներից հսկաները (Արագած, Մոսիս) զետեղված են ճեղքների հատման կետերում: Լավային հեղեղների արդյունք է, որինակ՝ Լոռվա դաշտը: Այստեղ «լավաների կենտրոնը գտնվում է Լոռվա դաշտի հարավ-արևմտյան կողմում: Հեղեղի ընդհանուր յերկարությունը 100 կիլոմետրից պակաս չէ, և դա վկայում է, թե վորչափ հոռուն հեղուկ է յեղել մագման: Հեղեղն իջել է վար Գեղեղ գետի հոսանքով, հասնելով մինչև Մաղախու: Նրա ամենամեծ հաստությունը 300—350 և ավելի մետր է: Լավաները լցրել են վոչ միայն գետի գլխավոր հունը, վորը կազմվել եր այստեղ տակավին այդ լավային հեղեղներից առաջ, այլև մտել են այդ գետի կողմնակի ոժանդակների հովիտները, յերեմն մեծ տարածության վրա (որինակ՝ Բաբաջան գետի հովիտը) լցնելով բոլոր անհարթությունները: Բազալտային ծածկի տակ պատահում են տեղ-տեղ գետաքարեր, գետերի հին բերվածքներ, տեղ-տեղ ավազուտներ: Այսպիսով նրանք նախորդել են լավաների արտաթորումին և յերևի փոված են յեղել լճագետային ավազանում: Լավային հեղեղի վերին մասերի փովածքը գրեթե հորիզոնական է»: (Կ. Պաֆֆենհոլց):

Տեղ-տեղ առաջացել են յերկրորդական հրաբխային կոներ, շնորհիվ այն բանի, վոր լավային հեղեղների մեջ կուտակված գազերը պայթեցնելով ծածկը՝ դուրս են նետել այդ հեղեղների բովանդակած նյութերը, այդպիսի ծագում ունեն Աղմաղանի լավային դաշտի վրա:

Նկ. 4. Ըստ Ֆ. Ոսվալդի (ուղղումներով ըստ Ռենգարտենի, Շտալի և ալոյ):

նստած այն կոները («լավային հրաբուխները»), վորոնց հատված գագաթներին պարզ յերևում են խառնարանները և վորոնք կազմված են բշտիկավոր, բովորաբար փխրուն, վոչ զանգված կուտակումներից: Իերեմն խառնարանի պոնդի խանգարումներից դուրս հոսած է լինում փոքր լավային հեղեղ, վորը հազիվ հասնում է կոնի ստորոտին. տեղ-տեղ

գաղերը միայն ուղարկել բարձրացրել են ծածկն առանց նրան պատռելու:
Արտավիժվում էլին հետզհետե ավելի թթու տեսակները*):

Մակերեսը ծածկվում էր վոչ միայն լավային հեղեղումներով, այլև հրաբխային փխրուն արտադրանքներով — զանազան մեծ ու թյուն ունեցող ուռմբերով և մանավանդ փոշիով, վորոնք թափվում էլին կամ ջրային (լճային) կամ ցամաքային մակերեսների վրա: Փոշու շերտերը վերածվել են բազմազան և բազմազույն տուֆերի: Հրաբխային ծագում ունեն նաև պեմզան, տրասը, պուցոլանը և այլն: Հաշվել են, վոր հրաբխային գործունեությունը գետնի յերեսն է հասել մոտ 49 տեսակ ապառներ, վորոնցից մեծ մասն ունի ահագին արդյունաբերական և շինարարական կարևորություն: Այդ ապառների հողմահարությունից ծագել է Ս. Հայաստանի արգավանդ վերնահողը:

Այսպիսով, Սորհրդային Հայաստանի ներկա ուելեֆն իր բազմազանությունը հետևանք է լեռնակազմության բազմազանություն:

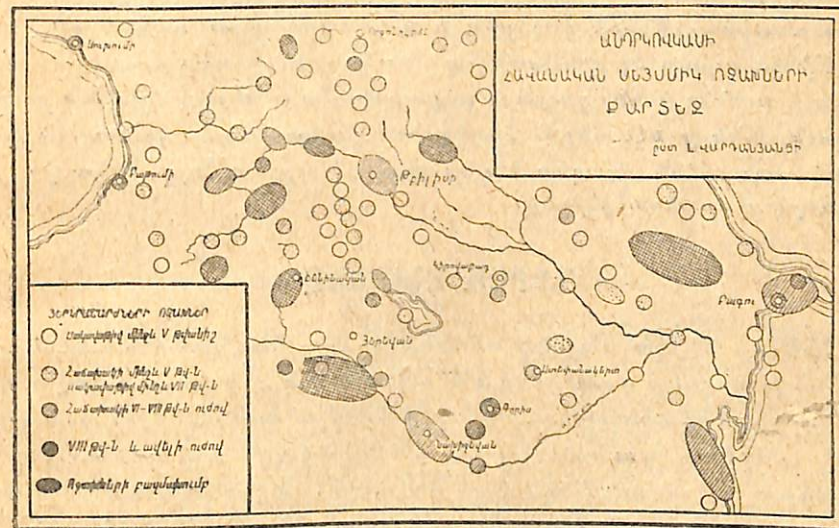
Յերկրակեղևի կազմության պրոցեսում իր հարևան Փ. Ասիական (Անատոլիական) և Իրանական բարձրավանդակներից համեմատաբար ավելի վաղ ջրի տակից դուրս յեկած Հայկական լեռնաշխարհը կրում է իր վրա հնագույն լեռնային զանգվածներ, զանազան ժամանակաշրջաններում գոյացած խիտ ծալքեր, շուռ տված կեղևաբեկորներ, շարք-շարք և առանձին բազմած հրաբուխներ, լավային հաստ շերտով ծածկված հրապարակներ, լճերի և գետերի բերվածքով լցված դաշտեր: Վիթխարի չափով մանավանդ ծավալվել է այստեղ հրաբխային գործունեությունը և հրաբխային արտավիժանքներով կառուցված գագաթները, սարահարթներն ու դաշտերը, վորոնք կազմում են մակերեսի մեծագույն մասը:

Տակավին շարունակվող լեռնակազմության արտահայտությունն են այստեղ հաճախակի կրկնվող յերկրաշարժները: Յուրաքանչյուր տարի ՀՍՍՀ-ի այս կամ այն մասում զգացվում են ցնցումներ, իսկ աղետաբեր յերկրաշարժներ տեղի յեն ունեցել դեռ նորերս 1926 թվականի հոկտ. 26-ին Լենինականի, 1931 թ. ապրիլի 27-ին Զանգեզուր-Մեղրու շրջաններում, զգալի ավերումներ պատճառելով գյուղերին և յերկրակեղևի մակերեսին՝ մի քանի փոփոխություններ առաջացնելով: Վերջին յերկրաշարժը տեղի ունեցավ 1937 թ. հունվարի 6-ին Յերևանում և նրա շրջակայքում մինչև Արագածի ստորոտը և Ղամարլուն, ֆնտսելով մի քանի գյուղեր, իսկ քաղաքում ֆնտսեր

*) Այսպես, ըստ Պ. Ի. Լեբեդևի, Արագածի վրա ապառների հետեյալ հաջորդականությունն է նկատվում — անդեզիտաբազալտներ, անդեզիտադալիտներ, բազալտներ, անդեզիտային մագմա:

պատճառելով թե նոր և թե մանավանդ հին շենքերին: Ցնցումները կրկնվում էլին մինչև տարվա վերջը:

Ավելի վաղ ժամանակներում, ըստ Կիրակոս Գանձակեցու, մի յերկրաշարժից կործանվել են Դարալագյաղում Մող քաղաքն ու բազմաթիվ գյուղեր, և այդ պատճառով գավառն ստացել է իր «Վայոց (վողբերի) ձոր» անունը: 9-րդ դարի վերջում մի քանի անգամ իրար հաջորդած յերկրաշարժներից քանդվել է Հայաստանի հին մայրաքաղաքը՝ Դվինը (այժմյան Ղամարլուի շրջանում), 1319 թ. ուրիշ շատ գյուղերի և քաղաքների հետ քանդվել է և Անին: 1679 թ. սոսկալի յերկ-

Նկ. 5. Մեյամիկ ոջանների քարտեզը ըստ Վարդանյանի:

րաշարժից ֆնտսվել են Աղմաղանի արևմտյան լանջերի գյուղերը, իսկ Յերևանում ավերակ են դարձել ամրոցը, տները, մզկիթները, յեկեղեցիները, Զանգվի կամուրջը: 1840 թ. յերկրաշարժը ցնցեց Մասիսները (Մեծ Մասիս լանջին կործանվեց Ակոռի գյուղը)՝ իր ալիքները տարածելով հեռու նաև Արաքսի ձախակողմյան ափերին:

Այդ ցնցումների ու յերկրաշարժների գավառները մեծ մասամբ դասավորված են բարձրացած կամ իջած յերկրաբեկորների սահմանը կազմող ճեղքերի ուղղությամբ:

Գիտություն մեջ յերկար ժամանակ պահպանվում էր այն կարծիքը, թե Հայկական լեռնաշխարհը՝ չնայած իր մեծ բացարձակ բարձրության և բարձրադիր լեռնային ընդարձակ հրապարակների շատության՝ վոչ մի տեղ չի պահպանել հնագույն սառցապատման հետ-

Քեր, Սակայն վերջին հետազոտություններն ապացուցեցին, Վոր, որին նաև, Ադմադանի շղթայի Մեծ և Փոքր Ադգադներն լանջերին պարզ յերևում են սառուցների շարժման հետևանքները և մորենների (լեռնալանջերից սառուցների պոկած քարաշարերի) գոյությունը: Նույնը ավելի վորոշ շեշտված է Արագածի վրա, վորտեղ ակներև կարելի չե զանազանել սառուցների գոյացման շրջանը, ապա սառուցների պոկած նյութերի շրջան և սառուցների պոկած և դուրս տարած նյութերի կուտակման և ցրման շրջանը: Այստեղ բարձրագույն գտնվում առաջ են յեկել բնորոշ ձորեր — ակոսներ և նրանց բաժանող լեռնազուկներ, գլորվեուց կլորացած լավային պալեր, լեռնաբազուկներ կողերին և պալեարի վրա սառցային խազեր: Մինչև ակոսը ել պահպանվող միակ սառցարանն Արագածի վրա վկայե քնում այդ հնագույն սառցապատման: Ժողովրդական դիտողությունը հնուց նկատել է Հայկական լեռնաշխարհի զանազան կողմերում սառցային խազեր և վերագրել է այդ «Անդդ հսկայի» յեղունգների վարպետությունը:

ՆԵՐԿԱ ՌԵԼՅԵՖԸ

ՀիսՍՀ-ի ներկա ռելյեֆը ձևավորվել է գլխավորապես յերրորդական երայում: Նրա մակերեսի մեծագույն մասը բռնում է Փոքր Կովկասը իր վրա զետեղված սարահարթներով և հովիտներով: Ղատ ավելի սահմանափակ տարածություն են զբաղում այդ լեռնային կառուցվածքի ստորոտում փռվող դաշտերը, արևմուտքում՝ Շիրակի, հարավ-արևմուտքում՝ Արարատյան, հյուսիսում՝ Ղազախի և Շամշադինի:

Ա. ՓՈՔՐ ԿՈՎԿԱՍ

Փոքր Կովկասը ձգվում է գրեթե զուգահեռ Մեծ Կովկասին և կոչվում է հաճախ նաև Անտիկովկաս: Նրա արևմտյան կեսը, վորն ամբողջովին գտնվում է Վրաստանի հանրապետության սահմաններում, միաշար է և սկսվում է Սև ծովի ափից Աջարա-Իմերեթյան շղթայով, վորի շարունակությունը Բորժոմի կիրճից հետո կազմում է նույն արևելյան ուղղությամբ Թուրքիայի շղթան, մինչև Թրիլիսի, վորտեղ վերջանում է Մթա-Մմինդա («Սուրբ սար») կամ Մամա-Դավիթ («Հայր-Դավիթ») սարով, ուր այժմ քաղաքից յեկնում են ֆունիկուլորով:

Փոքր Կովկասի արևելյան կեսը յերկշար է: Նրա յերկու շարքերից արևելյանը կամ արտաքինը հեռանում է Թուրքիայի շղթայի Արջևան գագաթից (2.763 մ) և ձգվում է վորպես գրեթե մի անընդ-

հատ գիծ՝ հեռագետե ավելի և ավելի թեքվելով դեպի հարավ-արևելք: Այդ գիծը կազմում են Վիրահայոց, Գանջայի և Ղարաբաղի շղթաները, այստեղ միայն Թարթառի գրաբները Գանջայի և Ղարաբաղի շղթաների միջև ընդհատում է գիծը: Մյուս շարքը, արևմտյանը կամ ներքինը, սկսվում է նույն Թուրքիայի շղթայի արևմտյան կողմից, Կարա-Կայա (2.805 մ) և Թավ-Ղվիթելի (2.810 մ) գագաթներից և ձգվում է ընդհատվող գծով գրեթե շարունակ հարավային ուղղությամբ և կազմված է Խոնավ, Ադմադանի և Չանգեզուր-Ալանդյազի շղթաներից: Թե յերկրորդ և Թե յերրորդ շղթայի սկզբնավորությունը միշտ նախորդի վերջավորությունից դեպի արևելք է նահանջում: Այս արտաքին և ներքին լեռնաշարերի մեջ պարփակված տարածությունը բաժանվում է մի քանի սարահարթների, բարձրավանդակների և հովիտների, վորոնցից հյուսիսայինները մտնում են Վրաստանի, միջինները՝ Հայաստանի, իսկ հարավայինները՝ արևելյան կողմերով Հայաստանի, իսկ արևմտյան կողմերով Ադրբեջանի սահմանների մեջ:

ա) Փ. ԿՈՎԿԱՍԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՇԱՐԸ

Վիրահայոց կամ Սոմխեթյան լեռները*) սկսվելով Արջևան գագաթից Ալգետի ակունքի մոտից՝ կտրված են Խրամ գետով և նրա աջակողմյան վտակներով (Ղարաբուլաղ, Մաշավեր, Դերես) մի քանի մասերի, վորոնցից հարավայինը, Դերեսի ձեղքից հետո, մտնում է Խորհրդային Հայաստանի սահմանները և կոչվում է Բարաքարի լեռներ: Վիրահայոց լեռները կազմում են Անդրկովկասյան սալի Սոմխեթյան բեկորի բարձրացած թևը:

Բարաքարի լեռները**) ուղղվելով անկանոն վորոտներով շարունակ դեպի հարավ՝ հեռագետե ավելի բարձրանում են (Չաթինդաղ 2.255 մ) և վերջանում են Դիլիջանի դիմաց Խավար հրաբուխի ռիտմին պատկանող Թոչնասար (Ղուշ-դաղ, 2.309 մ) գագաթով: Շղթայի արևմտյան լանջերը համեմատաբար դիք և ապառաժոտ են: Նրանցից բաժանվում են դեպի Դերես և Փամբակ դեղերը մի քանի լեռնաբազուկներ՝ կազմելով նեղ կամ լայն ձորեր և հովիտներ (Վոռնակի, Բաբաջանի, Սաի մադանի): Ավելի յերկար են արևելյան բա-

*) Վրաստան (Ֆիլիպով և նրան հետևելով՝ Լայստեր) Վիրահայոց են անվանում Ադգի-Բեյուլի շղթան, վորը սօրե մենք նկարագրում ենք, գլխավոր գագաթի անունով, վորպես Լավարի շղթա: Ավելի ճիշտ ենք համարում ըստ Աբելի Լիսովսկու ընդունած անվանակոչումը, շղթան սկսելով Արջևանից: «Սոմխեթի» վրացիք ասում են Հայաստանին, և թարգմանում են «Հարավայինների յերկիր» («Սոմխեթի»-հայ):

**) Սրա հարավային մասը կոչվում է նաև Բերդուշի (Կոզման) լեռներ:

գուղկները, վորոնք գրեթե իրար գուգահեռ իջնում են Ղազախ և ուղղվում են դեպի Կուր գետը՝ փոխվելով հետզհետե բլրաշարերի: Շղթան և նրա բազուկները ծածկված են փարթամ անտառներով, վորոնք սակայն հյուսիսային մասում քանի մոտենում են Դեբեդի ձեղքին դեպի Բորչալվի դաշտը, ավելի փնտռված են մարդու ձեռքից: Բացի Դեբեդի ձեղքից, շղթան հունի հարմար լեռնանցքներ:

Աղստեի աջ ափից սկսվում է Գանջալի (Գանձակի) շրջանի աղեղը, վորի յերեք մասերը կրում են առանձին անուններ: Արևմտյանը կոչվում է Մրդուզի շղթա (Մրդուզ գագաթը 3.010 մ) մինչև Շահադ գագաթը (2.918 մ), միջինը՝ մինչև Գինալ-դաղը (կամ Կոնդուր-դաղը, 3.375 մ) Շահ-դաղի շղթա, վորն իր կոնակով նեցուկ է ծառայում Սևանա լճին (այդ պատճառով յերեքն կոչվում է նաև Գյոզալ-յի արևելյան շղթա), և ապա Գինալ-դաղից հետո՝ Մուսլի շրջա (Մուսլ գագաթը—3.400 մ): Մրդուզի շղթան իր յերկու լանջերով Խ. Հայաստանի սահմաններում է, Շահ-դաղի շղթան՝ միայն իր հարավ-արևմտյան լանջերով, իսկ Մուսլի շղթան ամբողջական ձգվում է Ադրբեջանի հանրապետության սահմաններում: Վոչ մի գետ չի ձեղքում շղթայի յերկարաձիգ աղեղը, Աղստեն ու Թարթառը հոսում են աղեղի ծայրերի տակով, բաժանելով նրան մի կողմից Բաբաքարի, մյուս կողմից՝ Ղարաբաղի շղթաներից: Գանջալի շղթայի սեռը*) (гребень) ընդհանրապես ավելի բարձր է, քան թե Բաբաքարի շղթայինը**):

Մրդուզի լեռները***) ձգվում են գրեթե գուգահեռ Գյունեյ (Արեգունի) շղթային՝ կազմելով նրա հետ Ճամբարակի հովիտը: Շղթան իր բարձրությունը վոչ միայն չի գիշում վերջինին, այլև տեղ-տեղ նրան գերազանցում է: Նրա նեղ և պարզ վորոշված սեռը յերեքն փոխվում է ցից ժայռերի: Դեպի ճամբարակի հովիտը շղթան իջնում է կարճ և դիք լանջերով, վորոնց ստորին կողմերը ծածկված են անտառներով, իսկ գետի հյուսիս նրանից հեռանում են յերկար լեռնաբազուկներ, վորոնք վերջանում են կավային բլուրներով և իրենց տեքրասներով տարածվում են Շամշադնի դաշտով մինչև Կուր գետի ափերը:

Շահադաղի շղթան****) շատ ավելի բարձր է Գյունեյ (Արեգուն-

*) Այս բառը փոխ ենք առնում Ղազախի և Ղարաբաղի բարբառներից:

**) Գանջալի շղթան Անդրկովկասյան սալի Գանջալի բեկորի բարձրացած թեղն է:

***) Վոմանք Մրդուզի շղթան համարում են սոսկ լեռնաբազուկ Շահադաղի շղթայի նրա գագաթների բարձրությունն է.— ճամբարակի գագաթի—2.372 մ, Գանջալ-դաղի—2.451 մ, Մրդուզի—3.010 մ:

****) Վոմանք կոչում են Գանջալի կամ Սևանա (Գյոջալի) արևելյան շղթա:

նի) շղթայից (վորի շարունակությունն է նա կազմում, ըստ վոմանց): Նրա գագաթները, վորոնք հետզհետե դեպի Գինալ-դաղը ավելի և ավելի բարձրանում են*), շատ քիչ են յինում նրա սեռի վրայից: Լեռնանցքները շատ բարձրադիր են և ձմեռը դժվար անցանելի: Դեպի լիճն իջնող լանջերը կարճ են և հետևապես մեծ բարձրություն հետևանքով նաև սաստիկ դիք: Նրանց ժայռոտ կողերը ակոսված են խորխորատներով, վորոնք քանի ավելի յին հեռանում դեպի հարավ-արևելք, դառնում են ավելի խորը և ստանում են ավելի վայրի պատկեր, փոխվելով խորը ձեղքերի՝ ուղղաձիգ պատերով: Ջրերը այդ խորխորատների միջով տեղ-տեղ թափվում են վար վորպես ջրվեժներ: Լանջերի ստորոտում փռված է հարթություն, վորը դեպի հարավ-արևելք լճեզրից շղթայի հեռանալու պատճառով հետզհետե լայնանում է և խառնվում է Գիլի (կամ Ջիլի, կամ Մազրայի) ընդարձակ դաշտի հետ: Շղթայից իջնող գետերը, վորոնք լճի ավազանի այս մասում ավելի բազմաթիվ են և ավելի հորդահոտ, քան թե Արեգունի (Գյունեյ) լեռների կողմերում, իջնելով այս հարթությունը՝ ամառը հաճախ կորչում են նրա ավազների և խճաքարերի տակ և յերևան են գալիս միայն լճի ափին: Շղթայի մի քանի առանձնացած ձորերում պահպանվել են խղճուկ գիհի պուրակներ, վորպես Սևանի ավազանում մի ժամանակ յեղած անտառների մնացորդներ:

Այլ պատկեր են ներկայացնում Շահադաղի հյուսիսային լանջերը, վորոնք գտնվում են Ադրբեջանի սահմաններում: Այստեղ նրանցից ձգվում են դեպի հյուսիս, Մրդուզից հեռացող լեռնաբազուկներին գուգահեռ, յերկար լեռնաբազուկներ, վորոնք մեծ հեռավորություն վրա տակավին պահպանում են մայր շղթայի բարձրությունը և հետո բավականին արագ կարճանում են դեպի Գանջալի հարթությունը: Նրանց արանքներում կազմված խոր ձորերի միջով վազող գետակները (Ձեզամ, Շամքոր, Գանջալի, Կյուրակ) առատ ջուր են բերում Գանջալի հարթության արտերին և այգիներին: Այստեղ գյուղերից վեր լանջերը ծածկված են խիտ անտառներով (կաղնի, աճառի, տեղ-տեղ՝ չամ), իսկ ավելի բարձրադիր վայրերը գրավում են լեռնային ձոխ արոտավայրերը: Շղթայի հյուսիսային կողմերը հարուստ են հանքերով (Գետաբեկում՝ պղինձ, Քարհատ-Գաշեխանում՝ յերկաթ, Փիր-Չազլիկում՝ շիբ):

Մրդուզի և Շահադաղի շղթաների վրայով դեպի Կուր գետի ափերը տանում են մի քանի համեմատաբար ավելի մատչելի, այն ել ամառվա տաք ամիսներին, լեռնանցքերը: Ճամբարակի վերնագավառից դեպի Ձեզամ տանում է Բաշգեղի լեռնանցքը, կազմվելով Շորթի լեռնանցքի ճանապարհի շարունակությունը, Սևանա լճի ավազա-

*) Շահադաղ—2.918 մ, Ալան-Գիլար—2.984 մ, Ղարա-Արխաշ 3.038 մ, Ողրուշա—3.333 մ:

հրաբխային բարձրավանդակը» («Закавказское вулканическое плоскогорие»), Աղմաղանի ձեղքից դեպի արևմուտք, գոյացած բեկորը իր արևմտյան թևով իջել է վար, դեպի Արաքս, իսկ արևելյան թևով բարձրացել է վեր՝ իր կռնակն ուղղելով դեպի Մևանա լճի ավազանը, իսկ Զանգեզուր-Ալանգյազ գծի արևելքում յերկրաբեկորը («Արևմտյան Ղարաբաղ») թեքվել է արևմուտքից արևելք՝ բարձրացնելով իր արևմտյան թևը:

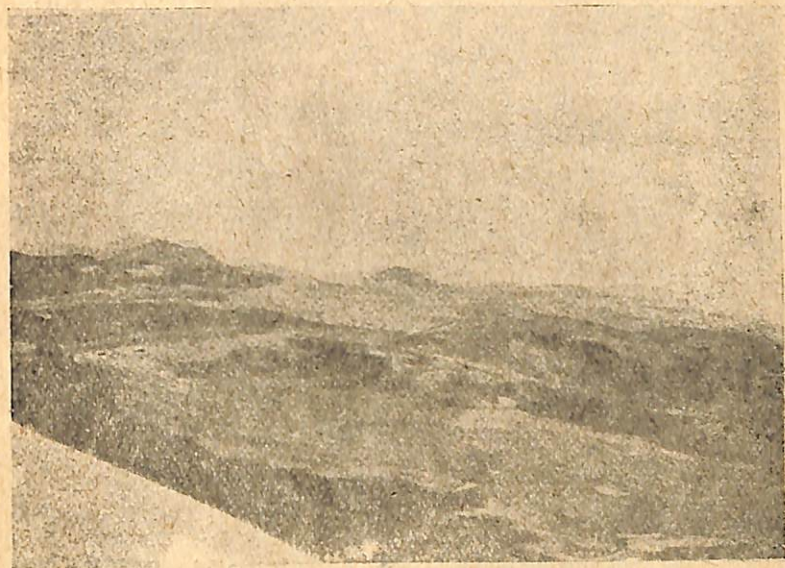
Ընդհանուր առմամբ Փոքր Կովկասի ներքին շարն արտաքինից ավելի բարձր է:

Խոնավ (հնում մի մասը կոչվում եր Մթին, վրացերեն Կաչեթի) լեռների հրաբխային շղթան միայն իր հարավային մասով, վորը կոչվում է Կաթախաչի (կամ Կարա-աղաճի—«Սև փայտի») և Զաջուռի (կամ Աղբուլաղի) լու է, պատկանում է Խ. Հայաստանին: Այստեղ նա կորցնում է իր մինչև այդ ունեցած կանոնավոր հյուսիս-հարավային ուղղութիւնը, յերկու անգամ վորոպում է դեպի արևմուտք և կրկին արևելք՝ կազմելով իր բազուկներով մի խճճված ցանց, Նրա բլրաձև սեռը յերբեմն փոխվելով սրածայր ժայռերի՝ ծածկված է հարուստ արտատեղիներով, վորոնց մեջ տեղ-տեղ կուտակված են հրաբխային ապաւեններ: Արևմտյան լանջերը կարճ են և ակոսված են փոքրիկ ձորերով. շատ ավելի յերկար, ավելի դիք են և ավելի խոր ձորերով ակոսված են դեպի Լոռի իջնող արևելյան լանջերը, վորտեղ շարունակ խոնավ կավային հողը և հրաբխային քարակույտերը դժվարացնում են վերելքը դեպի ձու արտավայրերը: Տարվա մեծ մասը Կաթախաչի շղթան պատած է լինում մառախուղով: Ամառը տեղում են հորդ անձրևներ՝ հաճախ կարկտախոն. ձմեռը ձյան հաստ շերտը և անընդհատ բուք քամիները փակում են յերթևեկությունը վոչ միայն լեռնանցքերով, այլ և հովիտներով: Կարախաչի լեռնանցքով (մոտ 2.270 մ) հաղորդակցություն է պահպանվում Շիրակի և Լոռու միջև: Զաջուռի լեռնանցքի (1952 մ) վ ալով անցնում է խճուղին դեպի Փամբակ, իսկ տուենելով՝ յերկաթուղին:

Փով է նշմարվում շրջապատող բարձրադիր Ղարաբաղի և Թարթառի վերնագավառների վրա: Այնուհետև մինչև Զիլգյասը սեռը փոխվում է ժայռոտ կողեր ունեցող սուր գագաթների և ապա, ձգվելով դեպի հարավ-արևելք, ստանում է կլորացրած ուռուցիկ ձևեր մինչև Դիզափայտ (Զիարաթ) գագաթը (2465 մ), վորտեղից դարավանդներով իջնում է դեպի Արաքսի հունը: Շղթայի հարավային լանջերը կարճ են և իջնում են աննշան կարճ լեռնաբազուկներով դեպի բարձրադիր Ղարաբաղի հրաբխային բարձրավանդակը (տես էջ 49), իսկ դեպի հյուսիս և վերջը գրեթե ուղղակի դեպի արևելք ձգվում են շատ ավելի յերկար լեռնաբազուկներ և կորչում են Սոփրին Կուրի ցածր տափաստաններում: Լեռների գագաթները պսակված են ձու արտավայրերով, վորոնցից ներքև փոված են անտառներ:

Ղարաբաղի շղթայի վրայով խճուղին տանում է Շուշու մոտով Թթու ջրի (Лысогорский перевал—2.082 մ) լեռնանցքով Յեվլախ յերկաթուղային կայարանից դեպի Գորիս:

Խոնավ լեռների Լեզի (3.202 մ) գագաթից դեպի արևելք հեռանում է Լալվարի (կամ Աղդի-բեյուկի), իսկ դեպի արևմուտք մի այլ լեռնաբազուկ, վորն իր ծայրով կապվում է Զըլբը լճի մոտից Ուշթափալար գագաթից (2.882 մ) իջնող բազուկի հետ և միասին կազմում են մի ընդհանուր գիծ, վորը կարելի յե կոչել Զըլբի լեռնաշար*): Այս գծով ընդհանուր հանրապետական սահմանը բաժանում է Հայաստանը Վրաստանից: Շրջապատող բարձրադիր տա-

Նկ. 7. Աղմաղանի շղթայի ընդհանուր տեսարանը հարավից, Մեծ Աղաղի գագաթից:

բաժությունների վրայից Զըլբի շարի բարձրությունը հնչին է յերևում: Խճուղին աննկատելի պերելքով տանում է նրա լեռնանցքով (Տրոյիցկու—մոտ 2.100 մ) Լենինականից Ախալքալաք:

Աղմաղանի (հնում Գեղամա) շղթան՝ սկսվելով Զանգվի ակունքի մոտից, ձգվում է գրեթե շարունակ միջորեական ուղղությամբ և վերջանում է Թովդաղ գագաթով: Նրա ամենամեծ բարձրությունը միջին մասումն է, վորտեղ և նրա ամենամեծ լայնությունն է. դեպի հարավ և հյուսիս նա թե ցածրանում է, և թե նեղանում (յերկարու-

*) Այս լեռնաշարը շարունակվում է ավելի հեռու դեպի արևմուտք, շրջելով Զըլբը լճի հյուսիսով և դիմում է դեպի Արախանի շղթայի Ալա-Ակաղար գագաթը, վորից դեպի հարավ ձգվում է Սողանլուղի շղթան: Այս լեռնաշարով անցնում է ջրբաժան գիծը Կուրի և Արաքսի (Ախուրյանի) ավազանների միջև:

թյունը 103 կմ, միջին բարձրությունը 2.854 մ): Նա կաղմված է 20-ից ավելի իրար հետ թամբոցներով միացած բարձրագագաթ հրաբխային հսկա կոներից (ամենաբարձրն է Ղըզլ-Ղաղը), վորոնք նրան տած են ընդարձակ լավային դաշտի վրա:*) Այս դաշտը կաղմել են

Նկ. 8. Մեծ Աղ-Ղաղի գագաթը:

յերկրակեղևի մեջ այստեղ առաջացած ճեղքերից մի քանի նվազ արտահոսած սև և մուգ-գորշագույն անդեզիտա-բազալտային լավաները, վորոնց հուժկու շերտը թագցրել է իր տակը նախնական նըստվածքային ապառները: Ընդքերը յերկու-յերեք շարք ձգված են յեղել գրեթե կանոնավոր միջորեական (հյուսիսից հարավ) ուղղությամբ՝ արձակելով կողմնակի ճեղքեր: Նրանց մեջ գոյացած յերկրաբեկորները աստիճանաձև իջել են դեպի Սևանա լիճը, ինքը Սևանա լիճն էլ խորն իջած և ջրով լցված մի աստիճան է: Ընդքերի լավան պարունակելիս է յեղել գաղեր և չեր փռվում հավասարապես հանդիսա, այլ ընթացել է մերթ արագացնելով, մերթ դանդաղեցնելով իր հոսանքը՝ սառչելով իր մակերեսին և կրկին պատռելով այդ մակերեսը: Այսպես ստեղծվել ուն ըլրաշարեր, թումբեր, քարակույտեր: Հյուսիսային մասում հաճախ պատահում են (որինակ՝ Հայրիվանքի

մոտ) կամարաձև բլուրներ, վորոնց տակ դատարկություններ են, յերբեմն բավականին յերկար այրեր: Լավային պատվանդանի վրա բարձրացել են հատած կոնաձև հրաբխային գագաթներ, վորոնցից մեծագույն մասը ածուխի յե և կառուցված է վոչ թե անմիջապես ճեղքերից արտահոսած լավաներով, այլ լավային հեղեղների միջից դուրս պրծած ծակոտկեն և միադանգված արտավիժանքներով: Միայն տեղ-տեղ ճեղքից ժայթքած լավան պատռել է անդեզիտա-բազալտային ծածկը և կառուցել կոներ (Մեծ և Փոքր Աղղաղներ): Կոները դառավորված են խումբ-խումբ փոքրիկ «շղթաների» պես և առանձին գագաթները յերբեմն չունեն առանձին անուններ (որինակ՝ Աղ-Ղաղը ունի յերեք, Ղանլի լճի մոտի Ուշթափան՝ չորս գագաթ): Կոների գագաթներին պարզորոշ պահպանվել են խառնարաններ 200-ից մինչև

Նկ. 9. Ղանլի լիճ—Աղմաղանի վրա:

600 մ շրջագծով, վորոնցից մի քանիսի մեջ գոյացել են բարձրադիր լեռնային լճակներ: Աղմաղանի լավային դաշտը իր կոներով առաջացել է համեմատաբար նոր յերկրաբանական ժամանակներում, պլիոցենյան և յետպլիոցենյան (յետ-յերրորդական) պերիոդներում:

Բացի գլխավոր շղթայից, հրաբուխները շարված են նաև լավային դաշտի արևելյան կողմում, այսպես՝ Սևանա լճին ավելի մոտիկ, հյուսիսում մի գծի վրա բարձրանում են Ուշթափալարի խումբը (2.516 մ) և Ջանթափան (2.554 մ), ավելի հարավ՝ Սևանա լճի

*) Գագաթներ—Բուղա-Թափա—2.357, Մեծ Աղմաղան—3.104, Ուշթափա—3.252, Ղըզլ-Ղաղ—3.613, Մեծ Աղղաղ (Սպիտակ)—3.576, Դավա-Գյոզլի—3.458, Արխաշեն—3.090, Թոփ-Ղաղ—2.910:

յեզրին զուգահեռ, նույնպես մի գծի վրա Բաշգեղի օտարը (2.452 մ) և Փ. Աղմաղանը (2.844 մ*) նրանց միացնող բլրաշարերով: Աղմաղանի գլխավոր շղթայի և այս գծավոր շարերի միջև գոյացած են իջվածքներ, վորոնցով հյուսիսում հոսում են անձրևային և հալոցքային ջրերը, իսկ հարավում՝ մշտական Գյավառ-Հայ առատահոս գետը: Հարավային շարն ընդհատվում է միայն Ծաղկար գետի հոսանքով:

Աղմաղանի շղթայի արևմտյան լանջերին բազմաձև առանձնակի հրաբուխներինց ավելի բարձրագագաթն է Ինաքը («Կով», 2.414 մ), նրանից հարավ Մ. և Փ. Քյոթանները (2.311 մ) և Հադիսը (2.541 մ): Այս լանջերին լավաները փռված են լայն տերրասներով (գարավանդներով) բացված հովհարի պես՝ սկսած Զանգվի ձորից, վորտեղ հատվում են ուղղաձիգ պատի պես, մինչև Արաքսի հարթությունը: Այս իրար վրա պառկած լավային ռավանները կտրտված են հեղեղներից գոյացած ակոսներով: Քանի ավելի յենք հեռանում գետի հարավայինքան փութերին (обрывы) ու ձորերը դառնում են ավելի խոր, յեղերեն՝ ավելի ապառաժոտ, մանավանդ Գառնի և Վեդի գետերի ափունքներին մոտ, վորտեղ նրանք յերբեմն դառնում են այնքան նեղ, վոր բարձրից գահավիժվող կատաղի ջրերն ամբողջովին ծածկում են ձորերի հատակը, մի պատից մինչև մյուսը: Աղմաղանի այս լանջերին գոյացել են կարծես յերկու լեռնարագուկներ: Մեկը՝ Ուխաբերդինը՝ իջնում է Ղըզըլ-գաղ գագաթից Գառնի գետի աջ ափով և վերջանում է բլրաշարերով, վորոնք ամփիթառոնի պես զրկում են Յերևանը մի կողմից՝ Կոնդի և Թափաբաշի և մյուս կողմից՝ Նորքի բարձրություններով, մյուսն իջնում է Արխաշն գագաթից, բաժանում է Գառնի և Վեդի գետերի ձորերը և իջնում մինչև դաշտը:

Աղմաղանի շղթայի յերկու լանջերն էլ զուրկ են անառններից, միայն Գյառնի և Վեդի գետերի ձորերի վերին մասերում ցիր օւ ցան բուսնում են առանձին պուրակներ: Լեռների վրա՝ մանավանդ արեւմելահայաց կողմերում՝ փռվում են ճոխ արոտատեղիներ: Հաղորդակցությունը յերկու լանջերի միջև դժվարանում է լեռնանցքի ի բարձրության և քարքարոտության հետևանքով: Ամենից կարճ ճանապարհը Յերևանից Նոր-Բայազետ անցնում է Ուխաբերդի լեռնարագուկի հյուսիսային կողերով և Ուխաբաթար գագաթի հյուսիսով (այնքը 2.700 մ): Մի այլ ճանապարհ՝ Ղամարվի շղանից բարձրանալով Վեդի գետի հոսանքով՝ Արխաշնի ու Թովդաղի միջև գտնված մի քանի լեռնանցքերով (2.500—2.600 մ) բերում հասցնում է Այրիջայի

*) Փ. Աղմաղանի գագաթին գտնված լճակի ջրին տեղացիք բուժիչ նշանակություն են տալիս:

գետի հովիտը և Յանըխի մոտ միանում է խճուղուն: Այս ճանապարհով Դավաղուի օտարները բարձրանում են Այրիջայի լեռնային արոտավայրերը*):

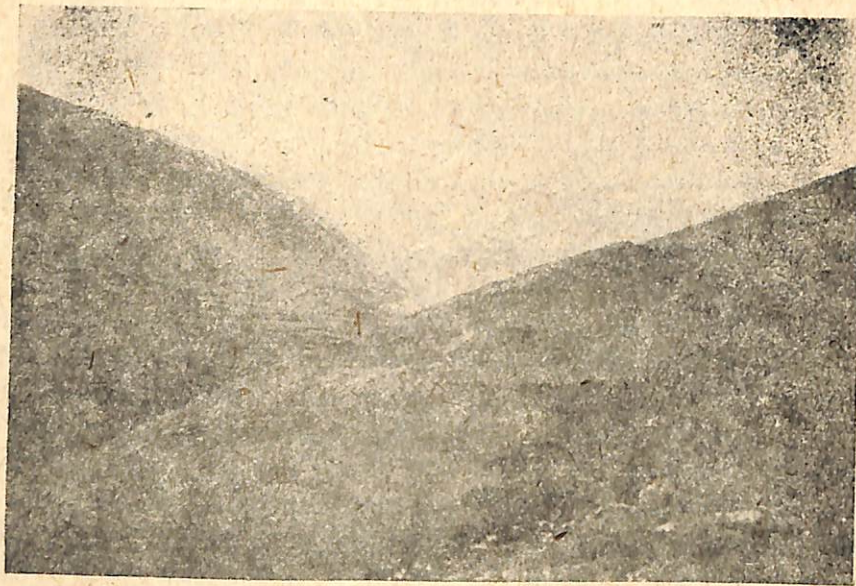
Զանգեզուր-Ալանգյաղի լեռների (հնում Սոււնյաց լեռնե: Տեղացիք հարավային մասը, սկսած Ղափլանից, կոչում են Ալանգյաղ: Մի քանիք ամբողջ շղթային տալիս են Կոնգուր-Ալանգյաղ շղթայի անունը, սկսելով Կոնդո ր կամ Գինալ-գաղ գագաթից) շղթան ձգվում է Քեթի-գաղից (3.430 մ) գրեթե ուղիղ միջոցական գծով դեպի հարավ՝ իր վերջավորությամբ թեքվելով մի փոքր դեպի հարավ-արևելք՝ սա նստած է արևմտյան Ղարաբաղի յերկրաբեկորի բարձրացած թևին և Մեծ Կովկասից հեռոտ ամենաբարձր շղթան է Անդրկովկասում, ունի չորս գագաթ 3.700 մետրից բարձր, վեց գագաթ 3.300 մ բարձր և վեց գագաթ 3.000 մ բարձր և կտրվում է Արաքսի ափին 600 մ խորություն ունեցող զրեթե ուղղաձիգ անդնդով: Շղթայի շարունակությունը պարզ յերեւում է Ալաքսի աջ ափին Իրանի Ղարադաղում: Անշուշտ մի յերկրաբանական պրոցես ձեղքել է ալյուվի նախնական միասնական շղթան՝ գոյացնելով Որդուբաղի և Մեղրու միջև խոր կիրճ, վորով աղատ յեւք են ստացել այժմյան Արարատյան դաշտում մի ժամանակ լճացած ջրերը: Զանգեզուր-Ալանգյաղի շղթայի հյուսիսային մասը (մինչև Սալվարտ կամ «Աղթարան» գագաթը, 3.183 մ) ունի բութ կատարներ և լանջերը հազիվ նկատելի տերրասներով խառնրվում են հարևան բարձրադիր սարահարթների (Ղարաբաղի և Դաւաղադյաղի) հետ: Մեծ թեև հասնում է 2.800 մինչև 3.000 մ միջին բարձրության**), այնուհետև շատ չի յենում իր բարձրադիր պատվանդանի վրայից, լեռնանցքերը տեղ-տեղ հազիվ նշմարելի յեն, այնպես վոր, որինակ՝ Ղըզըլ-գաղ գագաթից մի փոքր դեպի հյուսիս հարևան սարահարթները այնչափ մոտենում են լեռնանցքին, վոր Բազարչայ գետից ջուրը շղթայի վրայով արևելյան կողմից անց է կացրած արհեստական առվով արևմտյան կողմը (Ղուշի—Բեւալի առուն): Ավելի հարավ գտնվող Քոչընկի լեռնանցքը՝ չնայած իր մոտ 2.300 մետր բարձրության՝ հազիվ զգալի յեւելիջով փոխադրում է իր վրայով խճուղին Միկոյանից դեպի Բազար-Հայ գյուղը: Շղթան մոտենալով Սալվարտին, հետզհետե բարձրանում է իր շրջապատից, պահպանելով օակայն ճոխ մարդագետիներով ծածկված սեռի ուռուցքազագաթ մեղմ բնույթը, և Բիչենաղի լեռնանցքի (Նախիջևանից Սիսիան

*) Հավանական է այս ուղղությամբ անցնելիս է յեղել հնում ճանապարհը Արտաշատ—Դվին մայրաքաղաքներից Սեանա ավազանի հարթավային հարթությունը և այնտեղից դեպի Պարտավ՝ Կուրի ստորին հովտում:

**) Ղաղան-գաղ—3.858 մ, Կապուշիկ—3.920 մ, Յաղու—3.843 մ, Ղափլան կամ Այրիջայի—3.905 մ:

տանող ամենահարմար լեռնանցքն է 2.100 մ) թե մեկ և թե մյուս կողմից խճուղին յեկնում և իջնում և բազմաթիվ կեռամաններով, թեև ինքը լեռնանցքի թամբոցը, շատ քիչ է բարձր Գոչքեկի լեռնանցքից:

Զանգեզուր-Ալանդյազի շղթայի հարավային մասը՝ Սալավար-տից մինչև Արաքս (այս մասի յերկարությունն է 94 կմ) խիստ տարբերվում է հյուսիսայինից (յերկար. 73 կմ): Այստեղ են գտնվում նրա ամենաբարձր գագաթները, վորոնցից Կապուջիղը Արա-գածից հետո ՀեՄՇ-ի ամենաբարձր սարն է և նրա պես ծածկը-ված է հավիտենական ձյունով: Լեռնագագաթների ծոցերի մեջ ձյան առանձին կիտվածքները չեն հալվում ամբողջ ամառվա ընթացքում, իսկ փոսացած վայրերում գոյացել են լճակներ: Սեռն ավելի և ավելի փոխվում է մերկ ցից ապառաժների: Յերկու կողմից ել լանջերն ալոսված են խորխորատներով և ձորերով, վորոնց կողերից է հատա-

Նկ. 10. Կապուջիղի լեռնանցքը—արևելքից, Ուշու հովտից:

կից ձյան հալոցքի և անձրևների ջրերը պոկում տանում են ժայռա-բեկորներ, պալեր (гальки) և քարերի ու ցեխի հետ գլորելով ներքև՝ յերբեմն մեծ աղետներ են պատճառում ստորին հոսանքների գյուղերին:*) Սկսած դեռ Բիչենաղի լեռնանցքից՝ ձորերի վերնադավառ-

*) Այսպես, 1884 թ. մայիսի 21-ին Ադուլիսի ձորերով սլացած մի այգյալիս սելավ սրբեց տարավ բազմաթիվ տներ և մոտ 50 մարդ, պատճառելով մոտ կես միլիոն ուշուր զննա: Վոչ պակաս աղետաբեր եր և 1931 թ. անցած սելավը Ուրդուրա-գում:

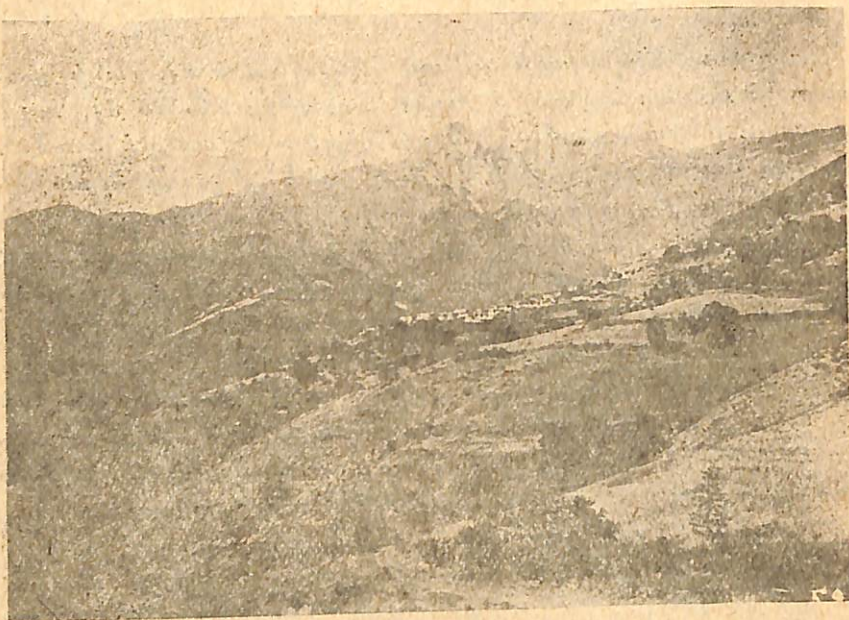
ներում զառտահում են առանձնակի պուրակներ, մեծ մասամբ թփուտ-ներ: միայն Ղափլան գագաթից դեպի հարավ, բուն Ալանդյազի ա-րևելյան լանջերին անտառները դառնում են ավելի խիտ և բարձրա-հասակ: Յերկարատե ձմեռվա ընթացքում ձյունը փակում է այս մա-սումն ել լեռնանցքերը. փչում է ուժգին քամին: Լեռնանցքերից՝ Կա-պուջիղինը տանում է Ուշու գետի հովտից Գիլան գետի հովիտը, մյու-սը՝ Բուղաքարինը՝ Մեղրի գետի հովտից Սգուլիսի և Ուրդուրազի կող-մերը:

Զանգեզուր-Ալանդյազի շղթայով Գաչալ գագաթից մինչև Արաքս անցնում է առամանը Հայաստանի և Նախիջևանի հանրապետություն-ների միջև:

Զանգեզուր-Ալանդյազի շղթան արձակում է մի քանի լեռնա-բազուկներ: Ամենայնիկարն է Գաչալ գագաթից (3.135 մ), Գոչքեկի և Բիչենաղի լեռնանցքերի մեջտեղից, դեպի արևմուտք հեռացող Դա-բալադյազի ծալքավոր շղթան: Նա հասնում է մինչև Արևելյան Արփա-գետի հունը և յեղրավորում է հարավային Դարալագյազի (հնում Վալոց ձոր, գողհովիտը՝ հավաքելով նրա ջրերն Արփա գետի մեջ. Դե-պի գողհովիտը նա ջնում է կարճ ճյուղերով և անդնդախոր ձորերով, իսկ դեպի հարավ, Նախիջևանի հանրապետության սահմաններում ձգում և ա ելի լայն հովիտներով իրարից բաժանված և ավելի յեր-կար ճյուղեր, վորոնց փոված ծայրերը հասնում են տեղ-տեղ մինչև Արաքս: Ծառեր և թփեր յերևան են գալիս միայն մի քանի ձորերի վերին մասերում: Շղթայի վրայով սալյուղին տանում է Մարտիրոսի լեռնանցքով Դարալագյազից դեպի Նախիջևան, ֆնացած լեռնանցքե-րը հարմար են միայն սարվորների շավիղների համար:

Ավելի հարավ, Զանգեզուր-Ալանդյազ շղթայից բաժանվում են դեպի արևելք Բերգուշատի և Չավնդուրի (Մեղրի-Գյուլնեյ) շղթաները: Առաջինն ավելի բարձր է և եկավում է Գյոյ-Սու-Գիդել գագաթից (3.142 մ), յերկրորդը՝ Ղափլանից (Այիչենգելից): Յերկուսն ել դի-մում են նախ ուղղակի արևելք, ապա թեքվում են դեպի հարավ-արևելք և իրենց բարդ ճյուղավորություններով հասնում են մին-չև Արաքս: Այստեղ Բերգուշատի լեռները վերջանում են լայն տե-րառներով, իսկ Չավնդուրինը բաժանվում է յերկու ճյուղերի, վո-րոնց գրկում հոսում է Բառուտ գետը. նրա հյուսիսային ճյուղը Բերգուշատի պես իջնում է լայն տերառներ վ, իսկ հարավայի-նը դեմ է ընկնում Արաքսի հունին բարձր ժայռոտ փուլքով (օճ-րսի): Բերգուշատի լեռների բարձրագույն գագաթն է Կյամբի-լը կամ Սրմաղը (3.414 մ), իսկ Չավնդուրինը՝ Բայրուղանը (3.069): Չավնդուրի շղթայից դեպի հյուսիս բաժանվող մի բազուկի վրա բարձրանում է Խուստուկի լեռը (3.916 մ) իր «նվիրական» գա-

գագաթով և քարայրով: Թե՛ Բերգուշատի և թե՛ Չամբուրի սեռերը գտնվում են բարձրագույն ալպյան մարգագետինների շրջանում: Լանջերին, ուր չի հասել մարդու ձեռքը, անտառները պահպանել են իրենց յերբեմնի կուսական ճոխությունը: Դիրաքլուի լեռնանցքը (մոտ 2.100 մ) տանում է Սեղրու շրջանից Չամբուրի շղթայի վրայով Ուլչիի հովիտը, այնտեղից ամենակարճ ճանապարհն անցնում է Գիրաթաղով Բերգուշատի շղթայի Կյամբիլի լեռնանցքով (Կյամբիլից արևելք) և Տաթևի տակ Սատանի կամուրջով դեպի Գորիս և ապա շարունակվում է Թիթու ջրի լեռնանցքով դեպի Շուշի—Յեվլախ:

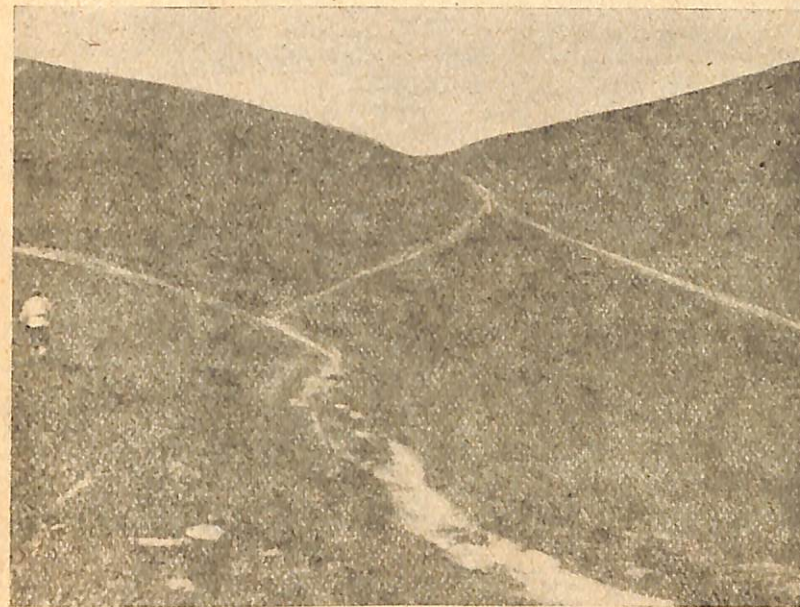

Նկ. 11. Չամբուրի շղթայի Խուստափ գագաթը հյուսիսից (Վաչագան գյուղից):

Չանգեղուր-Ալանգյաղի հյուսիսային ծայրից հեռանում է յերկու ճյուղ: Մեկը ուղիղով Քեթի գագաթից՝ դիմում է ուղիղ հյուսիս, կազմելով Չանգեղուր-Ալանգյաղի շարունակությունը, նա Կոնգուր (Գինալ) գագաթով հանգուցվում է Շահգաղի շղթայի հետ և կարող է կոչվել Կոնգուրի շղթա: Նրա արևմտյան լանջերն յերկար ու թեք, արտաճածկ ճյուղերով ձգվում են դեպի Սևանա լճի ափագանը (Մաղբայի դաշտը), իսկ արևելյանները կարճ, սառտիկ դեք, ապառաժոտ, խորխորատներով ակոսված եջքով և պարզորոշ դժված ստորոտով միանում են Թարթառի գրաբհնի անտառոտ վերնագավառի հետ: Շղթայի սեռով այտուեղ անցնում է Արաքս և Կուր գետերի ջրբաժան դիժը: Կոնգուրի շղթայի վրայով Չոգի լեռնանցքը (2.377 մ)

տանում է Սևանի ափագանից Ադրբեջանի սահմանները, դեպի Թարթառի հովիտը:

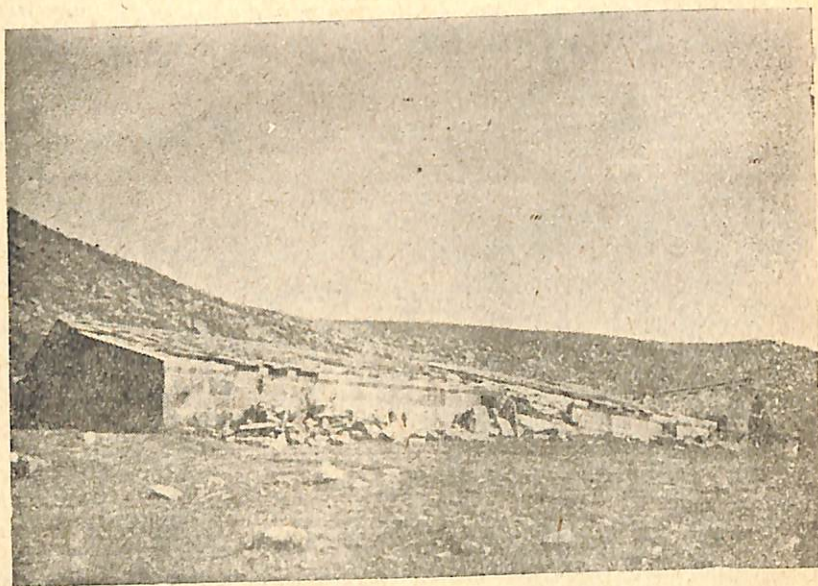
Մյուս ճյուղը ձգվում է դեպի արևմուտք և կոչվում է հարավային Սևանի (Հարավ-Գյոգչայի) կամ գլխավոր գագաթի (3.538 մ) անունով Գյոգալպարայի շղթա: Նա սկսվում է նույն Քեթի և նրանից հարավ գտնվող Սար-յոլ—Սառչալի (3.448 մ) գագաթներից և ձգվում է դեպի արևմուտք յերկու շարք իրար հանդեպ կանգնած հրաբուխներով, վորոնք հետզհետե իրար մոտենալով՝ կազմում են Չանգեղուր-Ալանգյաղի շղթայի հետ մի յեռանկյունի գոգհովիտ (այս

Նկ. 12. Դիրաքլուի լեռնանցքը հարավից:

յեռանկյունու հատակին դոյացել են կրկնակի Ալագյոլներ և Ժիլի լճակներ Ադրբեջանի սահմաններում), այնուհետև զուգահեռ դասավորությամբ իրար կից շարունակվում են մի վորոշ տարածություն, ապա միանում են և կազմում են մի դիժ և այդ դժի վրա բաղմած գագաթներով հասնում Թուփ-Դաղին, վորտեղ հանգուցվում են Աղմաղանի շղթայի հետ: Շղթան նույն արևմտյան ուղղությամբ դիմում է ավելի հեռու՝ Թուփ-Դաղից իջնող մի լեռնաբազուկով, մինչև Արաքս և Արաքսի մոտ վերջանում է Դաղնայի լեռներով, վորից ցածր թամբոցով («Դալլի դոնով») յերկաթուղին և խճուղին տանում են Յերե-

վանից Նախիջևան: Այնտեղ, վորտեղ հրաբուխների կրկնակի շարքերը փոխվում են մեկ շարքի՝ սեռը ցածրանում է և կաղմում՝ Սելիմի լեռնանցքը (2.379 մ), վորով խճուղին Սևանա լճի ավազանից հին քարվանսարայի լավ պահպանված ավերակների մոտով իջնում է Դարաբայ: Դյուղալ-դարայի շղթայի հրաբուխների լավաները լցրել են թե նրանց բաժանող տարածությունը և թե ամբողջ շրջակայքը՝ կռուցելով սարահարթներ և տերևոսներ՝ մասնը հովիտներով կտրտված:

Նկ. 13. Պատմական քարվանսարան Սելիմի լեռնանցքի մոտ (1.332 թվ.):

Շղթայի սեռին ու լանջերին փռված են ճոխ արոտավայրեր, մանա-վանդ Աղմազանի հետ կաղմած անկյունում դեռ տեղի ունի Սյրիշա լավային սարահարթի վրա, գրավելով հեռավոր վայրերից անասնա-պահանքին: Շղթայի միայն հարավային կողմերում, վտակների վեր-նագավառներում, այս ու այնտեղ պատահում են փոքրիկ անտառներ:

գ) ՓՈՔԻ ԿՈՎԿԱՍԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՅԵՎ ՆԵՐՔԻՆ ՇԱՐԵՐԸ ԿԱՊՈՂ ԼԵՈՆԵՐԸ

Դյուղալ-դարայի և Կոնգուրի լեռների միացած գիծը, այսպիսով կապում է իրար հետ Փոքր Կովկասի արտաքին և ներքին լեռնաշա-րերը, անշատելով Սևանա ավազանը Դարաբայի բարձրավանդակից և Զանգեզուրի հովտից: Մի յերկրորդ այսպիսի դուր՝ բաղկացած Փամ-

բակի և Գյուլնեյ (Արեգունի) շղթաներից, նույն Սևանա ավազանը բաժանում է Փամբակի հովտից: Արևմտյան և արևելյան լեռնաշարերը կապող յերրորդ դուրին Բզովզալի շղթան է, վորն առանձնացնում է Փամբակի հովիտը Լոռուց: Լոռու հյուսիսով անցնում է չորրորդ լեռ-նագոտին՝ Լավարի շղթան, Լոռու և Բաշքիչեթ—Ծալկայի բարձրա-դիր հարթութունների միջև: Այսպիսով այս չորս լեռնագոտիները բա-ժանում են Փ. Կովկասի արտաքին և ներքին լեռնաշարերի մեջ զե-

Նկ. 14. Լավար գագաթը Սանահնից:

տեղված տարածությունը հինգ բնագավառների, վորոնցից հյուսիսա-յինը՝ Բաշքիչեթ—Ծալկան պատկանում է Վրաստանին, հարավայինը՝ Դարաբայի սարահարթին ու Զանգեզուրը, արևելյան մասով Աղբը-բեջանին, իսկ արևմտյանով ՀԽՍՀ-ին. միջին յերեք բնագավառները՝ Լոռին, Փամբակն ու Սևանի ավազանը, ամբողջապես գտնվում են ՀԽՍՀ-ի սահմաններում:

Լավարի լեռները*) (յերբեմն կոչվում են նաև Աղգի-բեյուկի «Մեծերախ», մի լեռնանցքի պատճառով, վորին հայերն առում են

*) Ինչպես վերը նշեցինք, վոմանք կոչում են Սոմխեթյան կամ Վիրահայոց և այլ նրա շարունակությունը համարելով Բաբաբարի լեռները (տես էջ 19):

«Գայլի դուռ», ուռնները թարգմանում են «Волчьи ворота») հեռանում են խոնավ լեռների Լեզլի գագաթից (տե՛ս եջ 25) դեպի արեւիկը և մոտենում են Բաբաքարի շղթայի հյուսիսային ծայրի դիմաց՝ Դեբեդի ձախ ափին: Սկսվելով նեղ բարձրություններով, շղթան հետզհետե լայնանում և և վերջանում է ընդարձակ ձյուղավորություններով: Յերկու լանջերն ել ծածկված են ձոխ, հաճախ միայն վայրի պտղատու ծառերից բաղկացած անտառներով, բացի արևմտյան մասի հարավային՝ դեպի Լոռի նայող լանջերից, վորտեղ անտառը տեղի յե տալիս ձոխ արոտավայրերին: Շղթայի մեջտեղ բարձրանում են Լոկի (2.145 մ), Լեջան կամ Դարաուլ-Թափա (2.532 մ) և Լավար (2559 մ) գագաթները (վերջինիս անունով կոչվում և ամբողջ շղթան): Լավարի լանջերն ու բազուկները հարուստ են պղնձե հանքերով (Ալավերդու, Շամլուղի, Ախթալայի): Լավարի շղթայի վրայով Մաֆարլի լեռնանցքով (1.829 մ) խճուղին թքելիսից տանում և Լոռվա դաշտը (Կալինինո) և այնտեղից Կարախաչ լեռնանցքով՝ Լենինական, իսկ Դվալի լեռնանցքով՝ Կիրովական:

Բզովդալի ծալքավոր շղթան կապում և Կարախաչի հարավային ծայրը Բաբաքարի շղթայի հարավային ծայրի հետ: Կիրովականի մոտ Փամբակ գետը նրան ձեղքելով Գյուլաղաղեն կիրճով կիսում է: Արևմտյան կեսը՝ սկսվելով յերկու բարձրագագաթ Աղլաղաններով (Արևելյանի բարձրությունն և մոտ 3.000 մ)՝ հետզհետե ցածրանում է, բայց յերկու լանջերն ել շարունակ պահպանում են իրենց սառածիկ դիք, ձորերով կտրված ընույթը: Յերկու կողմից ել նրանք նախ ծածկված են մարգագետիններով, ապա հյուսիսում յերևան են գալիս անտառներ, իսկ հարավում ալեկի և ալեկի ընդարձակ տեղ են զբաղում քարքարոտ, բոլորովին մերկ մակերեսները: Այս արևմտյան կեսում շղթան ընդհանրապես դժվարանցանելի յե իր բարձրության և լանջերի դիքության պատճառով: Խճուղին Կիրովականից Մտեփանավան բազմաթիվ դժվարին կեռմաններով բարձրանում իջնում և Դվալի լեռնանցքով (2.029 մ): Գյուլաղաղեն կիրճով յերկաթուղին ուղղվում և դեպի Թքելիսի, հետևելով Փամբակ գետի և ապա Դեբեդի հոսանքին: Շղթայի արևելյան կեսի կազմության մեջ մեծ դեր և խաղացել հրաբխային գործունեյությունը: Այստեղ զարգացել և հրաբուխների մի բարդ ռիստեմ, վորոնց մեջ ամենից վեր (3.025 մ) գլուխը բարձրացնում և խալաբը (Մաղան) իր 3—4 կմ շրջագիծ ունեցող խառնարանով, վորի յեզրերին մնացել են ցից-ցից կանգնած սուր ստամբեր՝ նրանից քիչ ցածր են հարևան Քեշաղաղն ու Բաշ-Քեշմաղը, մի քիչ ալեկի հեռու՝ Թռչնասարը (Ղուշի-ղաղ), վորից դեպի հյուսիս ձգվում և Բաբաքարի (Վիրահայոց) շղթան: Հրաբուխների շրջանը հարուստ և հանքերով (Սսի Մաղան): Բզովդալի շղթայի

շարունակությունը պարզ նշմարվում և թե դեպի արևմուտք, մինչև

Նկ. 14 ր. Գյուլաղաղեն:

Ախուրյան, և թե դեպի արևելք, Աղստե գետի ձախ ափով, վորտեղ նա մոտենում և մյուս ափին սկսվող Մրդուղի շղթային:

Բզովդալի շղթայից դեպի հարավ նրան զուգահեռ ձգվում է Յեսաուլի (կամ Իլիի) ծալքավոր շղթան, վորի մեջտեղը, Ջաջուռի լեռնանցքի թամքոցի հյուսիսում, բազմած է նրա բարձրագույն գագաթը՝ Յուլառարը (Բուդատանց՝ 2.564 մ)։ Այս գագաթից շղթան զուգահեռական ուղղությամբ դիմում է մի կողմից դեպի արևմուտք, մինչև Ախուրյանի հունը, մյուս կողմից դեպի արևելք, վորտեղ նրա է Բզովդալի լեռների միջև կազմվում է Չիչխան գետի հովիտը։ Հովիտը ստացել է իր անունը այստեղ տարածված Չիչխան—Hippophal rhamnoides—բույսից։

Նկ. 15. Մայմեխ գագաթը հարավից։

Յերրորդ գոտին միացնում է Ջաջուռի հարավային ծայրը Կիրովաբադի շղթայի Շահդադ գագաթի հետ և կազմված է նույնպես յերկու կեռերից։ Արևմտյան կեռը կոչվում է Փամբակի, արևելյանը՝ Գյունեյի լեռներ, նրանց բաժանում է Սեմյոնովկայի լեռնանցքը (2.125 մ), վորով Յերևանից յեկող խճուղին իջնում է Դիլիջան։

Փամբակի շղթան, ինչպես Բզովդալին, ծալքավոր է։ Ամենաբարձր գագաթները (Դավա-դաշ մոտ 3.000 մ, Մայմեխ—3.094 մ, Թեթ-Ահմեդ—3.111 մ, Արխաշան—3.059 մ) գտնվում են նրա միջին մասում, վորտեղ նրա լանջերն են ավելի լայն են և վորտեղ նրանից հեռանում են ավելի յերկար լեռնաբազուկներ։ Շղթայի ընդհանրապես ռուր սեռը յերբեմն փոխվում է նեղ տափարակների կամ ոտանում է կլոր ուղուցիկ ձև։ Հյուսիսային լանջերն առհասարակ ափսված են նեղ և խոր ձորերով և արևմտյան մասում հաճախակի քար-

քարոտ ու մերկ են, անտառները յերևան են գալիս Կիրովականի մոտ և դեպի արևելք դառնում են ավելի խիտ՝ տարածվելով մինչև ստորոտները և բարձրանալով յերբեմն շատ վեր, բարձունքները գրավում են մարգագետինները՝ իջնելով նաև հակառակ լանջերով դեպի հարավ։ Հարավային լանջերին, վորոնք հենվելով ավելի բարձրադիր վայրերին՝ բնականաբար ավելի կարճ են, անտառները պատահում են գլխավորապես Միսխանայի հովտում։ Շղթայից դեպի հյուսիս ձգվող ճյուղերից կարևոր նշանակություն ունի այն ճյուղը, վորը հեռանալով Սալխալ գագաթից՝ հանդիպում է Բզովդալայի շղթայի Սալաբի սիստեմից իջնող ճյուղին, և նրա հետ կազմվելով Համադաշիմանի յերկար հովիտանման թամքոցը՝ բաժանում է Փամբակի և Բզովդալի շղթաների միջև գտնվող ամբողջ իջվածքը յերկու մասի՝ Փամբակ գետի և Աղստե գետի հովիտների։ Դեպի հարավ հեռանում են Դալի-դադի մոտից Միսխանայի լեռները։

Միսխանայի (Ջինջիրլի, հսում Ծաղկունյաց) լեռնաբազուկը մեկն է հնագույն լեռնային զանգվածներից։ Շղթան սկզբում նեղ է (7—8 կմ), իր հարավային վերջավորությամբ լայնանում է մինչև 25 կմ, այստեղ նա բաժանվում է Շահ-յուլ հրաբխային գագաթից յերկու ճյուղերի, վորոնց մեջ տեղավորված է Աղվերանի հովիտը։ Մինչև այդ գագաթը նա գրեթե իր ամբողջ յերկարությամբ (մոտ 35 կմ) պահպանում է միատեսակ բարձրություն (2.400—2.700 մ)։ Գագաթներն ունեն լայնանիստ գմբեթների ձև։ Լանջերն իջնում են դիք թե մեկ և թե մյուս կողմ և շատ շուտ միախառնվում են շրջապատող բարձրադիր լավային տարածությունների հետ։ Արևելյան լանջերը գրեթե ամբողջովին ծածկված են տերևավոր անտառներով, իսկ արևմտյանների վրա տեղ-տեղ միայն պատահում են առանձնացած պուրակներ և թփուտներ։ Շղթան հարուստ է մարմարով։

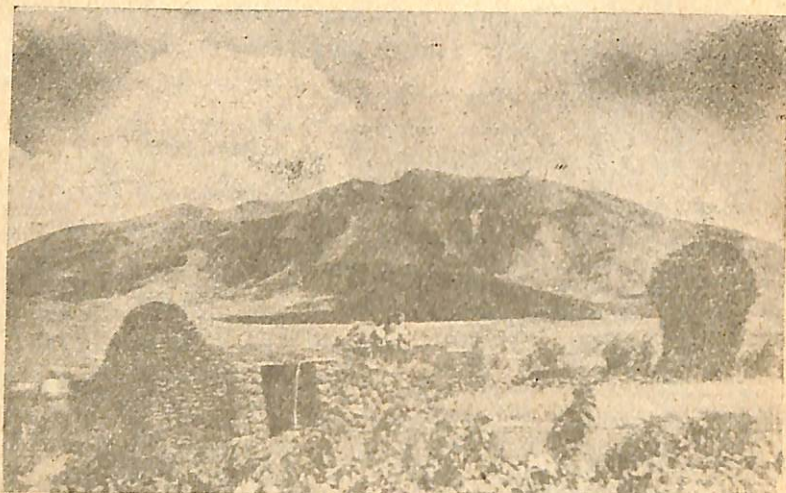
Շահ-յուլ գագաթից բաժանվող ճյուղերից մեկը, դիմելով դեպի հարավ-արևելք, վերջանում է Ծաղկաձորի կամ Դարաչիչագի լեռներով՝ Աղմադանի հյուսիսային գագաթների հանդեպ, այստեղ Ջանգի գետի հունը բաժանում է նրան Աղմադանի շղթայից*)։ Մյուս ճյուղը ուղղվում է նախ դեպի հարավ և ապա մի լայն տափակ թամքոցով, թեքվելով դեպի արևմուտք, միանում է Արայի լեռան հետ։

Արայի լեռան հրաբխային կոնի հարավային կողմ վրել է յերեվան հանելով խառնարանի ձագարաձև կտրվածքը մինչև հատակը։

*) Այսպիսով Միսխանայի լեռնաբազուկը և Փամբակի շղթայի արևմտյան մասը կապում են Սոնալ (Ջաջուռի) շղթայի հարավային ծայրը Աղմադանի շղթայի հյուսիսային ծայրի հետ՝ փակելով Փոքր Կովկասի ներքին յեղբավորող պատնեշները։

Դրանից ե լեռը ոտացել իր ազրբեջանական անունը՝ Կարնիյարըն— «Վորկորը պատված»։ Նրա դիք լանջերը քարքարոտ են և ծածկված են խղճուկ արոտավայրերով, ոտորոտը ողակավորված և աննշան, նոսր անտառով։

Միախանայի լեռնաբազուկից ավելի դեպի արևելք՝ Փամբակի շղթայից անջատվում են Քեչաչկոտի կամ Եշակ-Մեյդանի լեռները։

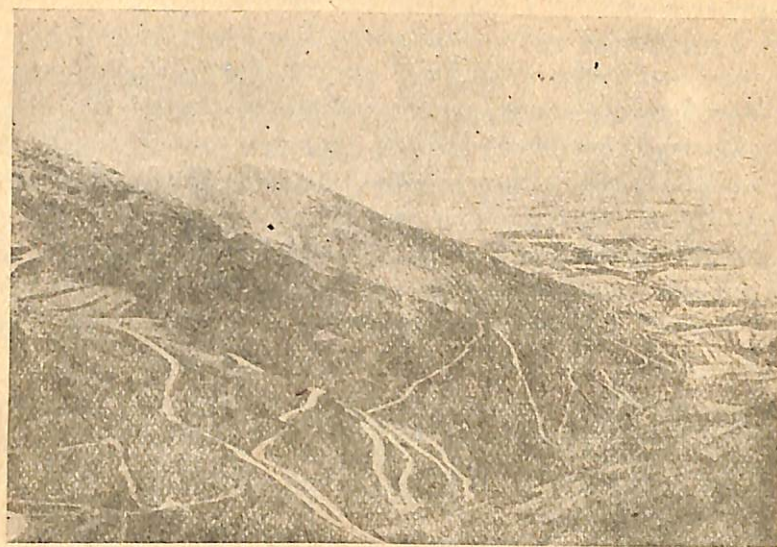
Նկ. 16. Արայի լեռը հյուսիսից։

Վորոնք վերջանում են անմիջապես Սևանա լճի ափին և ուղղվելով նրա ջրի տակ, նորից յերևան են գալիս վորպես Սևանա կղզի։

Փամբակի շղթան իր արևելյան մասում հետզհետե իջնում և և վերջանում և՛ կազմելով Սեմյոնովկայի լեռնանցքը (2.173), վորից դեպի հյուսիս ձգվող Շամլուղ (Գոլովինոյի) գետի ձորը բացվում և դեպի Դիլիջան իր լանջին՝ տեղ տալով կեռամաններով գալարվող խճուղու գծին։ Փամբակի շղթայի վրայով մի այլ մշակված ճանապարհ անցնում ենրա արևմտյան մասում Սպիտակի լեռնանցքով (2.478 մ), վորը Աշտարակից Ապարանով տանում և Համամլու գյուղը Փամբակի հովտում։ Այստեղ դեպի նույն Համամլու գյուղը տանում և մի այլ՝ ավելի դեպի արևմուտք գտնվող Փամբի (2.380 մ) լեռնանցքը, վորտեղով պարսկական պատերազմների ժամանակ ուսուսական գործերը Թբիլիսիի շրջանից արշավում էին Յերևանի խանության վրա։

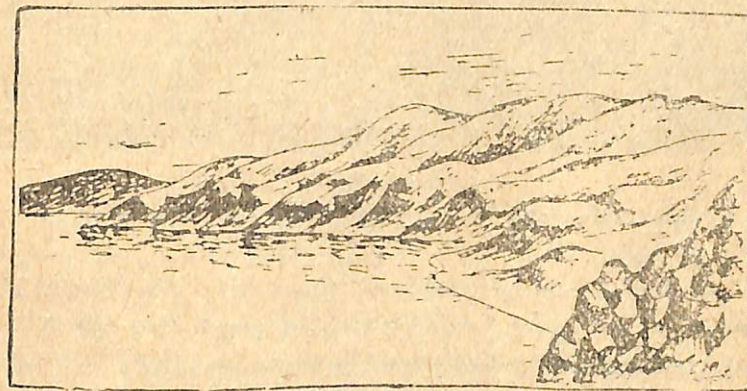
Սեմյոնովկայի լեռնանցքից դենը լեռնագոտու գիծն սկսում և թեքվել դեպի հարավ-արևելք՝ նախ յեզրավորելով Սևանա լճի մեջ

Թափվող Բալըղ գետի լայն հովիտը և ապա Ծովագեղից (Զիբուխլու) սկսած հուպ մոտենալով լճի ջրերին։ Գոտու այս կեսը կոչվում և

Նկ. 17. Սպիտակի լեռնանցքից վայրեջք դեպի Համամլու։

Գյումեյ (Արեգունի) շղթա*)։ Այս անունը սակայն հաճախ տրվում և շղթայի միայն այն մասին, վորը Ծովագեղի մոտից և ձգվում լճի

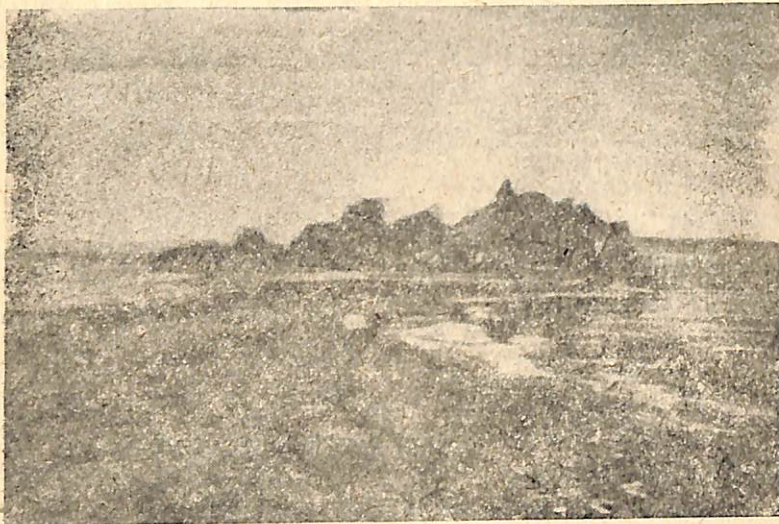

Նկ. 18. Գյումեյ (Արեգունի) շղթան։

*) Աշխարհադրագետներից վոմանք Գյումեյ լեռները համարում են մի մասը Շահաղի շղթայի, վորը սկսում են մի քանիսը Սեմյոնովկայի լեռնանցքից, մյուսները՝ Ծովագեղի մոտից, իր լեռնակազմությամբ Գյումեյ շղթան տարբերվում և բուն Շահաղի շղթայից։

յեզրի ուղղութեամբ, իսկ նրա հյուսիս-արևմտյան մասը, Բալըղ գետի հովտի ձախակողմյան պատնեշը, անվանում են Մարալիջայի լեռներ, այստեղ բարձրացող գլխավոր գագաթի անունով:

Յերկրաբանական կազմութեամբ Գյունեյ (Արեգունի) շղթան հանդիսանում է Փամբակի շղթայի շարունակութիւնը: Հրաբխային գործունեւ թշուր արտադրող շատ թույլ է արտահայտված: Տեղ-տեղ ուռը, տեղ-տեղ ուռուցիկ կամ տափակ և նեղ սեռի վրա նստած դագաթները դեպի հարավ-արևելք հետզհետե բարձրանում են*): Սեռը մի թամբոց կազմելով գլխում է դեպի Շահգաղ գագաթը և նրա միջոցով կապվում է Փոքր Կովկասի արտաքին շարի հետ: Մինչ այդ մի ձյուղ, շղթայից հեռանալով դեպի հարավ-արևմուտք, խորը մտնում է լճի մեջ և այստեղ վերջանում է Աղաթափա գագաթով (2.471 մ, ծովի մակերե-

Նկ. 19. Աղա-թափա հովանդանը «Ուչ-Դաշ» ժայռերով:

սից—556 մ) համանուն թերակղզու վրա: Այս թամբոցով մի լեռնանցք տանում է Շորթա նավահանգստից դեպի Կարմիր և Ճամբարակ գյուղերը, վորտեղից ճանապարհը շարունակվելով Մրդուզի շղթայի վրայով, Բաղդեղի լեռնանցքով իջնում է դեպի Ձեզամ, Ադրբեջանի սահմաններում (տես եջ 21):

Գյունեյ շղթայի դեպի Բալըղ գետը նայող լանջերը քիչ են ա-

*) Մարալիջա—2.656 մ, Շիշ-թափա—2.363 մ, Սոուզ-Բուլաղ—2.686 մ, Կիր-Լիտի-գաղ—2.751 մ, Այրիջա-դաղ—2.663:

կոսված և ձորակների միջով ցած են վազում գետը հորդացնող բազմաթիվ աղբյուրներ: Ծովագեղի ծովածոցից դենը լանջը փուլքերով հասվում է հենց լճի գլխին. ձյան հալոցքի և անձրևների ջրերը խորը չհերձմելով շղթան կազմող անջրաթափանց ապարների մեջ և վազելով նրա մակերեսով՝ փորվել են լանջը բազմաթիվ ձորերով, վորոնց վրայով շավիղն իր վայրեջքներով և վերելքներով վտանգավոր է դարձնում հետիոտների և զրաստների յերթեկեկը: Այս մասը առհասարակ աղքատ է աղբյուրներով. միայն յերկու գետակներ են (Թոխլուջայի և Արդաշայ) կազմվում Սևանա լճի այս ափին՝ հավաքելով ջրերը շղթայի այն մասից, վորտեղ նա ծովելով դեպի հյուսիս և աղեղ կազմելով վերադառնում է իր նախկին ուղղութեամբ: Լճահայաց լանջերին ձյունը յերկար չի մնում. այդ բանից է, վոր կողերն և ինքը շղթան սուսցել են իրենց «Գյունեյ»—«Արեգունի» անունը: Այստեղի մարգագետինները ծառայում են վորպես ձմեռային արոտավայրեր: Կա ծրագիր լճի այս ափին հիմնելու ձմեռային կլիմայական բուժակայաններ: Այս լանջերը անտառներից զուրկ են. փոքրիկ պուրակներ պատահում են ձորակների այս ու այն անկյուններում: Նույնպես անտառազուրկ են և մարգագետիններով են ծածկված շղթայի հակառակ կողմերը, հյուսիս-արևելյան լայն ու թեք իջնող լանջերը, վորտեղ կազմվում է Ճամբարակի (Թարսա-չայի) հովիտը. այստեղ անտառը փակվում է լանջերի միայն ստորին շերտում:

Գրեթե Սեմյոնովկայի լեռնանցքի մոտից դեպի հյուսիս—Արեգունի (Գյունեյ) շղթայից հեռանում է մի լեռնախումբ, վորի վրա բարձրանում են յերկու առանձնացած գագաթներ, Մեծ (2.656 մ) և Փոքր (2.571 մ) Մայմեխներ, վորոնց անունով կոչվում է և ամբողջ լեռնախումբը: Լեռնախմբի կողերը խորը ակոսող ձորերով գահավիժվում են մի քանի լեռնային վտակներ դեպի Շամլուղի (Գուլիսոյի), Աղստևի և Ճամբարակի գետերը, իրենց աղմուկով լցնելով դեք լանջերը մագլցող անտառները:

Փ. Կովկասի արտաքին և ներքին լեռնաշղթաներն իրար հետ կապող չորրորդ լեռնագոտին Գյոզալ-դարայի և Կոնդուրի շղթաներն են (տես եջ 32—33):

դ) ՓՈՔՐ ԿՈՎԿԱՍԻ ԲՆԱԳԱՍՈՆԵՐԸ

Չորս գոտիներով կազմվող բնագավառներից ամենահյուսիսայինը Հայաստանի սահմաններում կոչվում է:

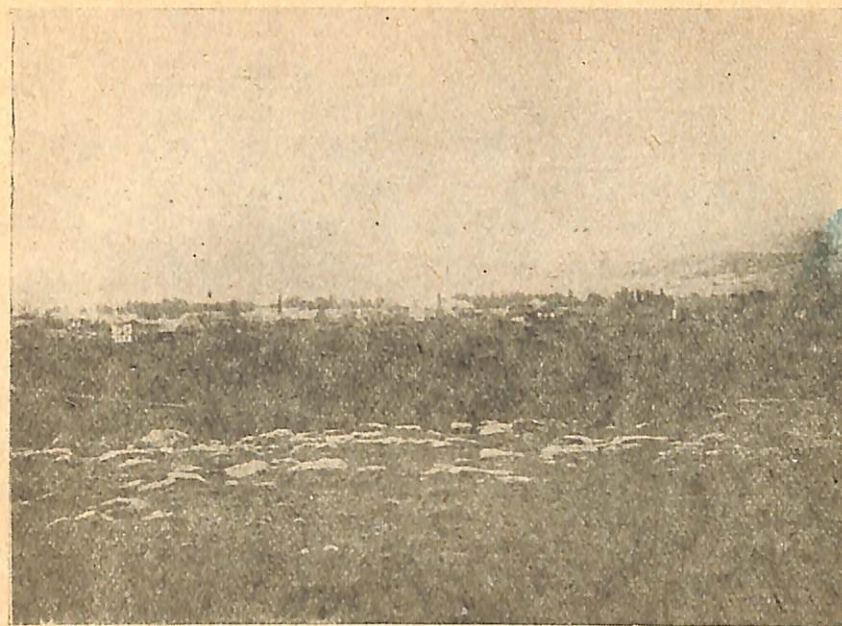
Լոռին ունի 1.450 մ միջին բարձրություն ծովի մակերեսից և մոտ 100 մ ցածր է Լալվարի (Աղդի-բեյուկ) լեռներից դենը՝ Վրաստանի սահմաններում գտնվող Բաքի-չեթի, Գոմարեթի և Ծալկայի

դաշտերից: Նրա գրեթե ամբողջ արևմտյան մասը բռնում է Կարա-
կալայի դաշտը (հնում Տաշրա տափ), վորի հարթ, մասամբ միայն
բլրոտ մակերեսն առաջացել է խոնավ և կալվարի սխտեմի լեռների
արտավիժած լավաներից, վորոնք հանդիպելով Բզովդալի և Բաբա-
քարի պատնեշներին՝ գոյացրել եյին այստեղ «կավային լիճ»:^{*)} Կավա-
յի մակերեսը տարրալուծվելով ողի և արևի ազդեցություններից՝

Նկ. 20. Կարակալայի դաշտ: Հեռվում խոնավ շղթան:

կազմվել և պարարտ սևահողի հաստ շերտ քարե յենթաշերտով, վո-
րը նպաստում է խոնավության ներծծմանը և պահպանմանը: Այդ
պատճառով Լոռվա դաշտում հաճախ պատահում են ճանճացած վայ-
րեր, լճակներ և դանդաղահոս վտակներ, վորոնք հավաքվում են Ձո-
րագետի մեջ, վորն ավելի ու ավելի փոքրելով իր հունը Կալինինոյից և
մանավանդ Ստեփանավանից վար՝ մի կարճ տարածության վրա արագ
խորանում է և Փամբակ գետի հետ խառնվելուց առաջ փրփրալով վա-
զում է մոտ 160 մետր խորություն ունեցող ձորի միջով: Դաշտը հետզհե-
տե ցածրանալով շարունակվում է դեպի արևելք, վորտեղ Դեբետի ձորը
կտրում է նրան մանր մասերի (Ուղունլարի, Դեղի, Սանահնի, Հազ-
բատի դաշտերի): Դաշտի արևմտյան մասը ներկայացնում է ձուխ
արոտավայրեր: Անտառը յերևան է գալիս նրա հարավային կողմե-
րում և պատում է Լոռվա ամբողջ արևելքը, արտերից ազատ բո-
լոր տարածություններն ու լեռնալանջերը: Ձյունը հաստ շերտով
ծածկում է մանավանդ Կարակալայի դաշտը, վորտեղ և ամառը տեղի

Նկ. 21. Ստեփանավան, Ձորագետից ձախ ամից:

յեն ունենում հաճախակի անձրևներ և կարկտախառն փոթորիկներ:
Առատ տեղումների շնորհիվ շրջակա լեռնալանջերը դարդարվում են
պեռ-պեռ ծաղիկներով և բարձր խոտերով՝ պարարտ կեր մատակա-
րարելով անասուններին և բուրավետ հյութ՝ մեղուներին:

Ավելի հարավ, Բզովդալի և Փամբակի շղթաների միջև իջվածքը
բաժանվում է Համդաշիմանի թամբոցով (1.706 մ) յերկու մասի՝
Փամբակի հովտի և Աղստեի ձորի:

Փամբակի հովիտը ժամանակով անշուշտ յեղել է լիճ: Մի ինչ
վոր յերկրաբանական հեղաշրջում պատռել է Բզովդալի շղթան և
այստեղ առաջացած ճեղքով (Դյուլլա-դաղենի կիրճով) լիճը յելք է
ստացել դեպի հյուսիս և ավազանը դատարկվել է՝ գոյացնելով հովիտ:
Հովտի^{*)} համեմատաբար տափակ, մերթ նեղացող, մերթ լայնացող
հատակով վազում են իրար հանդեպ Փամբակի գետն ու նրա վտակ
Տանձուտի ջուրը՝ տեղ-տեղ բաժանվելով բազուկների, ամենացածրա-
դիր մասում՝ Կիրովականի (1.308 մ) մոտ միախառնվում են և դուրս
են պրծնում Դյուլլա-դաղենի կիրճով դեպի հյուսիս: Հովտի արևմը-

^{*)} Արևմտյան մասում նրա մեջ բացվում է Չիխանի ձորը՝ Բզովդալի և Յե-
սաուլի շղթաների միջև:

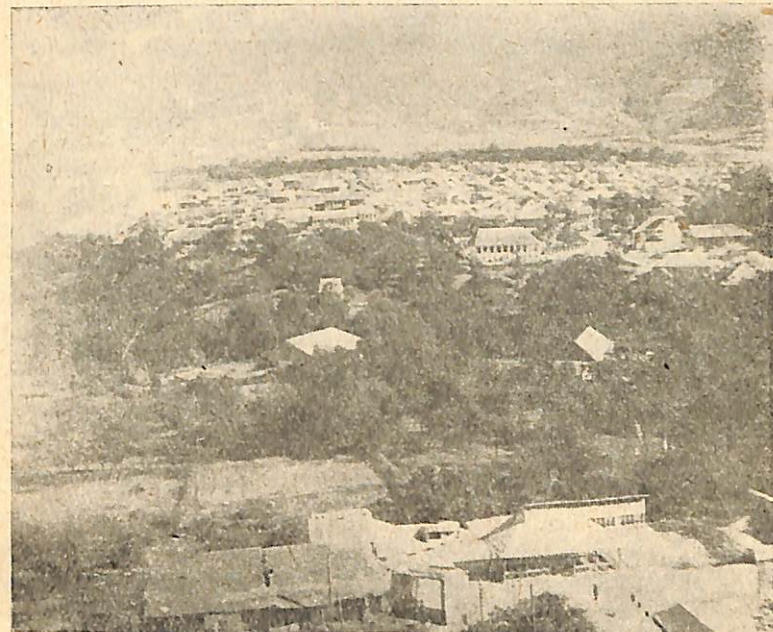
Նկ. 22. Կալինինո:

Նկ. 23. Դիլիջան:

տյան մասում անանտառ հողերը կամ ծածկված են արոտավայրերով, կամ բոլորովին մերկ ու քարքարոտ են. անտառները գրավում են արեւելեյան կողերի ամբողջ յերեսը՝ սկսվելով Փամբակի շղթայի լանջերին Կիրովականին դեռ չհասած, իսկ դիմացի Բզովդալի լանջերին շատ ավելի արեւելքից: Խճուղին և յերկաթուղին Լենինականից Ջաջուռի լեռնանցքով մտնում են Փամբակի հովիտը. ընթանալով Փամբակ գետի ուղղութեամբ՝ յերկաթուղին գետի հետ ծովում և դեպի Դեբետի ձորը Թբիլիսի գնալու համար, իսկ խճուղին ուղիղ շարունակվում է և Համզաչիմանի հովտանման լայն և յերկար լեռնանցքով իջնում Աղստեի ձորը:

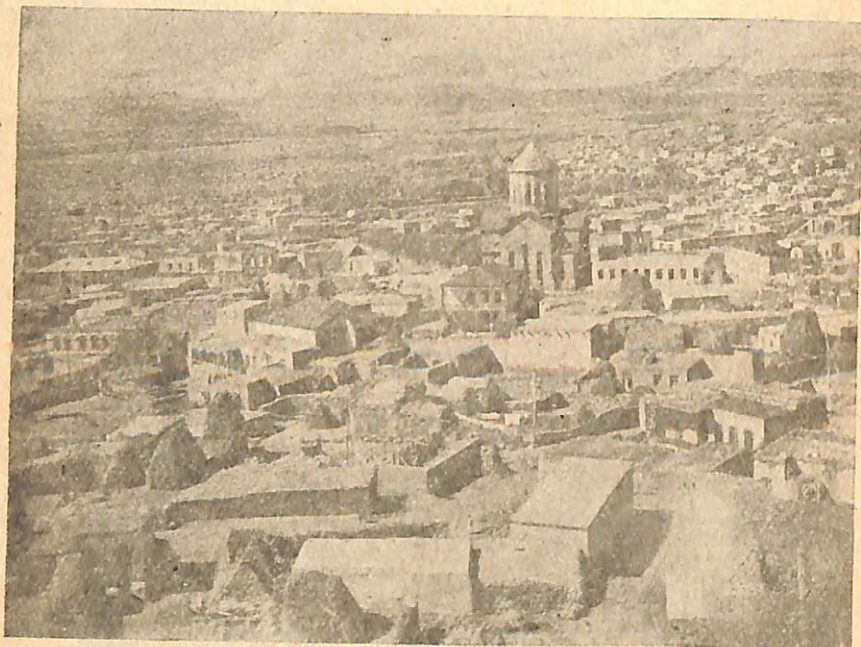
Աղստեի ձորը—սկզբում սեղմված և գուգահեռ շղթաների անտառապատ լանջերի միջև, Դիլիջանի մոտ բավականին լայնանում ընդարձակվում է և ապա կրկին սեղմվում է և իջևանից ներքև բացվում և դեպի Ղազախի հարթութունը: Խճուղին միշտ ուղեկցում և գետին: Դիլիջանի մոտ նրա հետ միանում է Յերևանից Սեմյոնով-

Նկ. 24. Իջևան:

կայի լեռնանցքով իջնող խճուղին, իսկ ավելի ներքև՝ Ճամբարակի (Թարսաչայի) հովտով՝ Արեգունի և Մրզուզի շղթաների միջով Սևանի ավազանից իջնող մյուս ճանապարհը:

Սևանա լճի ավազանի*) (մոտ 4.760 ք կմ) հատակի մի մասը շենքերով շրջապատված է լճի հայելին (1.416 ք կմ), շրջապատող լեռների (Աղմաղանի, Գյոզալգարայի, Կոնգուրի, Շահգաղի, Արեգունի, Փամբակի) գլխերը (մոտ 400 կմ) շրջանակը կազմում է մի ուղղանկյուն յեռանկյունի: Լճի ջուրը նահանջելով մերկացրել է այդ յեռանկյունի հարավային**) և մասամբ նաև արևմտյան հատակը և այստեղ գոյացել են Մարտունու և Բաթրագեչարի դաշտերը (1.950 մ միջին բարձրություն), ինչպես և Նոր-Բայազետի շրջանի ցածրադիր մասերը: Աղմաղանի յերկշար հրաբուխների միջև ձգվում է մի յերկարա-

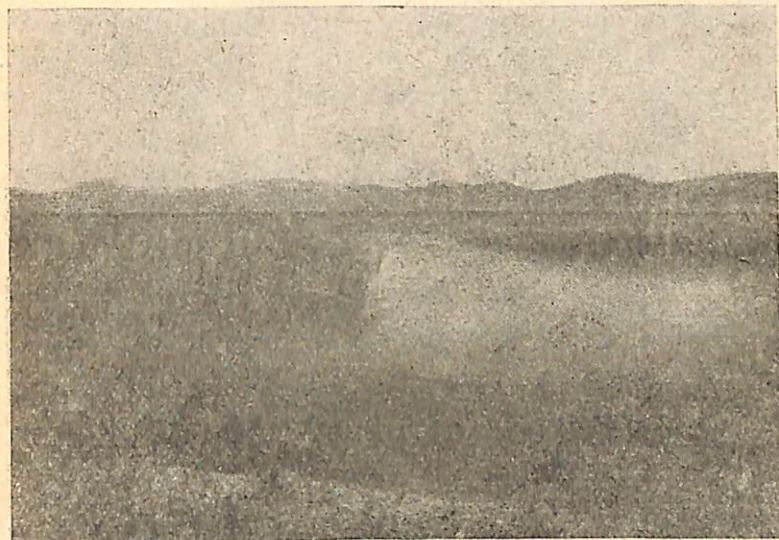
Նկ. 25. Նոր-Բայազետ:

ձիգ հովիտ: Մանր դաշտեր գոյացել են նաև այլ ավերիկներ, այնտեղ, վորտեղ շրջանակի լեռների ու նրանց բազուկների ստորոտները յիտ են քաշվում ծովից: Ամենից ընդարձակ հարթությունը տարածվում է ավազանի հարավ-արևելյան անկյունում, վորտեղ փռվող Գիլլիի կամ Մազրայի տափը (20 կմ × 16 կմ) վորտեղվում է բազմաթիվ գետակների և աղբյուրների, վորոնք տեղ-տեղ, մասնավորապես արևմտյան մաս-

*) Հնում Գեղարքունիք, այսպես կոչվում էր սակայն առավելագույն արևմտյան լճափը, իսկ հարավ-արևելյան անկյունը՝ Սոգք:

**) Գյոզալգարայի լեռների ստորոտից մինչև լճից մոտ 20 կմ է:

տում, գոյացնում են ճահիճներ և նրանց մեջ Գիլլիի ծանծաղ լճակը, վորը կարճ գետակով միանում է Սևանա լճի հետ: Թե այս դաշտում և թե՛ այլ դաշտերում անց են կացվում բազմաթիվ առուներ՝ արտերը վորտեղելու համար: Անտառներով ավազանը աղքատ է. կարճահասակ և հնոթ պուրակներ պատահում են Շահգաղի շղթայի լանջերին և թփուտներ՝ հյուսիս-արևելյան (Բալըղ գետի) հովտում: Լեռնալանջերը ծածկված են ճոխ արտավայրերով, վորոնք գրավում են անասնապահներին նաև շատ հեռավոր տեղերից: Բազմաթիվ գյուղերի, ամրությունների և վանքերի ավերակները ցույց են տալիս, վոր մի

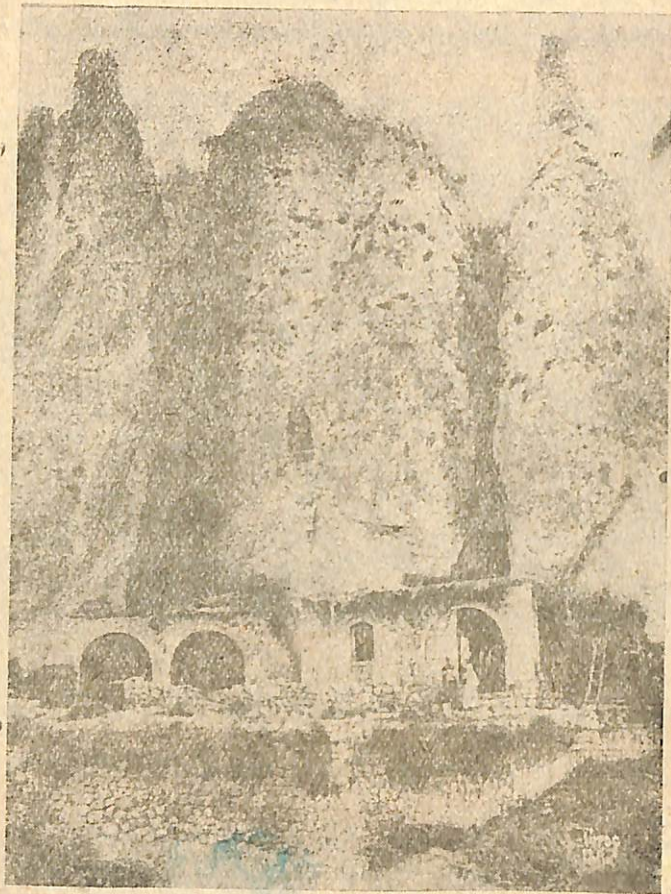
Նկ. 26. Գիլլիի լիճ:

ժամանակ, հնագույն դարերից սկսած, ավազանը խիտ բնակչություն է ունեցել:

Դեպի Սևանա ավազանը հյուսիս-արևմուտքից բացվում են Միսխանայի և Քեչաչկոտի (Եշակ-Մեյդանի) լեռների միջև տարածվող Մաղկաձորը, կամ Դարաչիչազի (հնում Վարաժնունիք) խորը և անտառոտ հովիտը (Մաման-չայի հովիտը): Այստեղ բացի մարմարից և պղնձահանքից (վորի պատճառով գետն էլ, հովիտն էլ կոչվում են յերբեմն Միսխանայի, ասել է «պղնձահանքի»), տեղ-տեղ պատահում են «թթու» աղբյուրներ:

Շատ ավելի բարդ է Սևանա ավազանից դեպի հարավ Փոքր Կովկասի արտաքին և ներքին լեռնաշարերի միջև գտնվող տարածու-

թյունը: Այստեղ հյուսիսում՝ Չանգեղուրի և Ղարաբաղի շղթաների միջև գետեղված և Անդրկովկասի բարձրագույն բնագավառը՝ Ղաթաբաղի հրաբխային բարձրավանդակը: Սա իր վերին մասերում ունի մոտ 3.000 մ բարձրություն և կազմվել է հրաբխային ուժղին գործունեությունից: Չորս խումբ հրաբուխներ դասավորված են գրեթե կանոնավոր հյուսիս-արևմտյան, հարավ-արևելյան ուղղությամբ («Մեծ Կովկասի ուղղությամբ»): առանձին հրաբուխներ բազմած են:

Նկ. 27. Խնձորեսկ դուռի հողմահարված ժայռերը՝ քարայր բնակարաններով:

այդ գծից դուրս: Նախնական յերկրաբանական շրջանում այստեղ առաջացած ուելյեֆը ամբողջովին թաղված է այս հրաբուխների արտավիժած լավանների, քարառումների և փոշիների տակ: Մանավանդ առատ է յեղել Ղըզըլ-Բողազ (3.599 մ) ամենաբարձր հրաբուխների

խմբի լավային վիժվածքը. հարավում գրեթե նույնքան բարձր է կրկնակատար Իշիխլին (3.568 մ): Հրաբուխների գագաթները բավականին միատեսակ կազմութուն ունեն. ողակաձև, մի փոքր ուռուցիկ խառնարանի յեզրերին նստած են լինում մի քանի բթածայր կոներ: Չնայած իրենց ունեցած մեծ բացարձակ բարձրության՝ գագաթները, մանավանդ հյուսիսային կողմերում, շատ քիչ են վեր յեղած շրջապատի բարձր պատմանդանի վրայից: Մակերեսը վերնագավառում թեքվում է մի կողմից՝ դեպի հարավ-արևմուտք և մյուս կողմից՝ դեպի հյուսիս-արևելք. նրա վրայից իջնող վտակները կազմում են արևմուտքում Բաղարչայ (Բերգուշատ) և արևելքում Հաքուրի գետերը: Վերջը նա ավելի արագ թեքվում է դեպի հարավ-արևելք, վերանդ նրա տերրամները հասնելով Իշիխլին գծին՝ գոյացնում են այնուհետև ամենացածրադիր վերջին աստիճանը, կարծես

Նկ. 28. Ղարա-դյուլ լիճը:

հանդիպելով Բերգուշատի շղթայի պատվարին: Այստեղ այս վերջին առտիճանի վրա փռված են Ուչթափալարի և Տեղի սարահարթները (ПЛАТО) Գորիս գետի փորած լայն հովտով իրարից անջատված: Ղաբաղի բարձրավանդակի հարթությունը խանգարված է լավանների սառած ալիքների, փոքր կոների, քարակույտների պատճառով: Այս ու այն տեղ բարձրանում են քարե սեղաններ, «չինգիլներ». սրանք գրե-

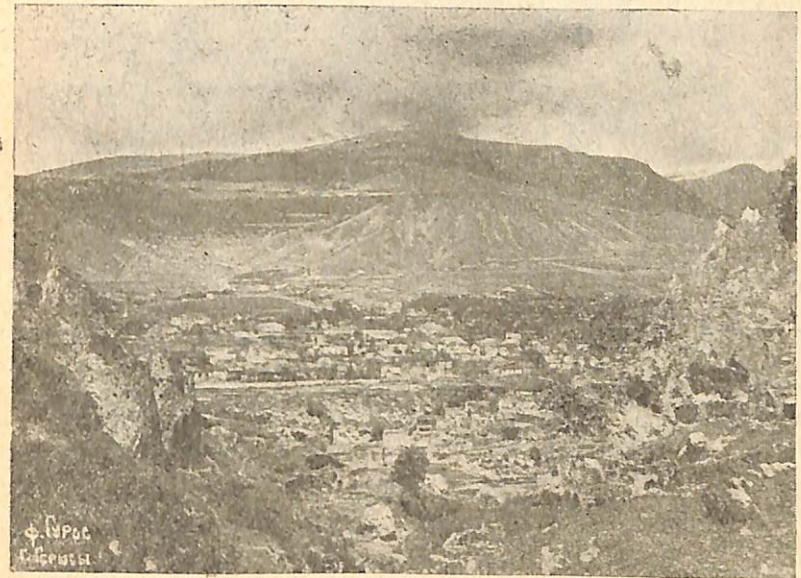
Թե հարթ կամ թույլ ալիքավորված, մանր քարերով ծածկված հրա-
պարակներ են, վորոնք յերբեմն մի քանի տասնյակ մետրաչափ
բարձրանում են ընդհանուր զանգվածի վրայից իրենց ամեն կողմից
կտրտված ապառաժոտ կողերով: Այսպիսի չինգիլներից մեկը, Փերի-
չինգիլը, ունի 10 կմ յերկարություն և մոտ 3 կմ լայնություն: Այս-
պիսի բարձրացումների արանքներում, յերբեմն նաև խառնարանների
մեջ փոսերում գոյացել են մշտական կամ ժամանակավոր լճակներ
(այսպիսի լճերից մեկն է Ղարա-գյուլը Իշիխի մոտ): Հեղեղներն ու
գետակները խորացրել են իրենց հունը տեղ-տեղ մինչև 300—400
մետր, գրեթե ուղղաձիգ ավերով: Բազարչայն ու Հաքարին հասնելով
սարահարթի յեղրին՝ արագ գահավիժվում են վար՝ փորելով նույնպես
խոր ձորեր: Բարձրավանդակը գտնվում է անտառների գծից վեր և

Նկ. 29. Միսավան, շրջանի կենտրոն, Ուշթափալարի տակ:

ծածկված է լեռնա-մարգագետիններով. չնչին թփուտներ պատահում
են միայն հարավ-արևելյան ստորին մասերում: Յրտաշունչ ձմեռը
թույլ չի տալիս այստեղ մշտական բնակություն հաստատել: Մի քա-
նի գյուղակներ կեղծվում են ավելի խոր ընկած հովիտներում: Գար-
նանը, յերբ բարձրավանդակը ծածկվում է բարձր ու խիտ խոտով,
հազարավոր սարվորներ իրենց հոտերով բարձրանում են այստեղ
ցածրագիւղ վայրերից, նույնիսկ մերձ-կուրյան և մերձ-արաքսյան
սափառատաններից, և ամբողջ շրջակայքը կենդանանում է: Մնացում
բնակչությունը գետեղված է առավելագույն բարձրավանդակի ստորին
աստիճանի վրա, Ուշթափալարի և Տեղի սարահարթների վրա, սա-

կայն այստեղ ել գյուղերը մեկուսացած են գետերի փորած խոր ձո-
րերի մեջ, վորովհետև ձմեռը այս սարահարթների վրա հաստ ձյուն
է կուտակվում և փչում են ուժգին քամիներ, վորոնք ձյան ժամա-
նակ՝ քշում են հեռու ձյան փոշին, իսկ յերբ ձյուն չի լինում՝ պո-
կում-գլորում են նույնիսկ շատ խոշոր քարեր: Այստեղ պահպանվել
են մի քանի հնուց դիզված քարաոյուներ՝ ձմեռը ճանապարհ ցույց
տալու համար, և քարվանսարայի ավերակներ, վորտեղ մի ժամանակ
ապաստան էյին գտնում ճամբորդները: Գյուղերում սենյակները,
խոտանոցները և տնտեսական գետեղարանները հաճախ սարքված

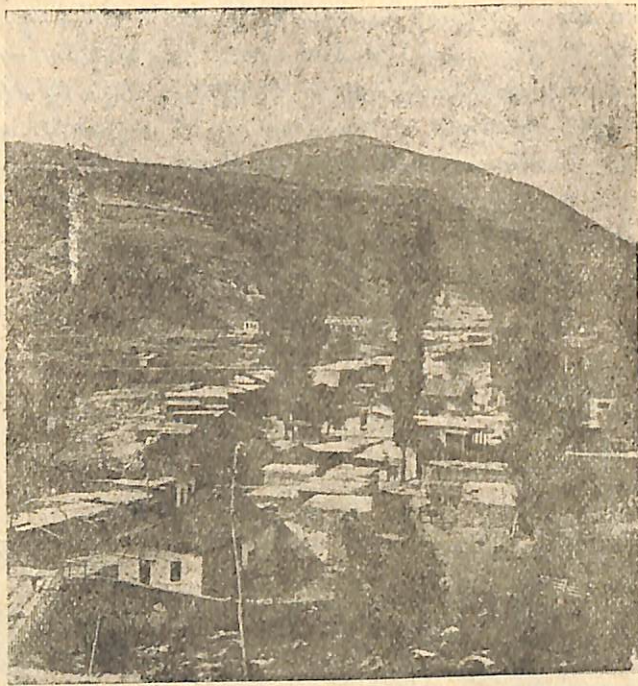

Նկ. 29. Գորիս:

են լինում քայայերի մեջ, որինակ՝ Խնձորեակում թե ձորերի կողերին
և թե առանձին կանգնած հողմահարված քարակոթողների մեջ:

Ղարաբաղի բարձրավանդակի արևմտյան կեսը պատկանում է Խ.
Հայաստանին, ինչպես և այդտեղից դեպի հարավ տարածվող իջված-
քինը, իսկ արևելյան կեսը գտնվում է Խ. Ադրբեջանի հանրապետու-
թյան սահմաններում (սահմանն անցնում է միջին հրաբխային կո-
ների շարեգծով), վորտեղ գտնվում է նաև Բերգուշատ և Հաքարի
գետերի ամբողջ ստորին հովիտն (Ջանգիլյան) ու գետաբերանները:
Իջվածքի արևմտյան կողմը գրաված են Ջանգեղուր—Ալանգյաղ շղ-
թայի լեռնաբազուկները: Բերգուշատի շղթայից դեպի հյուսիս ուղղ-
ված լեռնահովիտները բացվում են դեպի Ուշթափալարի և Տեղի սա-

քահարթները և նրանց հետ կազմում են արևմուտքում Սիսիանի և արևելքում Ջանգեզուրի*) առանձնացած բնագավառները: Դեպի հարավ մինչև Չավընդուրի շղթան ձգվում է ներկա Ղափանը, այստեղ

Նկ. 31. Ղափան «Հանքեր», շրջանի կենտրոն:

են Ոխչի գետի և նրա վտակների՝ Գեղվա գետի և Աջանանի հովիտները, ինչպես և Բասուտ գետի ավազանը. այստեղ են հարուստ պղնձահանքերը: Գյուղերը տեղավորված են անտառներից ազատված բարձրանջերին և գետեզրերին:

Բոլորովին փակ անկյուն է հանդիսանում Չավընդուրի (Մեղրի—Գյունեյ) շղթայից դեպի հարավ տարածվող Մեղրու յեռանկյունի գա-

*) Ջանգեզուր, հնում Ջագեձուր, կոչվում է հատկապես այժմյան Գորիսի շրջանը: Յերբ Գորիսը ցարական կառավարության ժամանակ դարձավ գավառական կենտրոն, այդ անունը տարածվեց նաև նույն վարչական գավառի մեջ մտնող Միսիանի, Ղափանի, նույնիսկ Մեղրու վրա: Գորիսի շրջանի («Ջանգեզուրի») գյուղերի մեծ մասը գետեզրված է գետերի և գետակների փոքր ձորերի մեջ, նրանց դիք լեռնշերտի վրա, և տներից շատերն այժմ ել ներկայացնում են քարանձավներ: Բարձրագույն քարանձավները («քարատակները») յեղնելու համար ղեկում են պարանների ազնություն:

վառը: Այս շղթայից իջնող բազուկներն ուղղվելով սկզբում Ալանդյազի բազուկների հանդեպ, իսկ հետո շեշտակի դեպի Արաքս՝ բաժանում են ամբողջ յեռանկյունին առանձին յերկար հովիտների (Նյուվադիի, Շիվանաձորի, Մեղրու, Կարճևանի), վորոնց ստորին մասերում ձիգ տեղավորված են այգիներ: Յեռանկյունու մեջտեղ մի քաղուկի վրա բարձրանում է Կալադաշ գագաթը (2.177 մ):

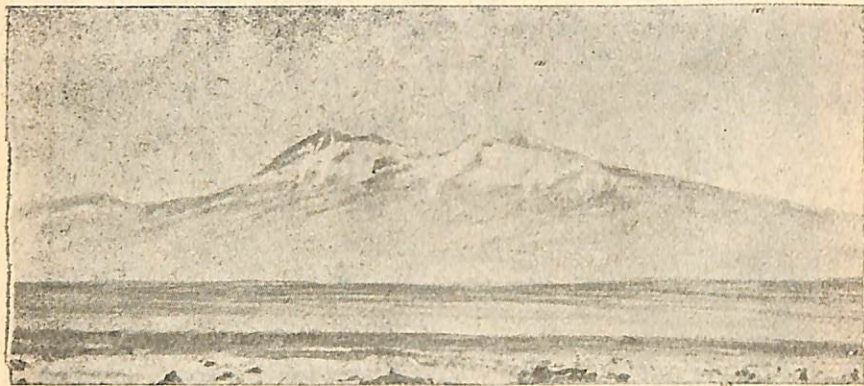

Նկ. 32. Մեղրի:

Այսպիսով՝ Փոքր Կովկասի արևելյան և արևմտյան շարքերի մեջ ամփոփված լեռնադաշտերը, հովիտները, բարձրավանդակներն ու սարահարթներն իրենց բարձրություններով (ծովի մակերևույցից) վորոշ կանոնավորություն են ցուցաբերում: Ծավկայից (միջին բարձրությունը 1.550 մ) ցածրագույն է Լոռին (1.450 մ), Փամբակի (1.350) հովիտը Լոռուց ցածրագույն է, ապա Սևանա ավազանը (1.925 մ) մի աստիճան բարձրանում է վեր նախորդ մասերից, Ղարաբաղի բարձրավանդակը (2.500) կրկին մի աստիճան վեր, և վերջը՝ Ջանգեզուր—Մեղրու իջվածքն արագ ցածրանում է Փամբակի հովտից ել վար (800—400 մետր):

Փոքր Կովկասի սիստեմին են պատկանում և նրան անմիջապես արևմուտքից կցվող սարահարթները: Նրանք տեղավորված են այնտեղ, վորտեղ ռիտմիկ ներքին շարի միջոցառական շղթաները՝ իրենց

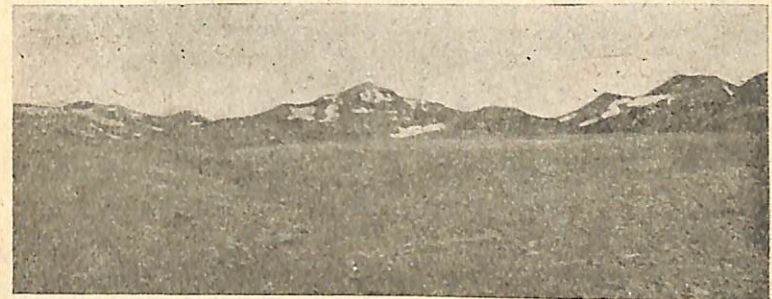
ձայրերով իրարից հեռանալով՝ կազմում են անկյուններ: Սոնալ և Ջաջուռ լեռների հարավային ծայրի և Աղմաղանի գծի հյուսիսային ծայրի միջև անկյունում գետեղված են Ապարանի և Յեղվարդի սարահարթները, իսկ նույն՝ Աղմաղանի գծի հարավային ծայրի և Ջանդեղուրի շղթայի հյուսիսային ծայրի միջև՝ անկյունում՝ Դարալագյազի գոգավոր սարահարթը: Առաջին յերկուսը սերտորեն կապված են Արագածի զանգվածի հետ:

Նկ. 33. Արագածը Շիրակի դաշտից:

Արագածը (ազրբեջաներեն՝ Ալագյազ) բազմած է այն միջուրևան յերկրաբանական ձեղքի վրա, վորի վրա հարավում բազմած է Մասիսը, հյուսիսում զարգացել է Ջաջուռ—Սոնալ լեռների շղթան: Նրա վիթխարի խառնարանի արտավիժած լավաները ծածկել են կողերը մի քանի շերտ լավային զգեստներով, վորոնց քղանցքներն իրար վրա դարավելով կազմել են տերրաաններ, գրեթե ուղղածիկ կտրվածքներով: Սառնարանը, վորի պակասակա յեղրերին ցցված են չորբուրդեր (ամենաբարձրը 4.095 մ, արևմտյանը—4.018 մ, հարավ արևմտյանը—3.916 մ, արևելյանը—3.879), փոսանում է դեպի ներս ամփիթատրոնի պես իջնող աստիճաններով: Ներքին պատերին ժայռերի խոռոչներում կպած մուռն են ձուլվել բյուրեղներ: Պակի արտաքին կողմերն ավելի թեք են և ծածկված են, մանավանդ արևմտյան և հարավ-արևմտյան մասերում, հրաբխային ապառների ահա-

չին քարակույտերով: Պակն ողակված է մերձգագաթային, գրեթե հարթ բարձրավանդակով՝ Ամբերդի, Արխաշինի, Ղարանլուղ և այլ գետերի վերին հոսանքներով խորը ողոցված: Այդ գետերի վերնահովիտների սահմաններով գագաթների տակից ճառագայթաձև ձգվում են օրակատար քարաբլուրներ, բաժանելով բարձրավանդակը գրեթե իրարից անջատ մասերի: Այս բարձրավանդակի վրա անկարգ կուտակված են ամեն տիպի ապառների՝ ահագին բեկորներ: Այս շրջանում ցրված են մոտ հարյուր լճակներ, վորոնցից մի մասն ամառը ցամաքում է. ամենամեծը Սև լիճն է (Ղարա-գյոլ 3.225 մ), մոտ-

Նկ. 34. Արագածը հարավից:

յերեք կիլոմետր հեռու գագաթից*): Մերձգագաթային բարձրավանդակից վար լանջերը դառնում են ավելի դիք և տերրաաններով իջնում են դեպի ստորոտները: Գետերի հունները հետզհետե խորանում են, ավելի և ավելի մերկացնելով իրենց կողերը կազմող ապառների բնույթն ու զառավորությունը: Քարակույտերը այստեղ ել են պատահում, բայց միայն վերին մասերում: Արագածի բարձրագիւր մասերում ցրված այս քարակույտերը հետևանք են մեխանիկական հոդմահարուժյան, կլիմայական պայմանների, ջրի, ցեխ-հեղեղների, ձյան և սառուցի աշխատանքի: այս պրոցեսները հեռավոր անցյալում ավելի ուժեղին դեր են խաղում, քան թի այժմ, մանավանդ հնագույն սառցապատման ժամանակ, յերբ մշտական սառուցք ծածկում էր հրաբլի ամբողջ գագաթը 1300—1700 մետրից վեր և ջրերի ու ցեխերի հետ միասին իր վայրասհումով «վարում», պոկում, փշրում, գեպի վար էր տեղափոխում գագաթների մոտից լավային վերնազգեստը՝ կազմելով լայն ահուս-փորվածքներ («բարանկոսներ») և թողնելով

*) Լճերից մեկին տրված է Լեխնոտն-Լեխնգի անունը, այն աղաղեմիկոսի վորը գլխավորում էր Գիտությունների Ակադեմիայի հրաբուխ ուսումնասիրող վերջին արշավախմբերը:

նախկին ծածկի մասերն այդ փորվածքներն իրարից անջատող քա-
րաբլուրների վրա, կլորացնում եր պոկած պալերի կողերը, տեղ-տեղ
իւր տաշտի յեզրերին խաղեր եր քաշում և հետո իջեցնում փխրուն
նյութը: Բարանկոսներից մեկն՝ սկսվելով խառնարանի ներքից՝ հա-
նում և մինչև Ղաղնաֆար գյուղը, նրա միջով գահավիժվում և քա-
րեց քար Դալի գետը, բանալով իր ափին ամենահարմար վերելք դե-
պի գագաթը:

Նկ. 35. Արագածի հյուսիսային (ամենաբարձր) գագաթը, 4,095 մ:

Արագածի հրաբխային գործունեությունն սկսվել և դեռ նա-
խաջորդողական ժամանակաշրջանում և յերկարատեղ և չորրորդա-
կանում: Արտավիժումների հաջորդականությունը կարելի չէ բաժա-
նել յերեք ցիկլերի: Առաջին յերկու ցիկլերում արտավիժումներն
սկսվել են հիմնական անդեզիտա-բազալտային լավաներով՝ կազմելով
համեմատաբար տափակ, բայց ընդարձակ տարածություն բռնող հնա-
գույն զանգվածը, և ապա՝ արտադրվել են ավելի և ավելի թթու տե-
սակները, մինչև դոցիտային լավաները: Յերրորդ ցիկլը բացվում և
խակահան բազալտներով և վերջանում և անդեզիտային մագմայի ար-
տավիժումով, վորը բազմաթիվ անգամ կրկնվելով ծածկել և հրաբ-
խի բարձրագույն գոտիները և առավելապես ահագին քանակու-
թյամբ փռվել և հյուսիս-արևելյան կողմերում: Ամեն արտավիժումը

հավասարապես չի ծածկել հրաբխի բոլոր կողերը — խառնարանի
պուտենգի մի տեղից նա ավելի մեծ քանակությամբ և ավելի ցածր և
արտահոսել, մյուս տեղից՝ պակաս: Ավելի լիակատար հաջորդականու-
թյունը նկատվում և հարավային, մասամբ նաև արևելյան լանջե-
րին*):

Արագածի կողերին բազմած հրաբուխները յեղել են արտա-
վիժման առանձին կենտրոններ և իրենց լավաները խառնել են գլ-
խավոր խառնարանի լավաների հետ: Այդպիսի գագաթներից հյուսի-
սում նշելի յեն Զիարաթը և Ապարանի յեզրին Ղուլաթը (2,486 մ)
Արագածի հետ միենույն միջորեական ճեղքի վրա, իսկ արևմուտքում՝
Մեծ և Փոքր Բողոթլուները: Լավային հեղեղները բռնել են ընդար-
ձակ տարածություն (8,000 ք կմ ավելի) մոտ 215 կմ շրջագծով և
հասնում են հյուսիսում մինչև Լենինական, արևմուտքում՝ մինչև
Ախուրյան, հարավում մինչև Արաքս, իսկ արևելքում՝ մինչև Միսխա-
նայի շղթան՝ կառուցելով այստեղ Ապարանի սարահարթը:

Հնագույն սառցադառման ժամանակ Արագածից վազող առատ
ջրերից հորդացած Բասախը և այլ գետերն իրենց հովիտների կողերին
թողել են այդ ժամանակ ունեցած լայնատարած հոսանքի հետքեր:
Հետզհետե հրաբուխի իր հարևան շրջանով յերկրակեղևի հետ բաժ-
րացել և, տեղի յեն ունեցել կլիմայական շեշտակի փոփոխությու-
ներ և նախկին սառցի ծածկից այժմ մնում և միայն մի սառցարան:
Բայց տարվա բոլոր յեղանակներին (վոչ միայն ձմեռը, այլ և ամառ-
վա ամիսներին**) գագաթին նստում են գրեթե լուկ կարծր տեսակի

*) Ըստ յերկրաբան Պաֆֆենհոլցի՝ Արագածը հրաբուխ չէ, այլ մի տիպիկ
հուժկու երողոն զանգված, վորը կազմված և հրաբխային ապարների և ապա
սառնարանների աշխատանքի հետևանքով փոփոխել և իր ուլեյիքը Այն, ինչ վոր
ուրիշները «խառնարան» են անվանում, խառնարան չէ, այլ մի տիպիկ սառցարա-
նային ցիկլ (ձոր) անտիկլինալ (ուռուցիկ ծալքի) կազմություն ունեցող սառցա-
րանային հովտի վերնագավառում: Ցիկլը («կարա») ունի ընդուն ասփակ հատակ՝
դիք լանջերով շրջապատված և գեպի արևելք մի կլիմետր յերկարություն ունե-
ցող մի շարք ջրվեժներով և ջրավազներով իջնում փոխվում և սառցարանային
հովտի, Դալի-ձալ (Գեղովիտ) գետի վերին հոսանքի մոտ: Այդ անտիկլինալի
թևերին նկատվում են յերկրորդական ծալքեր: Արագածի բուն զանգվածը վոչ թե
յերեք, այլ մեկ ցիկլի արտավիժմանների կառուցվածք և, վորը յերրորդական ժա-
մանակի ոլորոցներում և գոյացել, նրա միայն յեզրերն են ծածկված չորրորդական
ժամանակի լավաների և տուֆերի բարակ թիկնոցով, վորոնք արտահոսել են կողմ-
նակի հրաբուխներից: Զանգվածի հաստ շերտը շարունակվում և գեպի արևելք
Բասախ և Զանգի գետերի միջին հոսանքների միջանցքում և ավելի հեռու՝ Սևանա
լճի ափերով:

**) 1931 թվին տեղումները յեղել են 171 որ, վորոնցից միայն 8 որ տեղացել և
անձրև, 29 որ՝ անձրևախառն կարկուտ և ձյուն, մնացած որերը միայն կարծր
տեղումներ:

տեղումներ—ձյուն և կարկուտ: Դադաթին և քարակույտերի տակ յերկար ֆուտ և ձմեռը կաղմված սառուցը: Սառուցի և ձյան հալոցքի ու անձրևների մեծաքանակ ջրերի միայն փոքրագույն մասն է իջնում գետերի և հեղեղատների միջոցով հրաբխի մակերեսով, մեծագույն մասը ներծծվում է ճեղքերով և ծակոտիներով լավային զանգվածի տակ: Տեղ-տեղ նրանք կրկին լույս աշխարհ են գալիս

Նկ. 36- Սև լիճ. (3.225 մ. ծ. մ.):

տեղումների յեղերի տակից վորպես աղբյուրներ, բայց մեծ մասը խորը թափանցելով կամ յերևան և գալիս հարավային ստորոտում, վորտեղ կաղմում են ճահիճներ և աղբյուրներ, վորոնք հավաքվում են Սև ջուր գետի մեջ, կամ անցնում է մերձավոր ցածրադիր դաշտերի տակով: Լեռան ճեղքերից այս ու այնտեղ լվում են ձայներ՝ «ղողղոներ», վորոնց պատճառը տեղացիք համարում են ջրի ստորյերկրյա գահավիժող հոսանքը*):

Արագածի լանջերին շատ տեղ գեռևս յերևում են հնուց անցկացրած առուներ, վորոնցից մի քանիսը մինչև այսօր ել բանում են: Աղբյուրները սակավաթիվ են մասնավորապես հարավ-արևմտյան լանջերին. այստեղ և գտնվում ամենամեծ առուն, վորն սկիզբ է առնում Դղըլ-Զիարաթ լեռան (Ագյաման գյուղի մոտ) ստորոտի լճակ-

*) Հետազոտողների մի մասը տրամադիր է այդ ձայները բացատրելու ողի խաղով:

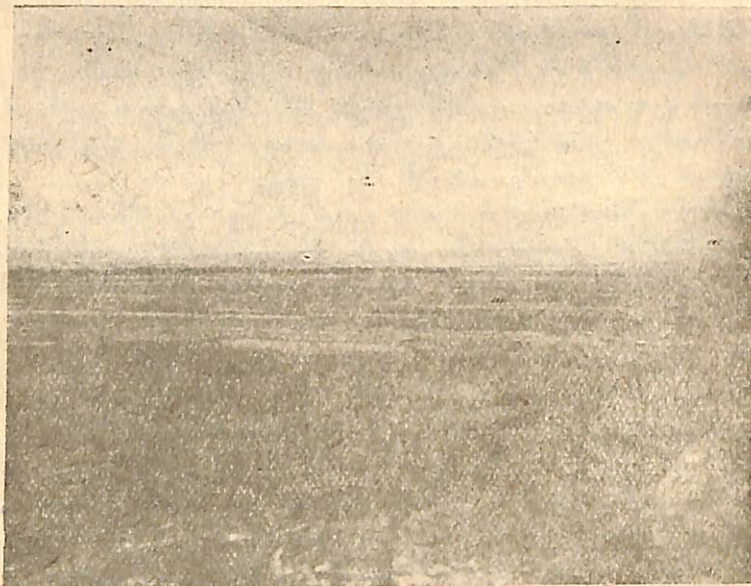
ներից և աղբյուրներից ու իր ավելի քան 50 կմ յերկարությամբ վորոգում է 6 գյուղերի հողերը: Գյուղերը մի կանոնավոր՝ գագաթից մոտ 16—20 կմ հեռավորության վրա ձգվող ողակ են կաղմում լեռան ստորոտներին և առանձին գծեր Ախուրյան, Կարանդու և Քառախ գետերի ուղղությամբ: Այդ ողակից վեր բնակչությունը չի հառափափում խտաշունչ կլիմայի պատճառով, իսկ ավելի վար չեն հասնում և հասնում են այն բաղմաթիվ և ջրառատ աղբյուրները, վորոնք սկիզբ են առնում Արագածի վերին տեղամասերի վրա: Դրա փոխարեն վերին տեղամասերի վրա ամառվա ընթացքում պարարտ կեր է գտնում ստորադիր գյուղերի բնակիչների անասունը: Արագածի լավաները պարունակում են բաղմաղան թանգարժեք շինանյութեր (Արթիկ տուֆ) և արդյունաբերության մեջ գործածվող նյութեր (պեմզա):

Արագածի արևմտյան լավային հեղեղները միացած են Կարախ շրջանի հրաբուխներից դեպի արևելք հոսած լավաների հետ: Այս լավային բարձրացումը կաղմելիս և յեղել այն լճի հարավային ամբարտակը, վորը մի ժամանակ լցնելիս և յեղել ներկա Շիրակի ամբողջ դաշտը ծովածոցի հեռանալուց հետո: Ջրերը պատուել են այդ պատնեշը (կան կարծիքներ, թե մի յերկրաբանական հեղաշրջումն է պատուել պատնեշը) և Անի քաղաքի մոտ փորել են մի ձոր, վորը հետզհետե խորանում է մինչև Ախուրյանի գետախառնուրդը և Բայրամլու (հին Յերվանդաշատ) գյուղի մոտ հասնում է 400 մետր խորության: Այս ամբարտակի վրայով այժմ յերկաթուղին մի քանի պտույտ գործելով իջնում է Ալադյազ և Արաքս կայարանների միջև, Շիրակի դաշտից ավելի ցածրադիր Արարատյան դաշտը:

Ապարանի սարահարթը (2.100 մ միջին բարձրություն, իր ոտքերի մասում կոչվում է յերբեմն «դաշտ», «գյուղ») առաջացել է առավելագույնս Արագածի և Դոլղաթ հրաբուխների լավաներից և կաղմում է Քառախ գետի վերնագավառը՝ տարածվելով մինչև Արայի լեռան կոնակը: Նրա հետզհետե նեղացող և կողմնակի հովիտներով դանաղանակերաված մակերեսը զուրկ է անտառներից, արգավանդ հողը ծածկված է պարարտ արոտավայրերով և խոտհարքներով՝ ընձենելով մեծ հնարավորություններ անասնապահության զարգացման համար: Յրտաշունչ կլիման և համեմատաբար կարճատև ամառը հաճախ թույլ չեն տալիս ցորենին հասնելու:

Ավելի վար՝ Արայի լեռան ստորոտում փռված է Յեղվարդի քարաբլուր, փոքր ինչ ալիքավորված դաշտը Քառախ և Զանգի գետերի միջև (Յեղվարդ գյուղը 1.290 մ): Այս ու այնտեղ նրա վրա ցրված են հրաբխային կիսակոներ, վորոնցից յերեքը կաղմում են մի խումբ, վորի պատճառով դաշտը կոչվում է նաև Ուշթափալարի («Յերեք լուրների») դաշտ: Դաշտը զրեթե բոլորովին զուրկ լինելով աղբյուր-

ներից, կազմում է «դռեր» (քարքարոտ անջուր հողեր): Միայն այնտեղ, վորտեղ Բասախից և Զանգիից հանված կան առուներ, տնկված են այգիներ (Յերեանի դիմաց Դալմայի այգիները): Հին առուները վաղուց խանգարվել են, կառուցվում են նոր առու, վորը պիտի Զանգիի ջրերով վռնովի դաշտի մեծագույն մասը:

Նկ. 37. Ապարանի սարահարթը Արագածից: Հեռվում Մխիթանայի լեռները:

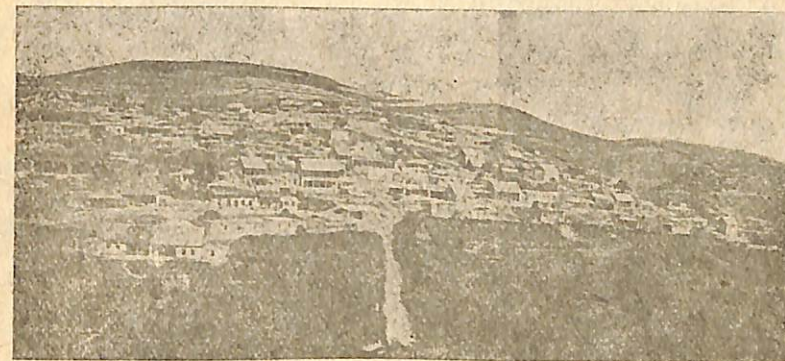
Գյողալդարայի և Զանգեզուր-Ալանդյազ շղթաների միջև լողացած անկյունում գետեղված է Դարալագյազի (հնում «Վայոց ձոր») բարձրադիր գոգհովիտը՝ հարավից Դարալագյազի լեռներով յեղրավորված: Շրջապատող լեռներից իջնող բազուկները բաց են անում գետի ներսը բազմաթիվ հովիտներ և ձորեր: Բազուկներից ամենաբարձրն ու ամենայերկարը հեռանում է Գյողալդարայի շղթայի արևելյան մասից և միջրեհական դժով ուղղվում է գետի հարավ, գրեթե ուղղահայաց Դարալագյազի շղթային: Նրա վերջավորութունից լայն փովող ճյուղերը և Դարալագյազի շղթայից դիմացն յեկող ճյուղերը սեղմում են Արևելյան Արփաչայի միջին հոսանքը: Այս բազուկի վրա յեն ամենաբարձր Քեչալ (3.350 մ) և Մուրադ (3.229 մ) գագաթները: Նա բաժանում է գոգհովիտը յերկու մասի՝ Արևմտյան և Արևելյան, անջատելով Արփաչայի վերնագավառը նրա Կոթուր և Ալայազ ոժանդակների ավազաններից: Անտառների առանձին պուրակներ պատահում են վտակների վերին ձորերում: Լեռնաբազուկների կռնակները

ծածկված են արոտավայրերով, իսկ Արփաչայի միջին հոսանքին ու Կոթուրի ստորին մասին կից տարածությունը, շոգ կլիմայի հետևանքով, մեծ մասամբ անպտուղ է, իսկ այնտեղ, վորտեղ հասնում է ջուրը, այգիներ են:

բ) ՓՈՒՐ ԿՈՎԿԱՍԻՆ ԿԻՑ ԴԱՇՏԵՐԸ

Փոքր Կովկասի յերկար լեռնաշղթան յերկու կողմից կպած են ցածրադիր դաշտեր—արևելքից՝ Ղազախի ու Շամշադինի, արևմուտքից և հարավ-արևմուտքից՝ Շիրակի ու Արարատյան:

Ղազախն ու Շամշադինը՝ իրարից Մրդուզի շղթայի հյուսիսային վերջավորությամբ բաժանված՝ տարածվում են դեպի Կուր գետը, ա-

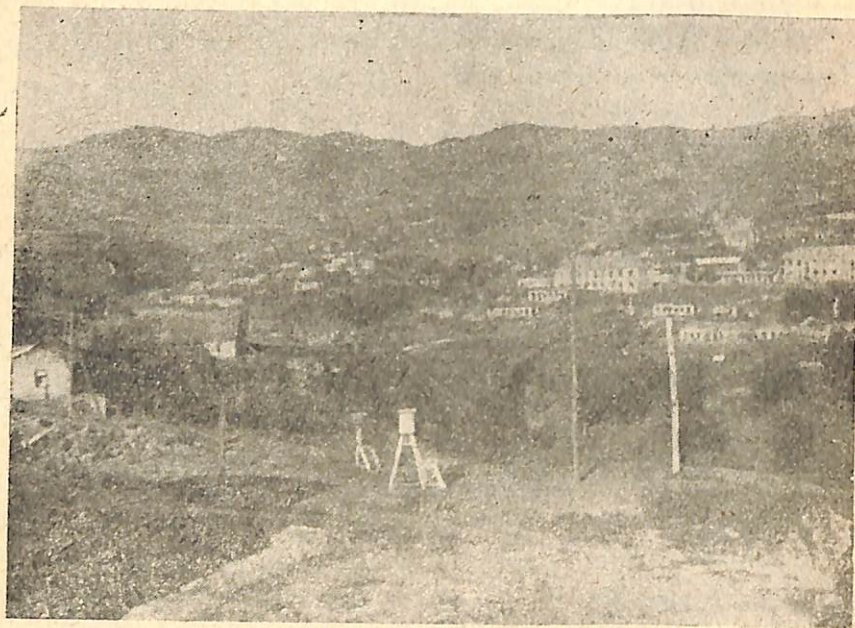
Նկ. 38. Նոյեմբեր դուղը (ն. Բարանա), շրջանի կենտրոն:

ռաջինը Բարաքարի շղթայից, յերկրորդը Մրդուզի աղեղից: ՀեՍՀ-ին պատկանում են այս շրջանների բարալանջերն և լեռնաճյուղերով ու բլուրներով կտրտված ստորոտները. իսկ դաշտերի նեղ յերիզը, վորը ձգվում է Կուր գետի աջ ափով, գտնվում է Ագրեջանի սահմաններում: Լեռնաճյուղերի և բլուրների միջև գետեղված հովիտները ձրգվում են գրեթե զուգահեռ ուղղությամբ՝ իրենց հատակներին ճամբատալով լեռնային գետակներին, վորոնցից հանած առուների ցանցը վռնողում է խիտ գասավորված գյուղերի հողերը: Ցածրադիր մասերում մարդու ձեռքը չի խնայել յերբեմնի ձոխ անտառները, վորոնք պահպանվել են հովիտների և ձորերի վերին կողմերում՝ միախառնվելով Ադառեի ձորի և Լոռու անտառների գավառի հետ:

Խորհրդային Հայաստանի տնտեսական և կուլտուրական կյանքի մեջ կարևորագույն դեր են խաղում Փոքր Կովկասի նեքքին (արևմելայան) շարի ստորոտում փոված ընդարձակ բարձրադիր հարթու-

թյունները, Շիրակի ու մանավանդ Արարատյան դաշտերը: Շիրակի դաշտի հյուսիսում գտնվում է Աղբաբայի սարահարթը:

Աղբաբայի սարահարթը (հնում Աշոցք) բաժանված է Ախալքալաքի (Վրաստան) սարահարթից Չըլդըր լեռնաշարով, Լոռուց՝ Կարախաչի լեռներով, իսկ Շիրակի դաշտից՝ Յեսաուլի լեռներով: արևմուտքից նա սահմանակից է Թուրքիային: Սարահարթն ընդհանրապես ունի մեղմ թեքում դեպի հարավ և Ախուրյանի խոր հունը զրեթե միջոցեական գծով ձեղքում է նրան նույն այդ ուղղությամբ: Կարախաչից և Չըլդըրի լեռ-

Նկ. 39. Բերդ գյուղը, Շամշադինի շրջանի կենտրոն:

նաշարից իջնող կարճ լեռնաբազուկների արանքներում կաղմվում են մանր հովիտներ, վորոնց մեջ տեղ-տեղ պատահում են պուրակներ: Հյուսիս-արևմտյան ծայրին բարձրանում են Մեծ (3,040 մ) և Փոքր Աղբաբաները, իսկ Աղլաղան գագաթից իջնող բազուկի վրա, վորը Բզովգալի շղթայի արևմտյան շարունակությունն է և Մարալ-Պաղ անունով մոտ 15 կմ լեռկարությունը թերակղզու պես ձգվում է սարահարթի վրա և ապա կորչում լավային ծածկի տակ, բաղմած է սրածայր Շիշ-Թափա գագաթը (2,839 մ): Սարահարթը հարուստ է ջրերով, նրա վերնազավառում Արփա լճի շուրջը սարահարթի սեահողը ձահձացած է: Բարձրագիր մասերում տարածվում են լեռնային մարդագետիներ:

Շիրակի դաշտը (Լենինական քաղաքի բարձրությունը—1,470 մ.ծ.մ.) կաղմում է «Անդրկովկասյան կամ հրաբխային բարձրավանդակի»*) հարավ-արևելյան անկյունը: Ախուրյան ավազանի վերին հոսանքի յերկու ափերն ու միջին և ստորին հոսանքի ձախակողմյան ափը պատկանում է Հայաստանին: Շիրակի դաշտի (35×25 կմ) հավասար հարթությունը շրջապատված է լեռների լանջերին իրար վրա բարձրացող տեղանքներով, վորոնք տեղ-տեղ ձեղքված են հեղեղատների խոր հուներով: Վորոգված է դաշտը շատ ժլատորեն, քանի վոր շրջապատող լեռներից սկիզբ առնող աննշան վտակներն արագ օղաովում են

Նկ. 40. Լենինական:

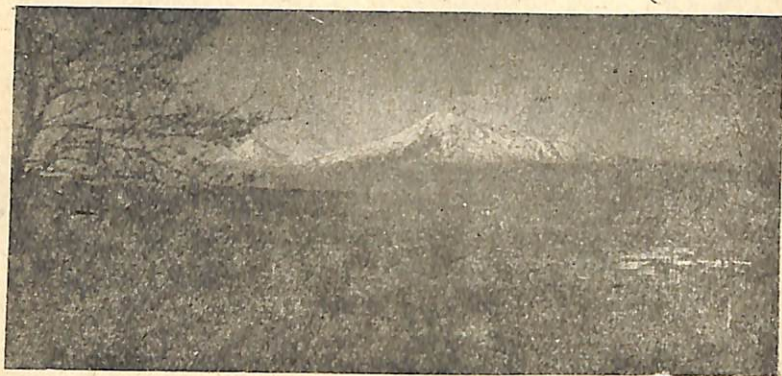
հարթության վրա և շատ քչերն են ամառը հասնում Ախուրյանին: Ջրի պակասն այժմ լրացնում է խորհրդային կառավարության հենց առաջին տարիներում Ախուրյանից հանած Շիրակի առուն—Շիրկանալը: Հաճախակի կրկնվող, թեև կարճատև անձրևներից և այստեղ նստող ձյան հաստ ծածկից հողը ստանում է այնքան խոնավություն, վոր դաշտը հնուց հռչակված է իր արգավանդությունը: Ցորենի արտերին կից այժմ ընդարձակվում են բանջարեղենի, մանավանդ շաքարաբազուկի (ձախդեղի) ցանքերը: Գյուղերը տեղավորված են գլխավորապես դաշտի յեղբերին և տեղանքների վրա: Լեռնալանջերը մի ժամանակ ծածկող անտառները վաղուց վոչնչացված են, մասամբ վերածվելով վարելահողերի, մասամբ փչանալով արածող անառուների վտանների տակ:

Արարատյան կամ Մերձարաքսյան (հնում Այրարատի) դաշտը Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային մասի ամենացածրագիր**)) և միա-

*) Այս բարձրավանդակը պարփակված է արևմուտքից Արսիան—Սողանլուզ, արևելքից Խոնավ—Արազած, հյուսիսից՝ Իմերեթյան շղթաների և հարավից Արաքս—Կաղվանյան ձորի միջև:

**) Ավելի ցածրագիր են միայն Չանգեզուրի և Մեղրու ստորին փոքրիկ հովիտները:

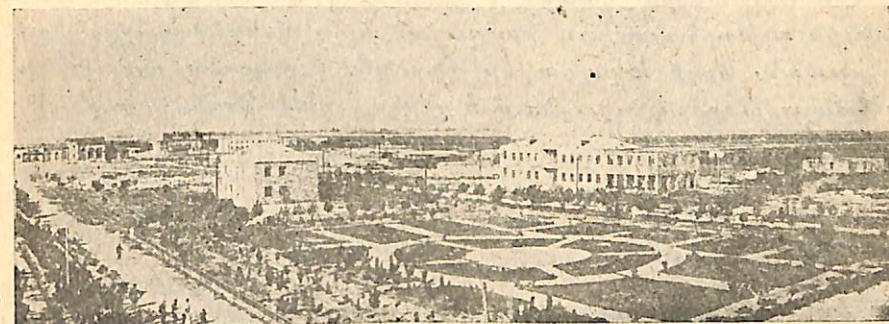
ժամանակ ամենաընդարձակ հարթութիւնն է, վորտեղ ե գլխավորապէս զարգացել հայկական կուլտուրական կյանքը պատմական ժամանակներում: Նա գտնվում է ծ.վ. 800—825 մ միջին բարձրութեան վրա և տարածվում է յերկարութեամբ, սկսած Ախուրյանի գետախառնուրդից մինչև Մեղրու կիրճը, մոտ 200 կմ և լայնութեամբ Արագածի փեշերից մինչև Հայկական պարի (Աղբի-դաղի) շղթան և Մասիսները մոտ 40 կմ, իսկ Չանգիի գետախառնուրդից ներքև նեղանալով՝ մինչև 15 կմ: Արարատյան դաշտն առաջացել է մի ժամանակ այստեղ յեղած ծովածոցի հատակին նստած հրաբխային վիժանքներից, իսկ ծովածոցի հեռանալուց հետո գոյացած լճերի կանգնած ջրե-

Նկ. 41. Արարատյան դաշտը Յերևանից: Հեռվում Մեծ և Փոքր Մասիսները Թուրքիայի սահմաններում:

րի գործունեությունից և ապա գետերի բերած տիղմից, ավազից, քամու փոշուց և այլ լիցքից: Նա ներկայացնում է յերկրակեղևի իջած վիթխարի բեկոր (գրաբեն), վոր իր վրա յեղած շղթաներով խորը թաղվել է շրջապատող հրաբուխների լավաների և ջրերի բերվածքների տակ: Մակերեսը արևմուտքում, Ախուրյանի ուղղությամբ, բավականին բարձրացած է և այնտեղ ե ցածրանալով թեք տեքրառով՝ շատ դանդաղ իջնում է թե դեպի հարավ-արևելք Արաքսի հոսանքի ուղղությամբ և թե շրջապատող լեռնաստորոտներից սկսած դեպի Արաքսի հունը: Արաքսի միայն ձախակողմյան ափն է գտնվում Միութեան սահմաններում, անապատայինը պատկանում է Թուրքիային և Իրանին: Կլիմայի չորութեան հետևանքով ամբողջ հարթությունը կենդանայացներ անտառազուրկ լանջերով լքված մի կիսանապատ, յեթե Արաքսից և նրա ձախակողմյան ոժանդակներից հանած առուները չմատակարարեյին բուսականության համար անհրաժեշտ խոնավությունը: Կանաչադարձ տարածությունները ովաղիտների պես,

իրարից յերբեմն շատ, յերբեմն քիչ հեռացած, ձգվում են գետերի և առուների գծերով: Այնտեղ, վորտեղ հասնում է ջուրը, գյուղերը կորչում են խաղողի այգիների և բամբակի, բրնձի, կուլմիսի և այլ թանգարժեք կուլտուրական բույսերի արտերի մեջ, իսկ վորտեղ ջուրը չի հագեցնում հարուստ հողը, այնտեղ բուսում են միայն վտիտ մոլախոտեր և փշաբույսեր: Պահանջվում է համառ աշխատանք՝ հողը աղբից լվանալու համար: Հնուց այստեղ անց են կացված արհեստական առուներ: Խորհրդայնացումից հետո սխտեմատիկ կերպով իրացվում է ընդարձակ վոդոգական սխտեմի կառուցման ծրագիրը: Նորոգված են հին առուները, պեղված են նորերը (Լենինի անվան, Փ. Սարգսյանի, Այդր լճի և այլն) և հազարավոր հեկտարներ հարմարեցրած են մշակույթի համար: Միաժամանակ չորացրած է մե-

Նկ. 42. Հոկտեմբեր, շրջանի կենտրոն, Սարգսյանի կիսանապատում:

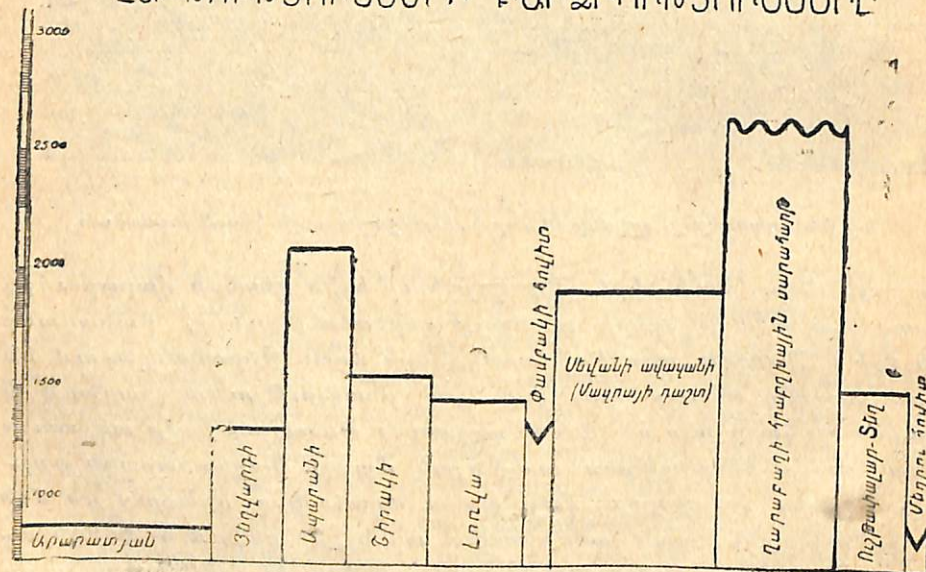
ծագույն մասը ճահիճների, վոր գոյանում եյին գետերի վարարումից հետո և առուների ջրերի անփույթ գործածությունից, մանավանդ Սև ջրի և Չանգիի ստորին հոսանքների մոտ: Վերականգնվում են արհեստական անտառները, վորոնցով բնակչությունը լրացնում է փայտի պակասը այս անանտառ դաշտում: Խոնավութեամբ աղքատ և առավելապես հարթության արևմտյան մասը, Սարգսյանի դաշտը, վորտեղ քարքարոտ վայրերն ու աղահողերը գրավում են մեծ տարածություն: Նրան անմիջապես արևելքից կցվում է Չանգիբառը՝ Չանգի գետի ստորին ավազանը: Այստեղից դեպի հարավ-արևելք հարթությունը բաժանվում է առանձին դաշտերի՝ Աղմադանի շղթայից իջնող լեռնաբազուկների շարունակություններով՝ այսպես՝ Ուխտարի լեռնաբազուկի շարունակությունը (Աղ-Յոդուշ) բաժանում է խիտ բնակված Դառնի-բառը Չանգի-բառարից, Արևաշեն գագաթից իջնող բազուկը՝ Վեդի-բառը Դառնի-բառարից, իսկ Թոփ-դաղից իջնող բազուկի մի ճյուղից (Սարայ-բուլաղի լեռներից) հեռացող

բլրաշարը բաժանում է Սադարակի դաշտի հայաստանյան մասը՝ Արազդաշարը Վեդիքասարից (Սադարակի դաշտի հարավային մասը գտնվում է Նախիջևանի հանրապետության սահմաններում)։ Այս մասնը յեռանկյունի դաշտերը, վորոնք լայն հիմունքով բացվում են դեպի Արաքսը, իսկ հանդիպակաց սուր անկյունով մտնում են համապատասխան դեղերի լեռնահովիտները, վորոգվում են թե՛ այդ դեղերից և թե՛ Արաքսից (Արազդաշարի առուն) հանած առուներով։ Վերին կողմերի մոտով պիտի հոսի ըստ նախագծի Սևանա ջրերով հարստացած Զանգեից հանվելիք առուն, վորոգելով այստեղի դեղերը։

ՅԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Լեռնաշղթաները վորոշակի բաժանում են ՀԽՍՀ-ի մակերեսն առանձին աշխարհագրական բնագավառների, վորտեղ զարգացել են կլիմայական, հողի և բուսական կյանքի ինքնատիպ պայմաններ։ Այս հանգամանքը դյուրացնում է յերկրի բաժանումն ըստ բնական

ՀԱՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՐՁՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Նկ. 43. Սխեմատիկ համեմատություն հարթությունների բարձրության։

և տնտեսական առանձնահատկությունների, բայց մյուս կողմից՝ քիչ էի դժվարացնում բնագավառների փոխադարձ հարորդակցությունը։ Սակայն ըստ ընագավառների միևնույն բարձրագիր լեռնաշխար-

հում տեղավորված լինելը ոտեղծել է աշխատանքի ձևերի մեծ միանմանություն։ Սորհրդայնացումից հետո լայնորեն ծավալված ճանապարհային շինարարությունը արագ թափով վերացնում է հարորդակցություն ղժվարությունները։

Ձնայած յերկար շղթաների և նրանց ճյուղավորությունների միմյանց հետ բաղմապիտի յեղանակներով հյուսված լինելուն՝ յերկրում գերիշխում են հարթ հորիզոնական մակերեսներ—դաշտեր, օառահարթներ, լեռնալանջերին ավելի լայնատարած են հարավային, արևահայաց լանջերը։ Այս ամենը մեծ հարմարություն է ընձեռնում տնտեսական կյանքի զարգացման համար։

Կլիման, հիդրոգրաֆիան, հողը, բուսականությունը, կենդանական աշխարհը յենթարկվում են ուղղաձիգ գոտեկորման որենքին։ Ֆիզիկա-աշխարհագրական յերևույթները փոփոխվում են Հայկական լեռնաշխարհում վոչ այնքան հյուսիսից հարավ ուղղությունը, հասարակածից ունեցած հեռավորության համեմատ, վորքան առավելապես բարձրության տարբերության հետևանքով։ Շղթաների ստորոտներից դեպի գագաթները, ներքևից վերև անցնելիք, մարդ փոխադրվում է մերձարևադարձային գոտուց գրեթե բևեռային գոտին, մինչդեռ այդտեղ հորիզոնական ուղղությունը հազիվ մի տասնյակ կիլոմետր հեռավորություն լինի։

Ըստ գոտիների բարձրության՝ ՀԽՍՀ-ի տարածությունը հետևյալ ձևերով է տեղաբաշխված.

ՀԽՍՀ-Ի ՈՒՂՂԱՁԻԳ ԳՈՏԵՆՆԵՐԻ ՏԱՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բարձրությունը մետրերով	ք. կմ	Պ/Պ
500/800—1.050	3,131	10,53
1.050—1.250	2,046	6,9
1.250—2.000	11,087	37,3
2.000—2.500	9,350	31,5
2.500—3.000	3,188	10,8
3.000—4.000	915,7	2,92
4.000-ից վեր (Արագածի վրա)	0,8	—
	29,718,5	100

Այսպիսով, մակերեսի $\frac{2}{3}$ ($68,8\%$) գտնվում է 1.250—2.500 մ բարձրության վրա, դրանից վար՝ $\frac{1}{6}$ -ից ավելի ($17,48\%$), իսկ վեր՝ $\frac{1}{6}$ -ից պակաս ($13,72\%$)։

ՀԽՍՀ-ի յերկրաբանական ծածկը տարբեր ժամանակաշրջաններին գործ լինելով հավասարապես հարուստ չէ հանքերով: Նորագույն հրաբխային ապառները զուրկ են մետաղային հանքերից, ինչպես որինակ՝ Սոնավ լեռները, Արագածի ռիտեմը, Լոռվա դաշտը, Սևանա լճի արևմտյան (Աղմաղանի) և հարավային (Գյոզալդարայի) շրջ-
թաները: Բոլոր մետաղային ծննդավայրերը դասավորված են ավելի

Նկ. 44. Ուստակար հանածոների քարտեզը ըստ Հովհ. Կարապետյանի:

հնագույն արտավիժված ապառների մեջ, վորոնք առանձնապես դար-
գացած են Վերահայոց, Խալարի, Փամբակի շրթանների արևելյան մա-
սերում և մանավանդ Զանգեզուրում: Առաջնակարգ տեղը բռնում են
պղնձի և ծծմբահրաքարի (Ալավերդում, Ղափանում), ապա մոլիբդե-
նի (Մեղրու շրջանի Ագարակում, Փիր-Դավաղանում), մառամբ ցինկ-
արճճի (Դարալագյազում) հանքերը: Նստվածքային և նորագույն
հրաբխային ապառները պարունակում են մի ամբողջ շարք վոլ-մե-

տաղային ոգտակար հանածոներ, վորոնց պաշարն անսպառ է: Նրանք
ունեն մեծ կարևորություն թե՛ տեխնիկա-արդյունաբերական գոր-
ծադրություն և թե՛ շինարարական նպատակների համար: Այդ շար-
քին են պատկանում զանազան կրաքարերը (այրելու կրի, ցեմենտի,
մարմարի), տուֆի (տեղական բարձրաներով «քավանք») բազմա-
զան տեսակները, պեմզան (մանավանդ Արագածի հյուսիսային և ա-
րևմտյան ստորոտներում), բազալտը, գրանիտը (վորձաքար), որսի-
դիանը («սատանի յեղունգ» վանակատ), ինֆուզորիտը, գիպսը (Ոխ-
չաբերդ), կավը (Յուվա, Գուլագերան), յերկանաքարը, վիժաբակա-
քարը և այլն: Այդ հանածոների շահագործումն ընդարձակ ծավալով
սկսվել է միայն խորհրդայնացումից հետո: Նրանք լայն գործադր-
վելով Միություն արդյունաբերության և շինարարության մեջ՝ լի-
զին գուրս մղեցին առաջ արտասահմանից ներս մուծվող նման նյու-
թերը:

✓ 3. ԿԼԻՄԱ

ԿԼԻՄԱՅԻ ԲԱԶՄԱԶԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

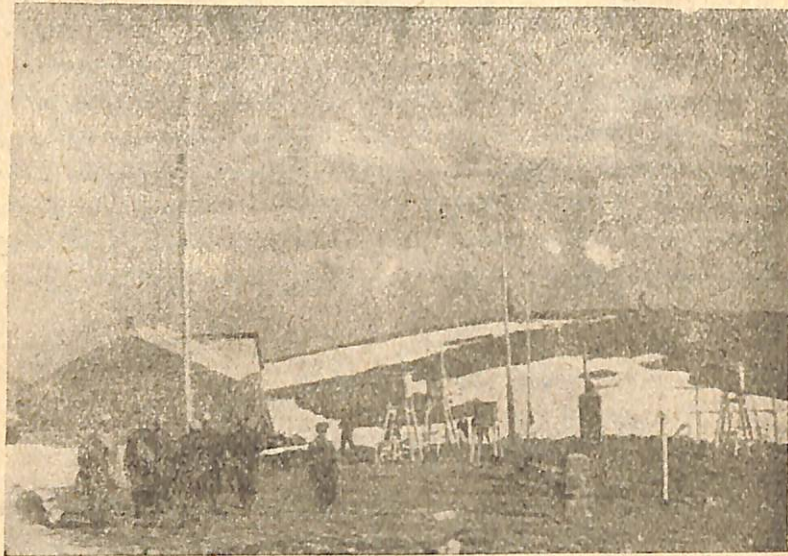
Ս. Հայաստանը գտնվելով հյուսիսային լայնության 38 աստ.
55'-ի և 41 աստ. 15'-ի միջև՝ տարվա ընթացքում ուտանում է արևի
ճառագայթների նույն քանակությունը, ինչ վոր ուտանում են հասա-
բակածից նույն հեռավորությունն ունեցող Պիրենեյան, Ապենինյան
և Բալկանյան թերակղզիները, ուստի թվում է թե իր կլիմայով շատ
չպիտի տարբերվեր այս յերկրներից: Սակայն Հայաստանը շատ ավելի
հեռու լինելով Ատլանտյան օվկիանոսից՝ ավելի քիչ է յենթարկվում
նրա ազդեցությանը, քան թե հարավային Յեվրոպայի այդ թերակղ-
զիները: Մյուս կողմից՝ կան ուրիշ բազմաթիվ ուրույն պայմաններ,
վորոնց շնորհիվ լույսը, ջերմությունն ու խոնավությունը բաշխված
են Հայաստանում այլ յեղանակներով, քան թե այնտեղ, և վորոնք
միաժամանակ զանազանակերպվում են՝ նայելով յերկրի այս կամ
այն մասի մակերեսի կաղմությունը և հարևան շրջանների հանդեպ
ունեցած դիրքին: Այս տարբերություններն առաջ են գալիս թե՛ զուտ
տեղական, ներքին առանձնահատկություններից և թե՛ հարևան ծովե-
րի ու ցամաք տարածությունների արտաքին ազդեցություններից:

ՏԵՂԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ*)

Տեղական պայմանների մեջ առաջին տեղն անշուշտ բռնում է
յերկրի բարձրությունը ծովի մակերեսից: Ս. Հայաստանի զանազան

*) ՀԽՍՀ-ի կլիմայական և հիդրոգրաֆիկ պայմանների ուսումնասիրությու-

կետերը բարձրանում են 450 (Ոխչիչայի գետաբերան) — 800 (Դավալու) մետրից մինչև 4.095 (Արագած) մետր՝ յերբեմն լեռնալանջերի ու գագաթների, յերբեմն լեռնադաշտերի ձևով: Հաշվում են, վոր լեռնային յերկրներում յուրաքանչյուր 200 մետր բարձրանալիս տարե-

Նկ. 45. Բարձր լեռնային ողերևութաբանական կայան Արագածի վրա (3.225 մ.ձ.մ.):

կան ջերմության միջին աստիճանն իջնում է 3 մեկ աստիճանով: Այս է պատճառը, վոր Արարատյան դաշտի ցածրադիր մասերում հասնում են բրինձն ու բամբակը, իսկ նրանից վոչ հեռու՝ Արագածի բարձրադիր լանջին գարին ել հաճախ չի կարողանում բոլորել իր բուսական աճման շրջանը: Դարձյալ այս է պատճառը, վոր, որինակ,

նը, վորն սկսված էր ուսական տիրապետության հաստատվելուց հետո Անդրկովկասում ցարական կառավարության ժամանակ, շատ թերի յեր գրված: Նախահեղափոխական շրջանում հիմնված էին հազիվ 23 դիտողական կետեր, վորոնք դաշնակների որով գագաթել էին աշխատելուց: Պորնդայնացուծից հետո հին ցանցը վերականգնված է, հիմնված են նոր կայաններ. այսպիսով 1939 թվին նրանց ընդհանուր թիվը հասնում է 100-ի, այն է՝ 1 առաջին կարգի, 61 յերկրորդ կարգի և 38 յերրորդ կարգի: Ողերևութաբանական ուսումնասիրության հետ սերտորեն շաղկապված է ջրագրականը, և այդ նպատակով կադմակերպված է միասնական հիդրոմետ վարչություն: Հավաքված հարուստ և ճշոված նյութերը անմիջապես ծառայեցվում են լայն չափով նաև ողադնացության, գյուղատնտեսական և այլ գործնական նպատակներին: Արագածի վրա հիմնված է բարձր լեռնային կայան, վորն ունի համամիութենական նշանակություն (3.225 մմմ):

յերբ Ձանգեղուրի ասորադիր մասերում սկսվում է հունձը, Ձանգեղուրի շղթան դեռ աղատված չի լինում ձյունի տակից:

Ձանազան բարձրությունների վրա արևի շողերի ջերմատու և քիմիալույծ ուժը տարբեր չափով է արտահայտվում: Այսպես՝ հաշված են (Ի. Վ. Ֆիզուրովսկի), վոր Մոնբլանի վրա (4.810 մ) (Շվեյցարիա), վորտեղ ողն ավելի չոր, քիմք ու ևռսր է, շողերի ջերմացնող ուժը 26 տոկոսով ավելի յե, քան Փարիզում, իսկ քիմիալույծ ուժը արդեն 2.600 մետր բարձրության վրա 11 տոկոսով ավելի յե, քան ծովի մակերեսին: Մրա հետեանքով է, վոր բարձունքներում արևի տակ և ստվերում ջերմությունները շատ ավելի յեն իրարից տարբերվում, քան թե ցածրադիր վայրերում և գետինն առհասարակ անհամեմատ ավելի տաք է լինում, քան թե ողը. մյուս կողմից՝ բուսականությունն ել դարմանալի արագ է ծլում, ծաղկում և հասունանում:

Բարձրության հետ ավելանում են նաև տեղումները: Պատճառն այն է, վոր ավելի բարձր շերտերում ողի բարեխառնությունը հետադհետե իջնում է և ախտեղ ավելի ուժգին են ռաւչում լանջերից բարձրացող գոլորշիները, գոյանում են ամպեր, տեղում է անձրև և ձյուն:

Ջերմության ու խոնավության բաշխման այս տարբերությունները զանազանակերպություն են մտցնում թե հողի բաղադրության և թե բուսական աշխարհի մեջ, վորոնք իրենց հերթին աղղում են կլիմայի վրա: Այսպիսով առաջ է գալիս և՛ կլիմայի, և՛ հողի, և՛ բուսականության դասավորությունն ըստ գոտիների ուղղաձիգ ուղղություն՝ նայած վայրերի բարձրությանը, սկսած ցածրադիր շրջաններից մինչև բարձրադիրները:

Կլիմայական զանազանակերպություններն առաջ են գալիս նաև լեռնագրության առանձնահատկություններից, այն է՝ շղթաների ուղղությունից, լանջերի դիրքից և մակերեսի թեքվածքից: Հայաստանի լեռնաշղթաների մեծ մասն ունի հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք ուղղություն. այսպիսով նրանք արգելք են հանդիսանում հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան չոր և ցուրտ քամիների դեպի յերկրի ներքը թափանցելուն. նրանք կանգնեցնում են նույնպես Կովկասի ձնածածկ ու ռադցապատ գագաթներից վար սահող ցուրտ ողը և թույլ են տալիս նրանց աղատ ներս խոժեկ Փ. Կովկասի հյուսիս-արևելյան լանջերից հեռու դեպի հարավ:

Հայաստանի լեռնալանջերից նրանք, վորոնք դեպի հարավ են թեքված, յենթարկված են արևի համեմատաբար ուղղահայաց շողերի ներգործությանը, ուստի ավելի տաքություն են ասանում, քան թե դեպի հյուսիս թեքվածները. միաժամանակ գոլորշիացումն ել այստեղ ավելի ուժեղ չափով է կատարվում: Մրանից առաջանում են

մեծ տարբերութիւններ հյուսիսային (ծմակ) և հարավային (արե-
գունի) լանջերի կլիմայական պայմանների, ինչպէս և բուսականու-
թյան մեջ: Սովորաբար անտառներն ավելի փարթամ են լինում ծմակ
տեղերում:

Վեռնալանջերի ու դաշտավայրերի մերձավորութիւնը մի շարք
հեծալքերից բաղկացած լեռնաշղթաների պատճառ ե լինում ամառն ու ձմեռը:
Ամառը լանջերի վրա (մանավանդ յեթե լեռնադագաթները ձյունով պո-
տած են լինում) ողջ համեմատաբար քիչ տաքանալով՝ ավելի ծանր ե
լինում, քան ասորադիր մասերում, ահում ե վար և բռնում ե ցածրադիր
վայրերում տաքացած ու թեթևացած ողի տեղը, վորը յեւնում ե վեր:
Հայաստանի գրեթե բոլոր դաշտերում կեսօրից հետո զարմանալի կանո-
նավորութեամբ սկսում ե փչել լեռնային քամին՝ Սյապետ՝ Արարատյան
դաշտում Յերևանի ու Նշմիածնի վրայով ժամը 1—2-ից հետո ուր-
նում ե Աղմաղանի ու Դարաչիչազի լեռները լանջերի արանքով դուրս
պրծած քամին՝ բարձրացնելով անտառների փողի, ավելելով անթիվ մո-
ծակներ ու մօեղներ և մի քանի աստիճան իջեցնելով կեսօրվա տո-
թը: Շիրակում Լենինականի վրայով մի փոքր ավելի ուշ ժամին,
բայց ավելի հարտե, մինչև ժամը 7—8-ը, անցնում ե Կարախաչի
քամին (Յոնավ լեռներից), իսկ Ախուրյանի ձախ ու աջ ափերին,
Անիից մինչև Մրեն և Բագարան, զգացվում ե Արագածի ծաղկավետ
լանջերից սկիզբ առնող անուշաբույր, «մարմանդ» հովը:

Այստեղ, վորտեղ լանջերի միջև կազմված ե յերկար, ավելի կամ
պակաս բաց հովիտ կամ կիրճ, քամին ցերեկը փչում ե վարից դե-
պի հովիտն ի վեր, գիշերը՝ հակառակ դեղդութեամբ: Այս հովտային
քամին, լեռնա-հովտային բրիզը, առավելապես ուժգին զգացվում ե
գետերի հովիտներում, որինակ՝ Աղստեի ու Դերեղի ուղղութեամբ.
առանձնապես վայրագ նա դուրս ե պրծնում Մեղրու կիրճից, վորտեղ
նա ամառվա վեց տաք ամիսներին կեսօրից մինչև յերեկո անընդ-
հատ փչում ե Արաքսի հոսանքով վեր՝ սրբելով ավազն ու փոշին լեռ-
ների ու բլուրների կողերից ու հասցնելով մինչև Ջուղա:

Ձմեռն ողի այլ հոսանքներ են առաջանում: Լեռնալանջերից
ցուրտ ու ծանրացած ողջ դանդաղ սահում ե վար և լցնում ե ավելի
ցածրադիր դաշտերն ու գոգհովիտները: Տարվա այս յեղանակին
ընդհանուր յերեուկթ ե (կոչվում ե ինվերսիա), վոր լեռնալանջե-
րին, նույնիսկ բավական բարձրութեան վրա, ողն ավելի տաք ե լի-
նում, քան ցածրադիր հովիտներում: Սյապետ՝ Ջաջուռի լանջերին
հունվարին —8,3° ե, իսկ Լենինականում —9,9°: «Անդրկովկասյան
հրաբխային բարձրավանդակը» շրջապատող լեռնաշղթաներից իջած

սառն ողը լճանում ե ամբողջ բարձրավանդակի (նաև Շիրակում) տա-
րածութեան վրա և այնտեղից հովիտներով, կիրճերով և լեռնանցքե-
րով թափանցում ե հարևան ավելի ցածրադիր շրջանները, մի քա-
նի աստիճան ցրտացնելով այնտեղի ձմեռվա ջերմութիւնը: Այս ցուրտ
ողը, վորը կիրճերով և լեռնանցքերով հասնում ե շատ հեռու, ներս
ե պրծնում Արագածի յերկու կողմերով, մանավանդ Ախուրյանի հո-
սանքով, Արարատյան դաշտը՝ առաջացնելով ցրտաշունչ քամիներ:
Առհասարակ ձմեռը ցուրտ ողը մեկ գոգհովիտից մյուս գոգհովիտը կամ
դաշտը հոգնելով՝ լեռնանցքերում առաջ են գալիս կատաղի հոգմեր,
դժվարացնելով անց ու դարձը:

Վ Կլիմայի վրա ներգործող ազդակներից մեկն ե նաև մակերեսի
ծածկը, նրա խոնավ կամ չոր լինելը, մերկ կամ բուսականութիւն-
նով ծածկված լինելը, գույնը, քիմիական բաղադրութիւնը և այլն:

Խ. Հայաստանում ջրածածկ և խոնավ տարածութիւնները
շատ չնչին տարածութիւն են բռնում ցամաք մակերեսի հա-
մեմատութեամբ և չեն նպաստում ողի խոնավացմանն այն աս-
տիճան, վոր աստիճան վոր նպաստում են, որինակ՝ Շվեյցա-
րիայի լճերը: Նույնիսկ Սևանա լիճը, վորը ժնելի լճից յե-
րեք անգամ մեծ ե, կլիմայական տեսակետով ավելի սահմանափակ
տարածութեան համար նշանակութիւն ունի և նրա ազդեցութիւնը
համեմատաբար ավելի քիչ ե տարածվում շրջապատող լեռների շր-
ջանակից դուրս: Լճի մերձավորութիւնն ընդհանրապես զգալիորեն
մեղմացնում ե անմիջական ավազանի ողի խոստութիւնն ու փոփո-
խութիւնն ամառն ու ձմեռը:

Հայտնի յե, թե բուսականութիւնը վնր աստիճան նպաստում ե
ջերմութեան ու խոնավութեան պահպանմանն ու կրկին ողին վերա-
դարձմանը: Խ. Հայաստանում գլխավորապես Փ. Կովկասի հյուսիս-
արևելյան լանջերն են անտառածածկ և այստեղ ե, վոր ավելի յե
նկատվում անտառների ազդեցութիւնը կլիմայի վրա: Մնացած վայ-
րերում անտառները կազմում են միայն առանձին պուրակներ ու
կղզիակներ: Յերկրի մեծագույն մասը խոտածածկ ե և այսպիսով հա-
մեմատաբար քիչ ջերմութիւն և խոնավութիւն ե հաղորդում ողին,
մանավանդ վոր տեղ-տեղ տուֆային ստորին շերտը ապուղի պես
ծծում ե հողի խոնավութիւնը (Լոռի, Շիրակ), իսկ քամիներն արա-
գացնում են գոլորշիացումը: Յեթե նկատի առնելու լինենք նաև այն
հանգամանքը, վոր մակերեսի վոչ փոքր տարածութիւնը մերկ տալ-
աժոտ ու քարքարոտ ե և վոր մեծ ու փոքր քարակույտեր ամեն տեղ
շատ հաճախակի յեն պատահում (Արագածի արևմտյան և հարավա-
յին ստորոտներում, Սևանա ավազանի հարավ-արևմուտքում, Ջան-
դեղուրի արևմտյան կողմերում), հասկանալի կլինի, թե ինչու Հա-

Հայաստանում խոնավության սեփական, ներքին պաշարը, վորը տար-
վա ընթացքում շրջանառության մեջ է լինում, շատ սահմանափակ
է և յերկրի տնտեսությունը մեծ չափով կախում ունի դրոշից յեկող
խոնավությունից:

Տեղական խոնավությունով աղքատ է մանավանդ Արարատյան
դաշտը: Ամառն այս դաշտից չոր, կիզիչ, տոթ ոգ է տարածվում ա-
մեն կողմ, իսկ ձմեռը՝ սառնամանիք, վորից հարևան շրջաններում
յեղանակն ամառն ավելի յետաքանդում, իսկ ձմեռն ավելի յետադուր:

ԱՐՏԱՔԻՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Արտաքին աղբեցություններից Խ. Հայաստանում առանձնապես
զգալի յեն Սև ու Կասպից ծովերի և հարևան լեռների ու տափառ-
տանների (ստեպների) աղբեցությունները:

Սև ծովը, վորն Ատլանտյան օվկիանոսի ամենից ավելի հեռու
դեպի արևելք ձգվող մասն է, ընդունում է օվկիանոսի վրայից տաք
և թանձր գոլորշիներ և իր գոլորշիների հետ հաղորդում իր ամերին:
Յեղրերին իշխող քամիներն ունեն կանոնավոր մուտոնների բնույթ.
տարվա ցուրտ ամիսներին գերիշխում են ցամաքից փչող, իսկ ա-
մառը՝ ծովից փչող մուտոնները: Բացի այդ՝ տարվա բոլոր յեղանակ-
ներին զգացվում են ծովեզրյա բրիզներ—ցերեկը ծովից դեպի ցա-
մաքը, գիշերը ցամաքից դեպի ծով: Այս և այլ արևմտյան (հյուսիս-
արևմտյան և հարավ-արևմտյան) քամիները Սև ծովի վրայից քշում
են անագին խոնավություն, վորից սակայն Հայաստանին հասնում է
միմիայն փոքր մասը, այն մասը, վորը ներս է թափանցում Հա-
յաստանի ու Սև ծովի միջև պատնեշ կանգնած լեռների վրայով: Այս
պատնեշը հյուսիսում միաշար է, հարավում՝ կրկնաշար:

Հյուսիսում Արսիանի շղթայի վրայից անցնող գոլորշիները
հասնում են մինչև Խոնավ լեռները և այստեղի բարձունքների վրա
ամպանում (տարեկան տեղումները Խոնավ լեռներում 600—700 մմ).
ներանց աղբեցությունը զգացվում է նաև Լոռվա դաշտերում: Ջաջու-
ռի թամբոցով նրանք ավելի հեռու յեն ներխուժում Փամբակի հո-
վիտը, մինչև Համզաչիմանի լեռանցքը (Ջաջուռ 523, Կիրովական
593, Համզաչիման 688 մմ): Գոլորշիները այս հոսանքը վոռագում է
Արագածի հյուսիսային լանջերն ու Ապարանը և հավանական է՝ Յե-
լենովկայի վրայով (528 մմ) հասնում է մինչև Սեմյոնովկա (602 մմ):

Ավելի հարավ Սև ծովի գոլորշիները հանդիպում են նախ շատ
մեծ բարձրություն ունեցող Պոնտական պարին, վորի տակ (Բաթու-
միի և Ռիզայի միջև մոտ 150 ուր անձրև ու ձյուն է) թողնում են ի-
րենց մեծազույն մասը. փոքրագույն մասն այդ շղթայի կատարները

վրայով անցնում է դեպի յերկրորդ պատնեշը, դեպի Սոդանլուդի շղ-
թան, վորի վրայից չնչին խոնավություն պարունակող հոսանքներ
են թափանցում մինչև Կարսի շրջանի հրաբխային ողակները և այս-
պիսով Արարատյան դաշտին շատ աննշան բաժին է ընկնում այս
գոլորշիներից (Սարգսարադ 266, Յերևան 312, Կողբ 237, Արալը
158 մ): Սև ծովի ջերմության մեղմիչ աղբեցությունն ավելի հեռու
յետադուր, քան նրա գոլորշիներինը. այս նկատվում է մանա-
վանդ ձմեռը, յերբ Սև ծովի ջուրն ընդհանրապես ավելի տաք է լի-
նում, քան Կասպից ծովինը:

Կասպից ծովի կլիմայական դերը շատ ավելի սահմանափակ է,
քան թե Սև ծովինը: Նա էլ իր մուտոններն ու բրիզներն ունի, սա-
կայն այս, ինչպես և առհասարակ արևելյան քամիները շատ քիչ գո-
լորշիներ են բերում Անդրկասպյան յեղրերից: Այս գոլորշիների մի
մասը հագեցնում է մերձկասպյան տափաստանի չոր ոգը, մնացածը
սփռվում է ընդարձակ տարածության վրա դեպի յերկրի ներքը, Սու-
րամի, Մեծ ու Փոքր Կովկասների շղթաների միջև: Խ. Հայաստանի
սահմաններում այս խոնավությունը շատ շեշտակի յետևանքներ
Մրդուզի, Շահդաղի, Բաբաքարի լեռների լանջերին (Դիլիջան 555 մ)
և ավելի խորը՝ Լոռվա դաշտում, վորտեղ մեծացնում է Սև ծովից
հասնող խոնավության պաշարը—Կարակալայի դաշտը 800 մմ-ից ա-
վելի տեղումներ է ստանում: Գոլորշիներն անցնում են Ղարաբաղի,
Շահդաղի և Մրդուզ-Գյունեյ շղթաների վրայից, հարավում հանդի-
պում են յերկրորդ պատնեշին՝ Ջանգեղուր-Ալանգյաղ և Ալմաղանի
շղթաների գծին ու հաղիվ են տարածվում ավելի հեռու, մանավանդ
բարձրագագաթ Ալանգյաղի շղթայից դեպի արևմուտք: Այսպիսով
այս կողմից էլ Արարատյան դաշտը դրոշից ստանում է շատ աննշան
խոնավություն:

Հարևան ցամաքներից պետք է այստեղ նշել նախ և առաջ
մերձկասպյան տափաստանների և Մեծ Կովկասի աղբեցությունը:

Մերձկասպյան տափաստանները, վորոնք փռված են Կուր և Ա-
րաքս գետերի ստորին հոսանքների յերկու ամերին, յերկու Կովկաս-
ների արանքներում, դարձան արագ տաքանալով նպաստում են գար-
նան արագ բացվելուն նաև Խ. Հայաստանի հարևան շրջաններում
(Ղաղախ—Շամշադին): Ամառվա ընթացքում այս տափաստանի ողի
չորությունը, կլանելով Կասպից ծովի գոլորշիների մեծ քանակու-
թյուն, խանգարում է գոլորշիների համաչափ տեղաբաշխումը մեր-
ձավոր լեռնալանջերին և ավելի հեռու, իսկ ողի տաքությունը՝
աճելով Կասպից ծովի հարավային մասում ամբարվող ջերմու-
թյունից, մի քանի աստիճան բարձրացնում է Հայաստանի մեր-
ձավոր շրջանների բարեխառնությունը: Ընդհանրապես՝ մերձկասպյան
տափաստանների մեղմաշունչ ձմեռը թուլացնում է այս շրջանն-

րում ապագելիք ցրտութիւնը և փոքրացնում է այստեղի տարեկան ամպլիտուդաները*) (Իջևան 21,5°, Դիլիջան 21°):

Բացի մերձկասպյան տափաստաններից, Խ. Հայաստանի կլիմայի վրա ազդում է Մեծ Կովկասի շղթայի մերձավորութիւնը: Ճշմարիտ է, այս շղթան արգելք է հանդիսանում հյուսիս-արևելյան և Ռուսաստանից ձմեռը փչող ցուրտ քամիների տարածմանը գեպի հարավ, սակայն այս ողային հոսանքների մի մասն այնուամենայնիվ ներս է խուժում Դարիալի կիրճով ու շղթայի սեռի ցածր կատարներով և թափանցում է մինչև Լենինական, նույնիսկ Յերևան: Մեծ Կովկասը պատնեշ է հանդիսանում մի այլ գեպընդ, յերբ ցուրտ ողային զանգվածները ներս են խուժում Յեկրոպա և մասնավորապես Ռուսաստան Արևիկ (հյուսիսային բևեռային) շրջաններից այնտեղ առաջ յեկած անտիցիկլոնից. այս հոսանքները հասնում են յերբեմն և Հայաստան, շրջելով Մեծ Կովկասի արևմտյան և արևելյան կողմերով, Սև և Կասպից ծովերով (Բազլի «Նորգ» քամին), իսկ այն դեպքում, յերբ ընթանում են ավելի բարձր ուղղաձիգ ծավալով (հաստությամբ), նրանք թռչում են նաև շղթայի վրայով: Ավելի մշտական նշանակութիւն ունեն այն ավիւնները, վորոնք գոյանում են Մեծ Կովկասի հավիտենական ձյունների և ռադուցների շրջանում սառած ու ծանրացած ողի վար սահելուց: Թե ամառ և թե ձմեռ այս ցուրտ ավիւնները հյուսիս-արևելքից հասնում են մինչև Փ. Կովկասի լանջերին տեղավորված հայկական դավառները՝ ձմեռը ցրտացնելով, իսկ ամառը հովացնելով յեղանակը:

Այս տեսակետից Մեծ և Փոքր Մասիսների մերձավորութիւնը համեմատաբար փոքր ներգործութիւն ունի Արարատյան դաշտի վրայով փչող քամիների ուղղության վրա: Նրանց գազաթնների հավիտենական ձյունից իջնող սառնութիւնը զգացվում է թե ամառը և թե ձմեռը Դավալի և Դամարլի (Յուվա) մոտ:

Հարավից Խ. Հայաստանի կլիմայական պայմանները կրում են Իրանի և Փոքր Ասիայի մերձավորության ազդեցութիւնը: Համեմատաբար չոր Իրանի հարևանութիւնը ռաստկացնում է Արարատյան դաշտի առանց այն ել խոնավությամբ աղքատ ողը: Զմեռն Իրանի վրա մոտավորապես 35 աստ. հյուսիս. լայնությամբ անցնում է ամենամեծ ճնշման (մաքսիմումի) գոտին, և այդ անտիցիկլոնն անդրադառնում է Խ. Հայաստանի արևելյան շրջաններում (զգացվում է մինչև Շուշի) հարավ-արևմտյան քամիներով: Ամառն անտիցիկլոնը**

* Տարբերութիւնն ամենացուրտ և ամենատաք ամիսների միջին բարեխառնութիւնների միջև:

** Յիկլոնն ու անտիցիկլոնը միմյուրեւի վերապատույտ շարժումներ են կենտրոնի շուրջը: Յիկլոնում կենտրոնում գետեղված է ամենափոքր ճնշումը, բա-

փոխվում է ցիկլոնի, վորի ամենափոքր ճնշման (մինիմումի) կենտրոնը գտնվելով նույն բարձրավանդակի վրա՝ քամիներն ևս փոխում են իրենց ուղղութիւնը: Այդ քամիները յերբեմն բարձրացնում են իրանական անապատների փոշին և այդ ժամանակ Հայաստանում երևկատվում է անձրևի հետ կամ չոր ողի միջից նստող փոշին:

Փոքր Ասիայից բարձրավանդակի վրա ձմեռը գոյանում է նույնպես ողի ամենամեծ ճնշման կենտրոն և դրա շնորհիվ ողային հոսանքն ուղղվում է դեպի Հայկական լեռնաշխարհը (ուստի և ՀԽՍՀ), վորպես արևմտյան և հարավ-արևմտյան քամի, վորը Սև ծովի վրայից յեկող գոլորշիները մղում է դեպի այդ լեռնաշխարհը և ծածկում նրա արևմտյան կողմերը խոր ձյունով: Ամառն այս ճնշման մաքսիմումը գաղարում է և իշխող են դառնում հյուսիսային կամ հյուսիս-արևելյան քամիները:

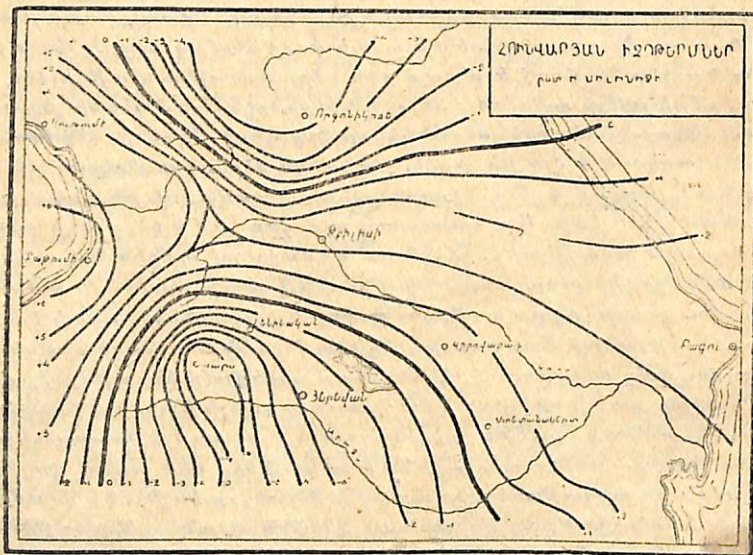
Ինչ կառ ունեն Իրանի և Փոքր Ասիայի ցիկլոնն ու անտիցիկլոնը անդրադարձելով շրջանում տեղի ունեցող ամենամեծ և ամենա-

րոմեալիկ (ճնշումաչափական) մինիմումը (նվազագույնը) և նրա շուրջը գառավորված են ձգված ողակաձև ավելի մեծ ճնշման իզոբարները: Անտիցիկլոնում կենտրոնում գետեղված է ամենամեծ ճնշումը, բարոմետրիկ մաքսիմումը (առավելագույնը) և նրա շուրջը դասավորված են ավելի փոքր ճնշման իզոբարները: Ճնշումների տարբերութիւնը առաջ է բերում ողի տեղափոխութիւն ավելի մեծ ճնշման շրջաններից դեպի ավելի փոքր ճնշման շրջանները, ցիկլոնում դեռնի յերբեմն յեղրերից դեպի կենտրոն, անտիցիկլոնում կենտրոնից դեպի յեղրերը: Տեղափոխության այդ ձգտումն ուղղված է վոչ թե ուղիղ, շառավիղի դժով, այլ յերկրագնդի պտտվելու հետևանքով շեղվում է մեր (հյուսիսային) կիսագնդում ցիկլոնում դեպի աջ, անտիցիկլոնում դեպի ձախ: Այդ պատճառով ողը պտտվում է կենտրոնի շուրջը պարուրաձև, վորոնք ուղղությամբ, ցիկլոնում ժամացույցի սլաքին հակառակ, անտիցիկլոնում ժամացույցի սլաքի ուղղությամբ: Առաջ յեկող քամիների ուժը կախված է հարևան ճնշումների տարբերության չափից և իզոբարների ավելի կամ պակաս սեղմ գառավորութիւնից: Մոլորաբար ցիկլոնում քանի հեռանում ենք կենտրոնից, սեղմ քամու ուժը պակասում է, կենտրոնում գերիշխում են ուժգին, բուռն քամիներ. անտիցիկլոնում քամիները համեմատաբար ավելի թույլ են, մասնավոր յեղրերին, իսկ կենտրոնում քամին բացակայում է և տիրում է խաղաղութիւն: Ողի բարեխառնութիւնը, ամպամածութիւնը և տեղումները մեծ չափով պայմանավորված են քամիների ուղղությամբ, նայելով թե վերտեղից են նրանք փչում, ինչքան ջերմութիւն և խոնավութիւն են բերում: Յիկլոնն ու անտիցիկլոնը չեն մնում իրենց ծագման վայրում, այլ տեղափոխվում են, անտիցիկլոնն ավելի դանդաղ, քան ցիկլոնը. այդ տեղափոխութիւնը յենթակա յե վորոշ կանոնավորության, և դա հնարավորութիւն է տալիս մեկ կամ մի քանի որ առաջ նախատեսելու տվյալ վայրը յեղանակը, պարզելով թե այդ վայրն անցնող ցիկլոնի վրէ կետումն է գտնվելու այդ ժամանակ: Այդ նպատակով յերկրագնդի զանազան վայրերում միաժամանակ կատարվում են ողերևութաբանական դիտողութիւններ միևնույն ժրագրով և ստացված տվյալներն անց են կացվում քարտեզի վրա, պայմանական նշաններով ցույց տալով ողի ճնշումը, քամու ուղղութիւնը և ուժը, ամպամածութիւնը դիտող կայանում (սինոպտիկ քարտեզ):

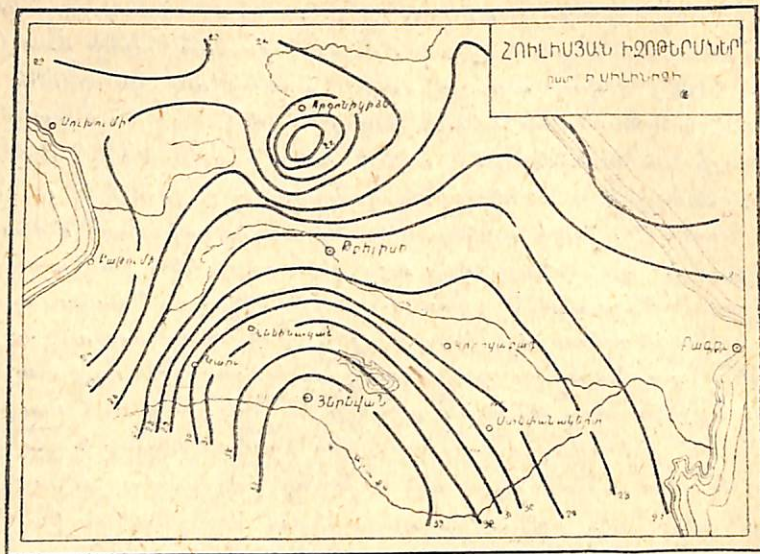
փոքր ճնշման փոփոխություններին հետ, տակավին կարող ես ուսումնասիրություն: Ավելի և ավելի պարզվում է, վոր անդրադարձիկ մաքսիմումի ազդեցությունը տարածվում է նաև Հայաստանում և անցնում է նույն-իսկ նրանից ավելի հեռու, դեպի հյուսիս-արևելք: Առանց ազդեցություն չի մնում և՛. Հայաստանի կլիմայի վրա մի այնպիսի ռդային յերևույթը, ինչպիսին է իսլանդական ցիկլոնը, վորի կենտրոնը, սկիզբ առնելով Ատլանտյան ովկիանոսի հյուսիսային մասում, Իսլանդիա կղզու մոտ, այնուհետև տեղափոխվում է դեպի արևելք և ռուսական հարթության վրայով անցնելիս՝ իր հեռավոր հոդամոդալներով Նրիմի և Սև ծովի վրայով թափանցում է նաև Հայկական լեռնաշխարհը:

✓ ՋԵՐՄՈՒԹՅԱՆ ԲԱՇԽՈՒՄԸ

Ներքին և արտաքին ազդակների շնորհիվ Ջերմությունը դասավորվում է Հայաստանի մակերեսին իրար կից վայրերում կարծես անհաջորդական բազմազանություն: Այդ դասավորության կանոնավորությունը սակայն պարզ յերևան է գալիս, յերբ տարբեր բարձ-

Այդ միջոցին Կարօի և Յերեանի միջև հաստատվում է ամառային ջեռուցման կենտրոնը (տես հուլիսյան իզոթերմների քարտեզը), վերջի

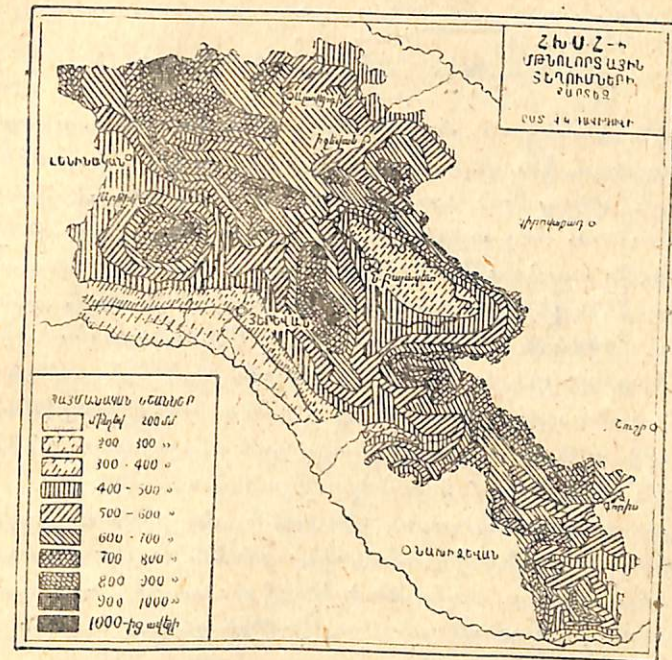
Նկ. 47. Փարսեղ հուլիսյան իզոթերմները:

շուրջը ձվաձև գծերով դառավորվում են ավելի ցածր բարեխառնությունների իզոթերմները: Այդ կենտրոնը ձմեռային կենտրոնից՝ քաշված է մի քիչ դեպի արևելք Կասպից ծովի, մասնավորապես՝ նրա հարավային մասի աղբյուրության հետևանքով, վերը հուլիսին Սև ծովի համեմատությամբ ավելի տաք է լինում:

ՏԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ԲԱՇԽՈՒՄԸ

Ինչպես տեսանք, ի. Հայաստանի ներքին խոնավության ուսուրանները շատ ոահմանափակ են. խոնավության մեծագույն մասը ստացվում է Սև ծովից և մասամբ ել Կասպից ծովից. խոնավությունը զանազան (ծովերից ունեցած հեռավորության, չոր տափաստանների մերձավորության, քամիների ուղղության, լեռնաշղթաների դասավորության, մակերևույթի բարձրության և արևի հանդեպ ունեցած դիրքավորման և այլն) պատճառներով տարբեր կերպով է տեղաբաշխված հանրապետության տերիտորիայի վրա: Ամենից շատ տեղումներ ստանում է հյուսիս-արևելյան շրջանը (խոնավ լեռներում 1000 մմ ավելի, կից մասերում՝ 900—800 մմ), ամենից քիչ՝ մերձ-արաքսյան վայրերը (Արազգայան 200 մմ-ից պակաս, Յերեան—Վաղորշապատ, Մեղրի—Շիրվանաձոր—300 մմ): Համեմատաբար առատ տեղումներ են ստանում Արագածի, հարավային Աղմաղանի և Գյոգալաղարայի շղթա-

ների գագաթներին: Տարեկան տեղումների քարտեզը ցույց է տալիս, թե ինչպես այդ դասավորությունը պայմանավորված է վերը նշված պատճառներով:

Նկ. 48. Տեղումների բաշխման քարտեզը ըստ Դավիդովի:

Հետևյալ աղյուսակը տալիս է բարեխառնությունների և տեղումների քանակի փոփոխության պատկերն ըստ բարձրության՝ Արաքսի միջին հոսանքի մոտից սկսած մինչև Աղստե գետի յեղնիլը Հայաստանի սահմաններին:

Վայրը	Բարձրությունը ծովի մակերևույթից մետրերով	Միջին բարեխառնությունը			Տարեկան տեղումներ մմ
		Հունվարին	Հուլիսին	Տարեկան	
Վաղարշապատ	853	—5,7	25,7	11,4	272
Յերեան ¹⁾	951	—5,2	25,3	11,4	312
Սուխոյ—Ֆոնտան	1.814	—8	18,5	6,2	525
Սեան—Յելենովկա	1.924	—8,5	15,8*	4,7	528
Սեմյոնովկա	2.090	—8,4	13,3	3,2	602
Դիլիջան	1.224	—2,6	18,4	8,1	555
Իջևան	725	—0,3	20,7**	10,2	537

1) Մեղադարյան I խորանտեսության մեջ: Նորքը—1,237 մ:

* Ոգոստոս 16,2
** Ոգոստոս 21,2

Բարձրութեան հետ տեղումներն քանակի ավելանալն Արագածի լանջերին հետեյալ որինաչափությունն և գրեւորում.

2.000—2.700 մ վրա—600 մ տարեկան
2.700—3.000 մ վրա—700 » »
3.000-ից բարձր 750 » »
Գագաթին և խոռոարանում . . . մոտ 1000 մ:

Սակայն զանազան յերկրներում կատարած հետազոտությունները հաստատում են, վոր տեղումներն ավելանալը շարունակվում է միայն մինչև վորոշ բարձրությունը, վորտեղ տեղումները հաճում են մաքսիմումին, իսկ այնուհետև նրանք արդղ նվազում են:

Միևնույն բարձրութեան վրա դեպի հարավ նայող («արեգունի») լանջերը արևից ավելի տաքանալով՝ պակաս են խոնավ, քան թե դեպի հյուսիս («ծմակ») նայող լանջերը: Ընդհանրապես հարավ-արևմուտյան, հարավային և հարավ-արևելյան լանջերն ավելի տաք են, մինչդեռ հյուսիս-արևելյան, հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան լանջերն ամենից ավելի յեն յենթակա ցրտին: Հակադիր լանջերի տարբերությունն ավելանում է բարձրութեան հետ:

Առհասարակ Հայաստանի մի քանի վայրերն ամառվա յերկարատե շուրջերի հետեանքով հաճախակի յենթակա յեն յերաշտի ազդեցութեանը: Ամառն ու աշնանն ամբողջ լեռնային Հայաստանում ողի համեմատական խոնավությունը շատ ավելի պակաս է, քան թե ձմեռը:

ԿԼԻՄԱՏԱԿԱՆ ԳՈՏԻՆԵՐ

Տեղական և արտաքին պայմանների ազդեցութեան ներքո և Հայաստանի կլիման տարբեր վայրերում շատ եզանազանակերպված, այնուամենայնիվ լեռնային մայր ցամաքային կլիմայի ընդհանուր գծերն ամեն տեղ պարզորոշ նշվում են: Տարեկան միջին ջերմությունը $3^{\circ} 10'$ — 11° -ից ավելի յե և հասնում է մինչև 12° , մանավանդ ավելի հարավային ու ցածրադիր վայրերում, իսկ բարձունքներում իջնում է մինչև $3^{\circ} 0'$ ու ավելի վար: Ձմեռը վաղ է սկսվում, տեղ-տեղ արդեն հոկտեմբերին լեռներում նստում է ձյունը: Յերկրի գրեթե խավոր մասերը դեռևս մարտի վերջերին ազատված չեն լինում ձյունի ծածկի տակից, իսկ շատ տեղ գարունը բացվում է ապրիլի սկզբներին ու կարճատե ամառվա ընթացքում բուսականութեան վեգետացիոն շրջանն ավելի արագանում է: Աշունը համեմատաբար ավելի յերկար է լինում, քան գարունը: Ամառվա և ձմեռվա, ինչպես և ցերեկվա և գիշերվա ջերմությունների տարբերությունը զգացվում է ուժգին: Տեղումները լեռների ուղղութեան և այլ ազդակների շնորհիվ հավասար չեն բաշխված ամենամերձավոր տեղերում: Ամենից

քիչ խոնավությունն ստանում է Արարատյան դաշտը, վորտեղ ամառվա յերեք ամիսների տեղումները տարեկան քանակութեան $1\frac{1}{6}$ -ն են կազմում (մինչդեռ ավելի բարձրադիր գոտիներում— $1\frac{1}{3}$ -ը), իսկ ամենից շատ ստանում են Կարախաչին (խոնավ լեռներ) անմիջապես հարևան վայրերը (Կալինինո, 699 մ): Անձրևները սովորաբար տեղում են գարնան ամիսներին, մանավանդ ապրիլին ու մայիսին, յերեքն էլ հունիսի սկզբներին և ապա աշնանը, հոկտեմբերին ու նոյեմբերի սկզբներին, իսկ բարձրադիր վայրերում, ալպյան շրջանում ու ավելի բարձր, ուշանում են յերկու յերեք ամսով, այնպես վոր տեղում են գարնանը մինչև հուլիս, իսկ աշնանը՝ մինչև դեկտեմբեր: Ամենաշոր ամիսն է ամառը՝ ոգոսոսը, իսկ ձմեռը՝ փետրվարը: Լեռներում սեպտեմբերն ամենատաք ամիսներից մեկն է:

Մի բան, վոր բոլոր ոտարեկրյա ճանապարհորդների ուշադրութեանն է արժանանում, յերբ նրանք Ռիոնի կամ Կուրի ցածրությունից անցնելով Փոքր Կովկասի շղթան՝ յենում են Հայաստանի բարձրադիր դաշտավայրերը—դա լույսի առատությունն է, վորը բացատրվում է յերկնքի համեմատաբար փոքր ամպամածութեամբ:

Իշխող քամիների մեջ, բացի զուտ տեղականներից, մեծ նշանակութեան ունեն մի կողմից՝ հյուսիս-արևելյան քամիները, վորոնք Կասպից ծովի ու մասամբ Մեծ Կովկասի վրայով անցնելով, առանձնապես զգացվում են ևս: Հայաստանի արևելյան և հարավ-արևմելյան մասերում, մյուս կողմից՝ արևմտյան քամիները: Քամիները փչում են ավելի հաճախ գարնանը, ամառն ու աշնանը: ձմեռը Հայաստանում համեմատաբար խաղաղ յեղանակ է հաստատվում, յերբ միառժամանակ դադար են առնում կամ մեղմանում են թե տեղական և թե արտաքին քամիները: Այս միջոցին ամբողջ յերկիրը մըտած է լինում ձյունի տակ և քամիների մեղմությունը ցուրտն ավելի տանելի յե դարձնում:

Ջերմութեան ու խոնավութեան բաշխման տեսակետից ևս Հայաստանը կարելի յե բաժանել ներքևից դեպի վերև հետեյալ գոտիների, իբրև հիմք վերցնելով Արարատյան և Շիրակի դաշտերի պայմանները: (Տես 86-րդ եջի աղյուսակը):

Այս գոտիների բաժանմանն արևելյան ուղղութեամբ բարձրանում են: Չնադիժը հաճում է Արագածի վրա 3.500 մ (Մառիտի վրա՝ 4.178 մ): Կլիմայական այս գոտեվորումն ավելի կանոնավոր է գրեթե վորում լեռնալանջերին. դաշտերը, սարահարթները և գոգհովիտներն այս կանոնավորությունը խախտում են, քանի վոր նրանք ձմեռը լեռնալանջերից ավելի յեն սառչում, իսկ ամառն ավելի յեն տաքանում:

Խորհրդային Հայաստանի կլիմայական գոտիները

Չոր մայրցամաքային կլիմա, ամառը՝ լավ կլիմայական, մերձարևադարձային ձալին	Բարեխառն սառը կլիմա (խիստ սառը ցուրտ)	Մալի ցամաքային տափաստանային (ստեպային) կլիմա (փոքր ասիական տիպի)	Ալպյան կլիմա	Ցուրտ (բարձր արևյան) և արևա լեռնային կլիմա
Բարձրալեռնային ձովի մակերևույթի մետրերով . . . Մեջին ջերմությունը՝ տարեկան Ամենացուրտ ամիսը . . . Ամենատաք ամիսը . . . Փանր՝ ամիս ունի + 10 աստիճանից բարձր . . . Տեղումներ տարեկան մմ . . . Ամառվա 3 ամիսների մմ	800—1.100 +11,5° —6° +25° 4 ամ+20°-ից բարձր 300 50	1.100—1.300 +10° —7° +24° 2 ամ+20°-ից բարձր 350 100	1.300—1.900 +5° —12° +17° 5 ամ+10°-ից բարձր 450 120	1.900—2.500 +4° —10° +16° 4 ամ+10°-ից բարձր 500 150
2.500-ից վեր				+2° և < —10° +19° 0 ամ+10°-ից բարձր 400 150

Կլիմայական այս հինգ գոտիների աստիճանները վերաբերում են զրևափորադեպ ՀնՍՀ-ի ներքին գավառներին (Շիրակ, Արարատյան դաշտ, Սևան, Զանգեզուր)։ Արաքսին լանջերին և Լոռու անաջ ե գալիս այլևս վեցերորդ գոտի, այն է՝ բարեխառն-ցուրտ, անտառային կլիմա (միջին յեղրողական տիպի)։ Այս գոտին ձգվում է Ղաղախ—Շամշադենում և Լոռու և յերկրորդ և յերրորդ գոտիների միջև, բարեխառն գոտուց վեր։ Սրա հետ միասին առհասարակ ներքին գոտիների միջև փոփոխվում են։ Չոր, մերձարևադարձային իջնում է մինչև 300 մ, բարեխառն տաքը—մինչև 900 մ, արև 900 և 1500-ի միջև գալիս է բարեխառն-ցուրտը, անտառայինը, վերին հաջորդում է 1500-ից մինչև 1900 մ արդեն տափաստանային (ստեպային) կլիման։ Այս անտառային գոտում արդեն տարեկան ջերմությունը 8,5°—9° է, ամենացուրտ ամիսը՝ —2°-ից մինչև —5°, ամենատաք ամիսը՝ 19°, իսկ 10° ունեցող ամիսների թիվը 5 է, տեղումները՝ տարեկան 600 մմ ու ավելի, ամառվա յերեք ամիսներինը՝ 180 մմ, Լնդհանրապես Փ. Կովկասի հյուսիսային լանջերին տեղումներն ավելի առատ են վոչ միայն այս, այլև մյուս բոլոր հինգ գոտիներում։

Առանձնապես բնորոշ է այստեղ Լոռվա կլիման։ Լավ վոռողված և հողի մեջ առատ խոնավություն պահող այս գաշտը աչքի յե ընկնում իր միջին տարեկան ամալիտուդայի այնպիսի փոքրությամբ՝ (Կալինինո 20,7°, Կարակալա 19,5°), վոռն Անդրկովկասի լեռնային, նույնիսկ ցածրագիր տափաստաններից վոչ մեկում չի պատահում (Յերևանում 30°-ից մինչև 32°), պատահում է միայն փակ անտառային (Դիլիջանում 20°) և ծովեզրյա վայրերում (Բաթում 17,8°)։ Բացարձակ ամալիտուդան (ամենացուրտ որվա ու ամենատաք որվա բարեխառնությունների տարբերությունը) նույնպես ավելի փոքր է (47°-ից մինչև 52°), քան Հայաստանի այլ վայրերում (Յերևան, Լեռնինական 65°-ից մինչև 70°)։ Լոռու ամառ ամիս ջերմությունը դանդաղ է փոփոխվում։ Մառախուղը հաճախակի յերևույթ է, յերկինքն ավելի հաճախ է ամպամած լինում, այս պատճառով լույսի առատությունն այնչափ աչքի չի զարնում, վոռչափ Հայաստանի ներքին ջրջաններում։

4. ՀԻԴՐՈԳՐԱՖԻԱ

ԼՃԵՐԸ

Ս. Հայաստանի գրեթե կենտրոնում, լեռնաշղթաների յեռանվոյունու մեջ, ծովի մակերեսից 1916 մետր բարձրության վրա գտնվում է Սևանա լիճը (հնում Գեղամա ծով), վոչ միայն Անդրկովկասի, այլև աշխարհի բոլոր նախն լճերի մեջ ամենամեծը և մեծ լճերի

մեջ ամենաբարձրը»: Նրա մակերեսը հավասար է 1416 ք. կմ: Իրար հանդեպ 8 կմ հեռավորությամբ ձգվող Նորադուղի և Աղաթափայի հրվանդաններով նա բաժանվում է յերկու անհավասար մասերի: Հյուսիս-արևմտյան մասն ավելի փոքր է, ունի 30,5 կմ յերկարություն և 13 կմ լայնություն և 384 ք. կմ մակերես, իսկ հարավ-արևելյանն ավելի ընդարձակ է, ունի 42 կմ յերկարություն և 24 կմ լայնություն և 1032 ք. կմ մակերես: Հատակը հարավ-արևելյան մասում ունի միջին խորություն 36 մ (ամենախոր տեղում՝ 47, 5 մ) և գրեթե հարթ է, յերկու հրվանդանների միջև յեղած նեղուցներում բարձրանում է, իսկ գեպի հյուսիս արագ խորանում է (միջինը 45,4 մ) և Սևանա կղզուց վոչ հեռու հասնում է 95 մ: Այս ջրամբ-բը պարունակում է 58,5 միլիարդ խոր. մետր ջուր: Լճի զարմանալի ջինջ ջրերը պարունակում են մեծ քանակությամբ մագնեզիդ, վորը նստելով հատակին՝ միաձուլել է ալյուրի ավազը, խիճուր քարերը, խցանել է ձեղքերը և դարձրել է ծածկը անջրանցիկ: Այդ է պատճառը, վոր լճի հատակին աղբյուրներ չեն բղխում և ջրերն էլ չեն ներծծվում խորքերը: ջրանցիկ է միայն յեզրերին մոտիկ հատակը, մոտ 9—10 մետր խորություն վրա: Մագնիսիտը ծածկել է յեզրերի քարակույտերն ու ժայռերը ավազի շղարշով:

Նորագույն հետազոտողները յիկել են այն յեզրակացություն, վոր տեկտոնիկ ուժերի գործունեության հետևանքով առաջացած ձեղքերի միջև ալյուրեղ, վորտեղ այժմ փոքր Սևանն է, յերկրաբանորեն իջել է վար և ստեղծված գրաբները լցվելով ջրով՝ գոյացել է լիճ. միայն վերջը Աղմաղանի լավաները կառուցել են նոր ամբարտակ հսում շատ ավելի հորդաջուր: Ջանգվի բղխման ընդարձակ հովտում և վորոշ փոփոխություն մտցրել լճի կյանքի մեջ*):

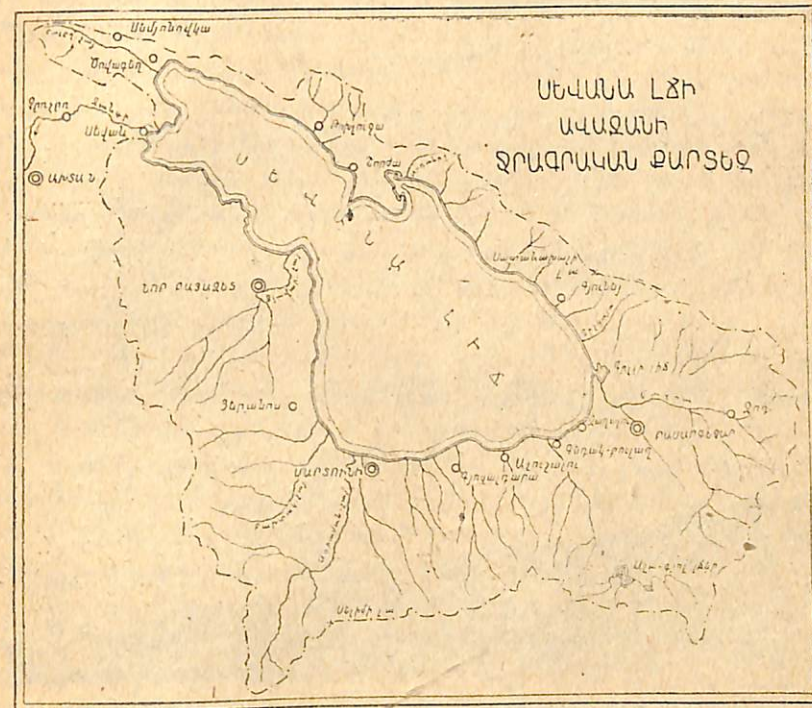
Անշուշտ լճի մակերեսը մի ժամանակ հասնելիս է յեղել շրջապատող յեռնալանջերի ավելի բարձր գծերին և ամբողջ դաշտը հետո յե յենթաբլիվել փոփոխություն: Սևանը շրջապատող հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան շղթաների լանջերին տակավին յերևում են նախկին մակերեսների քանդած կանոնավոր աստիճանները:

Չնայած ձմռան խոտաշունչ լինելուն՝ լիճը շատ սառնով է ամբողջովին սառչում (որինակ՝ 1906, 1920, 1925 թ. թ.), և այն ժամանակ յերբեմն հնարավոր է լինում սառուցի վրայով անցնել մեկ ամից մյուսը (1906 թ. սառուցի հաստությունը հասնում էր 35—40 սանտիմետրի): Սովորաբար ջուրը սառչում է միայն յեզրերի մոտ՝ հաղիվ մի յերկու կիլոմետր տարածությամբ: Գարնանն ու աշնանը փչում են հյուսիս-արևելյան քամիներ՝ բարձրացնելով ավիք ավիքի

*) Հին կարծիքն այն էր, թե Աղմաղանի հրաբխային գործունեությունը կապել է այն ձորի բերանը, վորով Մեծ Սևանի լճից ջրերը զահավիժվելիս են յեղել վար, և ստեղծված ամբարտակով գոյացել է ջրամբար:

վրա, և շրջակա լեռները պարուրվում են թուխպ ամպերով, ամառը լճի մակերեսը հայելանման հանդիս է լինում:

Սևանա լճի մեջ թափվում է մոտ 30 գետ, նրանցից մեծ մասը հոսում է ավաղանի հարավային և հարավ-արևմտյան կողմերով: Ամենանշանավորներն են հետևյալները՝

Նկ. 49. Սևանա լճի ավաղանի քարտեզ:

Քյավար-չայը սկիզբ է առնում Աղմաղանի Մեծ Աղաղ (Ապիտակ) լեռան ստորոտից և անցնելով Նոր-Բայազետի մոտով, Նորագույն գյուղից վոչ հեռու, թափվում է լիճը (յերկար. 40 կմ): Հորվանդանը կազմված է առավելագույն այդ գետի բերվածքներով:

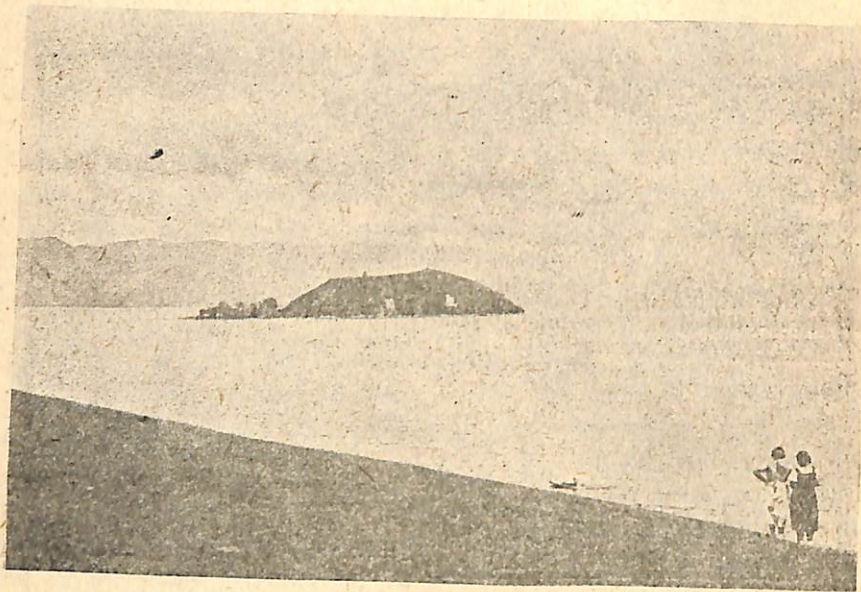
Բախտակ-չայը սկիզբ է առնում նույն շղթայի Փոքր Աղաղի տակից (յերկար. 28 կմ):

Աղյամառ-չայը կազմվում է Այրիջայի բարձրավանդակի վրայից հոսող յերեք (Արևմտյան, Միջին և Արևելյան) Այրիջա գետերից (յերկար. 42 կմ) և Սևանի մեջ թափվող գետերից ամենաջրառատներիցն է:

Գյոզալաղարա, վորի մի ակունքը նույնանուն գագաթի ստորոտին է (յերկար. մոտ 27 կմ):

Ավազանի ամենահյուսիսային անկյունում հոսում է Բալը--
ջալը Թոփի-յու լեռան տակից (յերկար. 21 կմ) և Ծովագեղի (ն. Զի-
բուխլու) գյուղի մոտ կտրում է Յերեանից Սեմյոնովկա տանող խը-
ճուղին:

Լճից բղխում է միայն մեկ գետ—Չանգին, վորի լայնությունը
բղխման վայրում 4 մետր է. այժմ այդ հունը խորացված է, փոր-
ված է նաև կողմնակի ոժանդակ առու՝ Չանգլի ջրի քանակն ավե-
լացնելու և կանոնավորելու նպատակով:

Նկ. 50. Սեանա կղզին և հանգստատները:

Գետերը և աղբյուրները բերում են տարեկան 720 միլիոն խմ,
տեղումները՝ 550 միլ. խմ ջուր, վորից Չանգլի միջոցով արտահանում
է միջին հաշվով 30 միլիոն խմ, ստորերկրյա աղբյուրների միջոցով
մոտ 55 միլիոն խմ, մնացածը գոլորշիանում է: Լճի մակերեսը ձյու-
նի հալոցքից հետո և գարնանային անձրևների ժամանակ բարձրա-
նում է (մայիսին), իսկ այնուհետև իջնում է և մարտին հասնում
է իր մինիմումին: Նկատված է նույնպես, վոր մակերեսի բարձ-
րանալն ու իջնելը տեղումների առատությունից կապակցությունը տե-
ղի յե ունենում պարբերաբար՝ կրկնվելով յերկար տարիների ժամա-
նակաշրջաններով (ինչպես և Վանա և Ուրմիո լճերինը), այսինքն՝
մի քանի տարի շարունակ ջուրն ավելանում է, ապա մի քանի տա-
րի շարունակ պակասում:

Սեանա լճի քաղցրահամ ջրերի մեջ ապրում են վոչ բազմատե-
սակ, սակայն բազմաթիվ ձկներ, վորոնց մեջ գովված են իշխանն ու
գեղարքունին: Տարեկան վորսացվում է 1200—1500 ցենտներ ձուկ:
Յեղերին՝ ժայռերի վրա և ճահճների մեջ բուռն են դնում ձկնկուլ-
ներ, կարապներ, սագեր, կոռնկներ, տարեղներ, Թոնձեր: Ճահճնե-
րը շատ են ավազանի մանավանդ հարավ-արևելյան ցածրադիր ափին,
ծովին մի նեղուց-գետակով միացող Գիլի լճակի շուրջը:

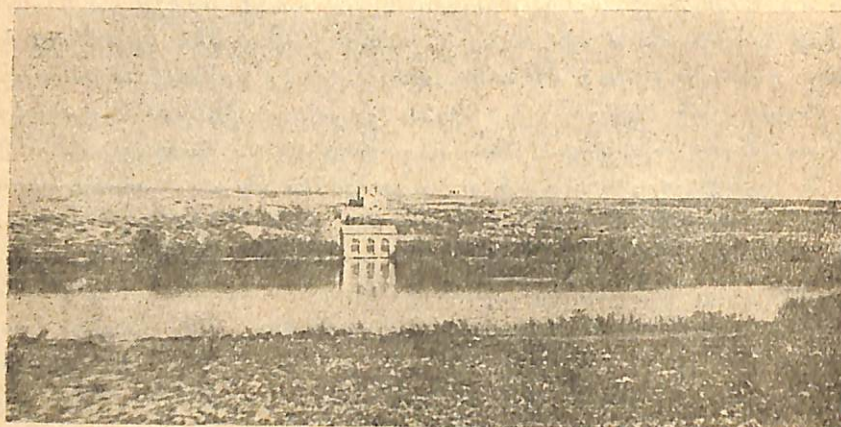
Լճի հյուսիսային անկյունում, ափից հազիվ մեկ կիլոմետր հե-
ռացած, դուրս է ցցված մի ապառաժոտ կղզի, վորտեղ ապաստանել
եր միջնադարյան մենաստանը մի քանի յեկեղեցիներով և վանական
շենքերով: Այժմ այդ կղզու վրա տեղավորված են հանգստյան տներ:
Կղզու և ծովափից գյուղերի հետ հաղորդակցությունը դարեր շարու-
նակ պահպանվում էր միայն լաստերով և ձկնորսական նավերով.
այժմ հաստատված է կանոնավոր շոգենավային յերթեկեղություն:

Սեանա լիճը կարևոր նշանակություն ունենալով անմիջական
մերձակայքի կլիմայական պայմանների համար՝ բարձրադիր ջրամ-
բարի դեր է խաղում՝ Չանգլի միջոցով վոռոգման ջուր մատակարա-
րելով Յերեանին ու նրա մոտ գտնվող դաշտին (Չանգի-Բասարին),
ինչպես և եներգիա՝ կառուցված հիդրոէլեկտրակայաններին: Ծրագրը-
ված է՝ հիմնվելով վերջին տարիներին կատարված գիտական հետազո-
տությունների վրա՝ լայն կերպով ոգտագործել լճի ջրերը թե վոռոգ-
չական և թե եներգետիկ նպատակների համար:

Բացի Սեանա լճից, մի քանի մամր լճեր ցրված են Պ. Հայաս-
տանի դանազան մասերում: Լենինականից հյուսիս, Աղբաբաների ստո-
րոտում (Ամասիայի շրջանում) փռված է Արփա-լիմը (2.042 մ ծ մ
մակերեսը՝ 4½ ք կմ, ավազանը 250 ք կմ), վորտեղ հավաքվում են
Ջիվալի, Ջիարաթ, Բալըխի և ավելի մանր գետակների ջրերը: Նրա
տղմոտ հատակը ծանծաղ է և տեղ-տեղ միայն հասնում է յերկու
մետր խորություն, ափերը ճահճոտ են: Գարնանն ու ամառվա սկզբին,
յերբ ձյան հալոցքի և անձրևների ջրերից մակերեսը բարձրանում է,
յեղերին ճահճների տարածությունն ընդարձակվում է, մանավանդ
հյուսիսային կողմից: Լճից սկիզբ է առնում Ախուրյանը, և այդ պատ-
ճառով նա հանդիսանալով Սեանի պես միջահոս (проточный) լիճ՝
ունի քաղցրահամ ջուր:

Նույնպես քաղցրահամ է Այդր-լի ջուրը: Այս լիճը գոյանում է
Արագածի փեղերի տակից բղխող աղբյուրներից և սկիզբ է տալիս
Սե ջուր գետի ակունքներից մեկին: Յերեանի հիդրոշենից ստացած
էլեկտրական ուժով, ջրամբարձ սարքավորումով լճի ջուրը վեր է
բարձրացվում և լցվում է նոր կառուցված առվի մեջ, վորով վոռոգ-
վում է մոտ 6.000 հեկտար տարածություն:

Կան մանր լճեր նաև Արագածի վրա (Սև լիճ: Բագու, Լեռնադ-
Արագածի մերձգաղաթային շրջանում կան մոտ 100 լճակներ),
Լոռվա դաշտում, Սևանա լճի ավազանում: Այստեղ Գիլի լիճն ունի
մոտ 3 ք կմ մակերես, խորությունը հազիվ 2 մետր, ավերը ճահճոտ:
Նրա մեջ և թափվում Մաղրա գետը և արտահոսում է մի բազուկ-դե-

Նկ. 51. Այդը լիճ:

պի Սևանա լիճը: Մի քանի մանր լճակներ գետեղված են Աղմաղանի
գագաթների վրա: Կան լճեր Շորժա և Չորագեղ գյուղերի մոտ: Սևա-
նի ավազանին են պատկանում նույնպես Մեծ և Փոքր Ալագյուլները,
վորոնք գտնվում են Աղբրեջանի սահմաններում (արտահոսող ստոր-
երկրյա ջրերով կապված են Սևանա ավազանի հետ): Կան լճեր Գի-
լիջանի և Ջարխեչ գյուղերի միջև (Տգրուկի լիճ), Ջանգեղում
(Ղարա-գյուլ Իշխիլի լեռան կոնակին), Մեղրու և Ոխչի գետերի ա-
կունքների մոտ և այլ կողմերում: Այդ մանր լճակների նշանակու-
թյունն աննշան է:

Գ Ե Ց Ե Բ

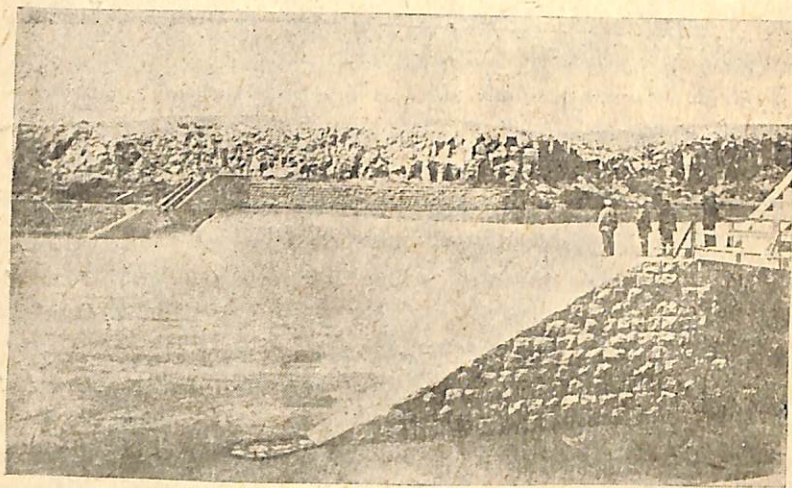
Խ. Հայաստանի գետերը պատկանում են Կասպից ծովի ավազա-
նին, այն է՝ Արաքս (22.750 ք կմ կամ 76,6%) և Կուր (6.968 ք կմ
կամ 23,4%) գետերի սիստեմներին և հանդիսանում են գլխավորա-
պես այդ գետերի ոժանդակ վտակներ: Մայր գետերից միայն Արաքսն
է, վորն իր միջին հոսանքի Ջախակողմյան կիսով պատկանում է Խ.
Հայաստանին: Յերկու սիստեմների միջև ջրաժան գիծն անցնում է
Զըլզըր լեռնաշարի—Խոնավ—Ջաջուռ—Փամբակի—Արեգունի—Շահ-
դադի, Կոնգուրի և Ղարաբաղի լեռների սեռերով:

Յերկարատե ձմեռվա ընթացքում կուտակված ձյան ահագին
պաշարը հալվելով՝ գարնանը միանգամից չի հորդացնում գետերը,
այլ հալոցքի ջրերը միանալով գարնանային անձրևների հետ մի առ-
ժամանակ կանգ են առնում լեռնադաշտերում, ճահճացնում են նը-
րանց մակերեսը և իրենց նշանավոր մասով ներծծվում են գետնի
խորքը, հրաբխային գործունեյաթյունից խիստ ջախջախված ստորին
շերտերը, վորոնց միջից հետո նորից լույս աշխարհ են գալիս, վոր-
պես ջրառատ աղբյուրներ: Այս լեռնային ճահիճներն ու աղբյուրները
մշտական սնունդ են մատակարարում բազմաթիվ անվակներին, վոր-
ոնք միախառնվելով իրար հետ՝ ծույլ-ծույլ գալարվում են հարթ
լեռնադաշտերի ու գոգհովիտների յերեսներին: Այս գետերը հասնելով
սարահարթների յեզրին՝ պատռում են պատվար կազմող շղթաներն
ու քարաբլուրները և կազմելով քարավազներ ու փոքրիկ ջրվեժներ՝
թափվում են վար հաջորդ հարթույթյան վրա, վորտեղ կրկին դան-
գադեցնում են իրենց ընթացքը: Իրենց բերած խոշոր քարերը նրանք
թողնում են լեռնադաշտերում, իսկ գետախառնուղիներին հասցնում
են միայն բարակ ավազն ու տիղմը:

Արաքսն (ժողովրդական լեզվով և աղբրեջաներեն «Արագ», հնում
«Յերաս») ոկիզը առնելով Թուրքիայում Բինգյուլի (Բյուրականյան)
սարահարթի աղբյուրներից, 2.225 մ բարձրությունից՝ իջնում է Արա-
քսոյան դաշտը և Ախուրյանի գետախառնուղից սկսած բաժանում է
Խ. Հայաստանը Թուրքիայից մինչև Նախիջևանի ԱՍՍՀ սահմանները
Արագայանի դաշտից ներքև: Այնուհետև Որդուբաթից ներքև, Մեղ-
րու շրջանում մինչև Կարադոնլի նա կրկին դառնում է Խ. Հայաս-
տանի սահմանագիծ, այս անգամ Իրանի հետ: Այսպիսով, իր 933 կմ
յերկարությունից (վորից ԽՍՀՄ-ի սահմաններում 538 կմ) միայն
մոտ 155 կմ է Արաքսը շփվում Խ. Հայաստանի հողերին:

Արաքսը մտնելով (971 մ բարձրությունից) Արարատյան դաշ-
տը՝ համեմատաբար դանդաղ հոսում է ցածր ավերի միջով մինչև
Ջանգլի գետախառնուղը. այնուհետև ձախակողմյան ափն ոկում է
բարձրանալ. այստեղ նրա հունին բավականաչափ մոտենում են արե-
վելքից իջնող լեռնաբազուկները: Նա հաճախ փոխում է իր ընթաց-
քը, մանավանդ գարնան վարարումից հետո, յերը նա տեղ-տեղ լայն
փռում է իր ջրերը և հետո նորից իրեն ամփոփում՝ հակում ցուցա-
բերելով յետ քաշվելու ավելի դեպի հարավ ավելի մերձենալու Հայ-
կական պարին: Մինչև այսօր ել պարզ յերևում է գետի հնագույն
հունը՝ «Կուրու Արագը», «Չոր Արաքսը», վորն անցնում եր Արմավրի
(Ղուրդուղուլուի) և Եջմիածնի տակով գրեթե մինչև Ղամարլու՝ գո-
յացնելով իր ափերին ընդարձակ ճահիճներ (հնում «Մորի Մեծ»):
Ոգոստոսին և սեպտեմբերին նրա ջրերը բարակում են և տեղ-տեղ

առաջանում են ծանծաղուտներ: Բոլորովին այլ պատկեր է ներկայացնում Արաքսը Որդուբաղից ներքև: Այստեղ նա մտնելով Մեղրույից և նեղ կիրճի ապառաժոտ ձեղքվածքը՝ կատաղի արագությամբ դահավիժվում է, զարնվելով ափերի քարերին, փրփրալով և աղմկելով, մինչև Բերդուշատի և Հաքարի գետախառնուրդը: Արաքսի ահագին ավազանից (մոտ 90 հազար ֆ կմ) ջրերը Հայկական լեռնաշխարհից արբում տանում են ահագին քանակությամբ տիղմ—այս տեսակետով նրա հետ մրցում է միայն Յեգիպտոսի Նեղոսը, այս տղմի մեծագույն մասը դիզվում է մերձկասպյան տափաստաններում, դեռ Կասպից ծովին չհասած: 1894 թվին այստեղ Արաքսը քանդել ելի դիզած պատնեշները և այնուհետև նոր փորած հունով իր ջրերի մի մասը թափում է ուղղակի Կասպից ծովը, մյուս բազուկով շարունակելով պահպանել կապը Կուրի հետ: Խ. Հայաստանի սահմաններում առուների մի խիստ ցանց հանված է Արաքսից, վորոնցով վո-

Նկ. 52. Կարակալայի ամրարտակը Արաքսի վրա, վորտեղից սկիզբ է առնում Փոքր Սարգարաբաղի նորահառույց առուները:

որդվում է Սարգարաբաղի ընդարձակ մասը: Խորհրդային կառավարության ուղով հիմնովին նորոգված են հին առուները և անց են կացված նորերը—Եվջիլարի, Փոքր Սարգարաբաղի, վերջինս սկիզբ է առնում Կարակալայի մոտ և վորոգում է 8-400 հեկտար:

Ախուրյամբ (Արևմտյան Արփաչայ) բղխում է Արփա լճից արդեն վորպես բավական լայն և ջրառատ գետակ և վազում է նախ միշտ դեպի արևելք ճահճոտ հարթավայրերով մինչև Շիշթափա գյուղը և խառնվելով Կարախաչից իր դեմ ու դեմ յեկող Կարառու գե-

տակի հետ՝ թեքվում է դեպի հարավ, ձեղքում է լավային (Բզովդալի և Յեսաուլի լեռների շարունակության) շերտերը և իջնում է Լենինականի մոտ Շիրակի դաշտը: Լճակի և ճահճների գոյությունը վերնագավառում կանոնավորում է գետի ջրերի համաչափ հոսանքը տարվա բոլոր յեղանակներին, բայց միաժամանակ մեծացնում է գոլորշիացումից առաջ յեկող կորուստը: Դաշտն իջնելով, Ախուրյանն աջ կողմից ընդունում է մի քանի մանր վտակներ և վերջը, Աղին կայարանի մոտ, իրանից ավելի հորդահոս և մոտ 50 կմ-ով ավելի յերկար Կարաա գետը (հնում Ախուրյան կոչվում էր Կարաա գետն Արփաչայ ստորին հոսանքի հետ միասին մինչև գետաբերանը, իսկ Արփա լճից բղխող մասը կոչվում էր Մեծամորի գետ), ապա թաղվում է հեղհեղտե ավելի, ու ավելի խորացնող նեղ ձորի մեջ, փրփրալով հոսում է Արազածից ու աջակողմյան (Ալաշայի սխտեմի) հրաբուխներից իջած վտակների մեջ կտրած ձորի միջով, գրեթե ուղղաձիգ ափերից պոկած քարակույտների վրայով, և թափվում է Արաքսի մեջ ավելի քան 400 մետր բարձրություն ունեցող ժայռերի տակ: Նրա յերկարությունն է Արփա լճից սկսած 184 կմ: Չախ կողմից նա ընդունում է Արազածի հյուսիսային լանջերից վազող բազմաթիվ վտակներից (ամենամեծը արևելյանն է՝ Մանթաշի վտակը) կազմված Ղարանդու (Ղարանդ) գետակը, վորի ջրերն ամառվա ամիսներին ամբողջովին ընկառվում են Շիրակի գյուղերի դաշտերում և հաճախ բոլորովին չեն ել հոսնում Ախուրյանին:

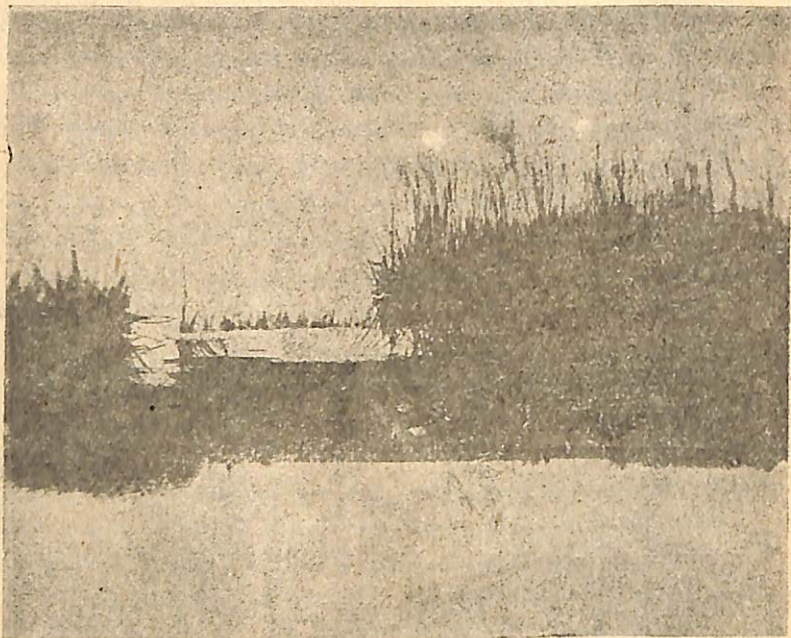
Լենինականից վեր լավային բլրաշարը ծակող տոնելով Ախուրյանից հանված է առու, «Շիրկանալը», վորը վորոգում է 11.730 հեկտար: Այդ առվի վրա կառուցված ելեկտրոկայանը (Լենգես) տալիս է 7.160 ձիաուժ ելեկտրոններով:

Արազածի արևմտյան լանջերից գարնանային և աշնանային ամիսներին վազում է ժամանակավոր գետակ, Մաստարայի հեղեղատը: Մարտի վերջում և ապրիլի սկզբին ձյունն սկսում է հալվել նրա ստորին ավազանում, ապրիլի յերկրորդ կեսին կամ մայիսի սկզբին, նրա վերնագավառում, սովորաբար ձյան հալոցքի միջոցին տեղում են նաև գարնանային անձրևներ և արագացնում ձյան հալվելը: Անձրևները կրկնվում են և աշնանը: Այսպիսով գարնանը մինչև հունիսի սկիզբները և աշնանը հեղեղատը կյանք է առնում հալոցքային և անձրևային ջրերի շնորհիվ, իսկ տարվա մնացած ամիսներին նա ներկայացնում է քարքարոտ չոր հուն:

Մաստարայի հեղեղատի բոլորովին հակապատկերն է Սև ջուրը, կամ Կարասուն (հնում Մեծամորի գետ*), վորին անում են բացա-

* Չախի խառնել Ախուրյանի մի ակունքը կազմող Մեծամորի գետի հետ:

ապահ աղբյուրները: Նա միակն է Արաքսի ձախակողմյան ոժանդակ վտակներից, վորն սկիզբ է առնում վոչ թե բարձրադիր սարահարթի վրայից, այլ ուղղակի ցածրադիր հարթության վրա, լեռնաոտորոտից, գլխավորապես Այդր լճակից: Արագածի ջրերը ծծվելով լավային ծածկի տակ՝ նորից յերևան են գալիս նրա օտորոտում, աղբյուրներն այստեղ ճանճացնում են ընդարձակ տարածություն և կազմում են գետ, վորը շատ դանդաղ, աչքի համար հազիվ նշմարելի հոսանքով շարժվում և ցածր ու խոնավ ափերի յեղեղնուտների միջով, տեղ-տեղ

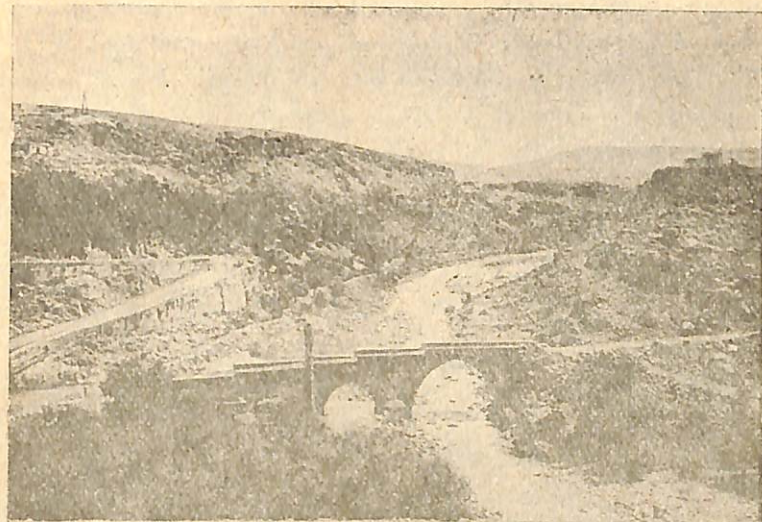

Նկ. 53. Սև ջուր:

բաժանվելով բազուկների և գոյացնելով ճանճոտ կղզիներ: Իր միջին հոսանքում նա ընթանում է Արաքսին գրեթե զուգահեռ ուղղությամբ և գետախառնուրդին մի 15 կմ չհասած ձախ կողմից ընդունում է Քասախը: Ամբողջ յերկարությունն է մոտ 40 կմ: Հնում նա հոսելիս է յեղել Արաքսին զուգահեռ, շատ ավելի հեռու, մինչև այժմյան Ղամարլու—Յուվա գյուղը:

Քասախը, կամ Ապարանի գետը հավաքում է իր ջրերը Արագածի հյուսիս-արևելահայաց լանջերից և Փամբակի շղթայի վրայից, վոռողում է Ապարանի սարահարթը և հետզհետե արագացնելով իր վազքը և թողնելով ձախ կողմից Յեղվարդի առապարները՝ Աշտարա-

կի և Ողականի ձորերով իջնում է Արարատյան դաշտը: Նրա վարարումները կրում են բուռն բնույթ, ուռճանալով գլխավորապես ձախ ափից՝ Մխիսանայի շղթայի լանջերից և Արայի

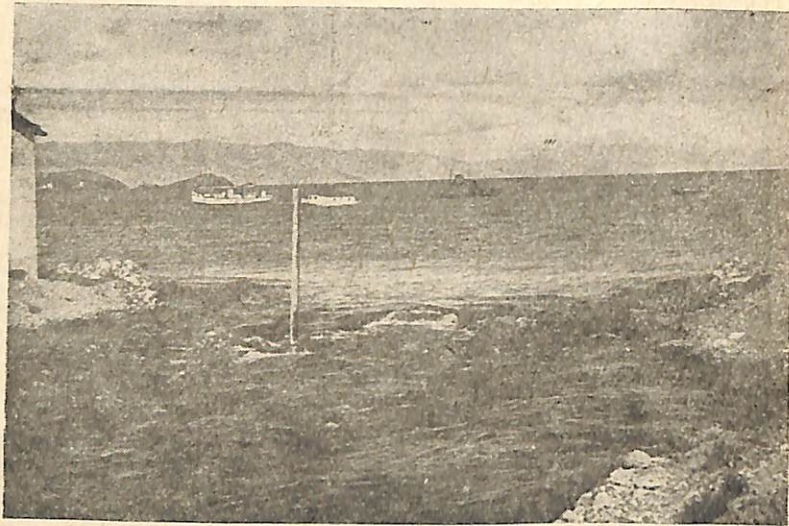
Նկ. 54. Քասախը Աշտարակի տակ իր հին կամուրջով:

Նկ. 55 ա. Աշտարակ:

լեռան կոնակից՝ թափվող հալոցքային և անձրևային ջրերից։ Այլ կողմից՝ Արազածի աղբյուրներից նրա մեջ իջնում են մի քանի լեռնային վտակներ—Դելիչայ, Շահվերդի, Ամբերդի և այլ ջրերը։ Ամառը Քասախի ջուրն ամբողջովին սպառվում է Աշտարակի և Եջմիածնի շրջաններին ապրիկներում և արտերում ու ստորին հոսանքը չոր հունի պատկերի յե վերածվում։ Յերկարությունը մոտ 90 կմ, է*)։

Քասախ գետն ընդունելուց հետո Սև ջուրն սկսում է ընթանալ ավելի արագ և դառնում է հանրապետության մեջ Արաքսից հետո ամենաջրաշատ գետը։

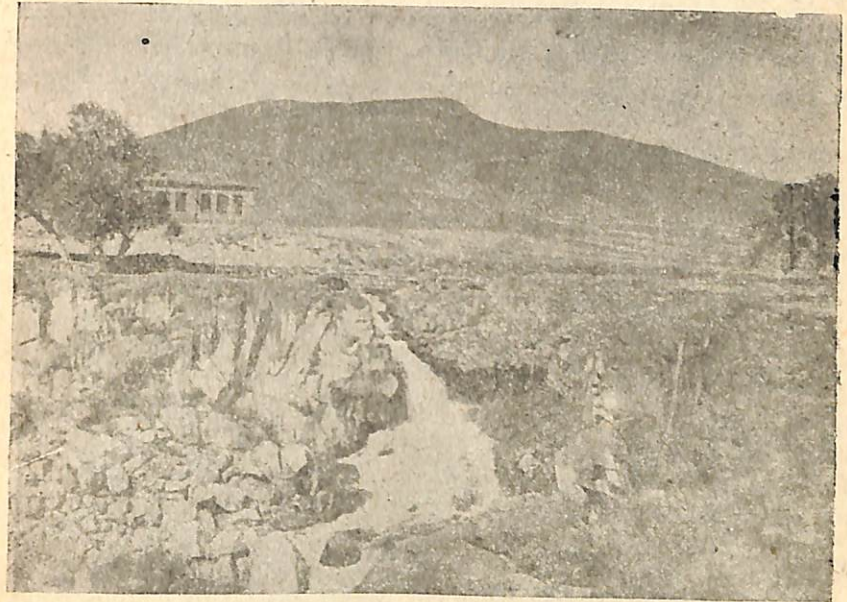

Նկ. 56. Զանգվի աղուները։

Զանգիմ (հնում Հրադդան), բղխելով Սևանա լճից 1.916 մ. բարձրությունից, նախ դանդաղ հոսում է նախ ցածր ու ճահճացած ափերի միջով մինչև Չրուչու գյուղը, այնուհետև արագ գահավիժում է, կազմելով տեղ-տեղ ջրվեժներ ու ապա, ընդունելով աջ կողմից իր ամենամեծ վտակը՝ Մաման գետը (Միսխանայի գետը) և Ռանդամալ և Քարվանսարա գյուղերի բազմաթիվ և հզոր աղբյուրները, նորից դանդաղեցնում է իր ընթացքը մինչև Քախաթ գյուղը, վորից ներքև կրկին անկումը մեծանում է, և նա փրփրալով մտնում է հետզհետե խորացող, յերբեմն մինչև 300 մ. խորություն ունեցող ապառաժոտ ձորը, մինչև Յերևան, վորտեղից նա դուրս է գալիս Արարատյան հարթու-

*) Մի քանի հեռագրողների կարծիքով՝ Քասախը հոսում է այն միջրեական ճեղքով, վորը գոյացած է յեղեկ Արազածի լավային դաշտերի արևելյան կողմից։

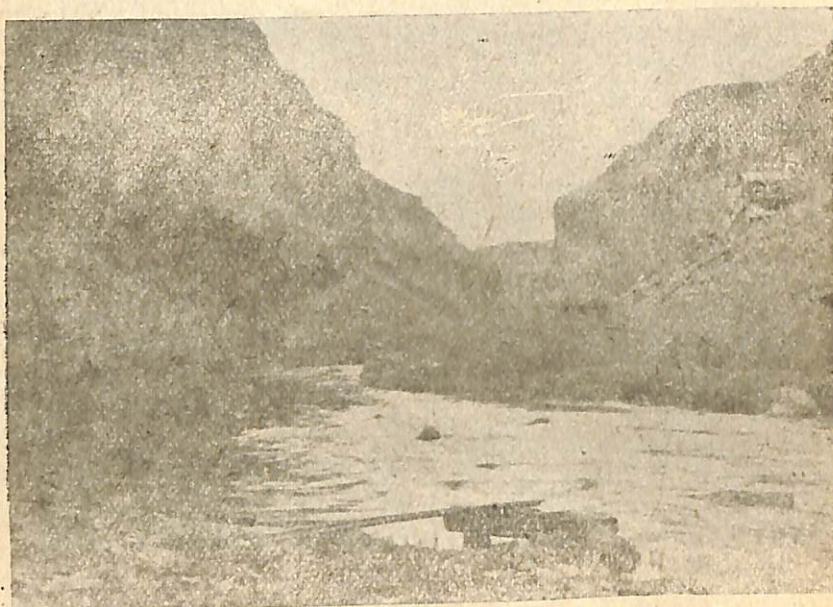
թյունը և վորոգում է նրա Զանգիբասար կոչված դաշտը։ Իջնելով այսպիսով մի աստիճանից մյուսը՝ գետը մեծ հարմարություն է ընձեռում հարկ-հարկ դառալով և հիդրոկայանների սխտեմի կառուցման համար և արդեն իրացվող ծրագրով Սևան-Զանգվի կասկադը

Նկ. 57. Զանգին Չրուչուի մոտ։

նոր առուների ցանցով վորոգելու յե թե աջակողմյան ափին, մինչև Սարդարաբադի դաշտը, և թե ձախակողմյան ափին, մինչև Սադարակ, մոտ 160 հազար հեկտար զրուեր (առապարներ) և այլ հողեր։ Կասկադի սխտեմից արդեն պատրաստ է Քանաքեռու հսկա կայանը։ Զանգվի ջրով արդեն մի քանի տարի յե, վոր բանում են Յերվանի առաջին և յերկրորդ հիդրոկայանները։ Զանգվի անման տեսակետով նրա աջակողմյան և ձախակողմյան ափերի դերերը շեշտակի տարբեր են, Այլ կողմից նա ստանում է ջուր շատ ավելի մակերեսային (հալոցքային և անձրևային), քան թե ստորերկրյա ճամբով (աղբյուրների միջոցով), վորովհետև ավազանի այս մասը կազմված է ջրդիմացիկ ապարներից և դիք սարալանջերից, մինչդեռ ձախ կողմից նա առավելապես սնվում է աղբյուրներով, վորովհետև ձախակողմյան ավազանը կազմված է Աղմադանի Լանջի

ճաքճքած բաղալոններից, - ունի բաղմաթիվ փակ փոռ-իջվածքներ, մի հանգամանք, Վոր նպաստում է ջրերի խոր ներթափանցմանը, ձախ կողմից բղխում են Ջանգվի մեջ թափվող հուժկու և ջրառատ աղբյուրներ, որինակ՝ Ռնդամալի և Քարվանդարայի աղբյուրները, վորոնց ջրերը ծծվում են Սեանա լճից, նույնպես Ալափարսի աղբյուրները: Ձախ կողմից թափվում է Ջանգվի մեջ նաև Գետառը, վորը գոյանում է Ելարի հովտի Ղըրխըուլաղի («Գառառուն») աղբյուրներից: Գարնանային վարարման ժամանակ, վորն սկսվում է մարտի

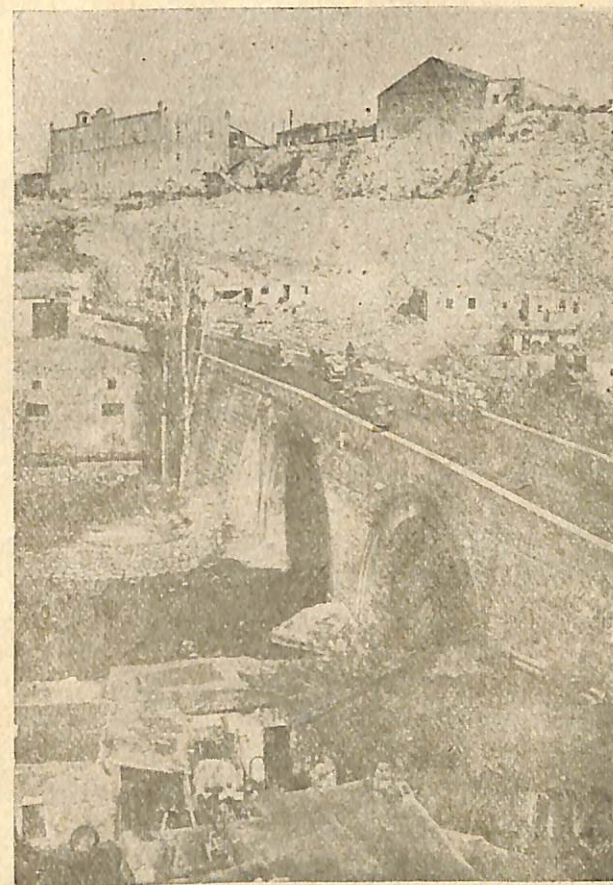
Նկ. 58. Ջանգին Արգնուց ներքև:

կեսից և տևում է մոտ 12 տասնորյակ, Ջանգվի ջրերը բուռն աճում են: Չմեղը սաստիկ ցրտերի ժամանակ գետի վերին հոսանքը յերբեմն ամբողջովին ծածկվում է սառուցով: Ջանգվի յերկարությունն է 116 կմ.: Նրա գետաբերանը Արաքսի մոտ ունի 820 մ. բարձրություն ծ. մ.:

Ջանգվի ուղղությամբ ձգվում է խճուղին դեպի Սեանա լիճը, վորը հետո անցնում է Սեմյոնովկայի լեռնանցքով դեպի Դիլիջան և ապա դեպի Աղբոտաֆա:

Գառնի գետը (հնում Աղատ) կաղմվում է մի քանի լեռնային վտակներից, վորոնք վաղելով Աղմաղանի Աղղաղ («Սպիտակ») և Արխաշեն գաղաթներից իջնող ճյուղավորությունների արանքներով՝ միանում են Գառնի ամրոցի մոտ և գեղատեսիլ հովտով իջնում են Արա-

րատյան հարթությունը: Այստեղ նրանից հանած բաղմաթիվ առուները վորոգում են Գառնի-բառար կոչված դաշտը: Ջրերը ամառվա շոգ ամիսներին չեն հասնում գետաբերանին, վորը գտնվում է Ջանգ-

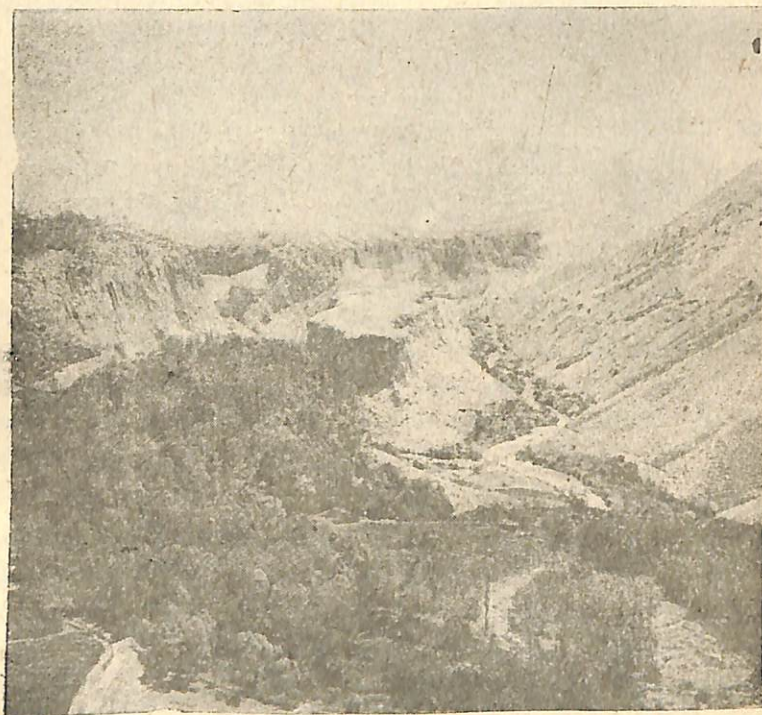
Նկ. 59. Ջանգին Յերեանի տակ և կամուրջը:

վի գետաբերանից մի 6 կմ. դեպի արևելք: Մի ժամանակ Աղատ գետի բերանի մոտ կանգնած էր Արտաշատ մայրաքաղաքը, վորի մի արվարձանն էր Դվինը, վորտեղ այժմ կատարվում են հնագիտական պեղումներ: Վերնագավառում գտնվում են ժայռավոր Գեղարզավանքը և հոռմեական արվեստի մնացորդ Գառնի ամրոցը իր տաճարով: Գառնի գետի յերկարությունն է մոտ 60 կմ.:

Վեդի գետը (յերկար. 46 կմ.) սկիզբ է առնում Աղմաղանի և

Նկ. 60. Զանգվի վարարումը Ջանդի-բասարում:

Նկ. 61. Գառնի գետը Բաշգառնու մոտ:

Թոփ-դաղի արանքից և իջնում և լեռնային նեղ հովիտներով Արա-
րատյան հարթության Վեդի-Բասար դաշտը: Ավազանը Գառնի գետի
ավազանից ավելի ընդարձակ է, բայց համեմատաբար ավելի սակավ
աղբյուրներ ունենալով՝ գետը քիչ ջրեր և բերում իրենից հաճախ
առուներին: Վեդի գետն և Վամառը չի հասնում Արաքսին:

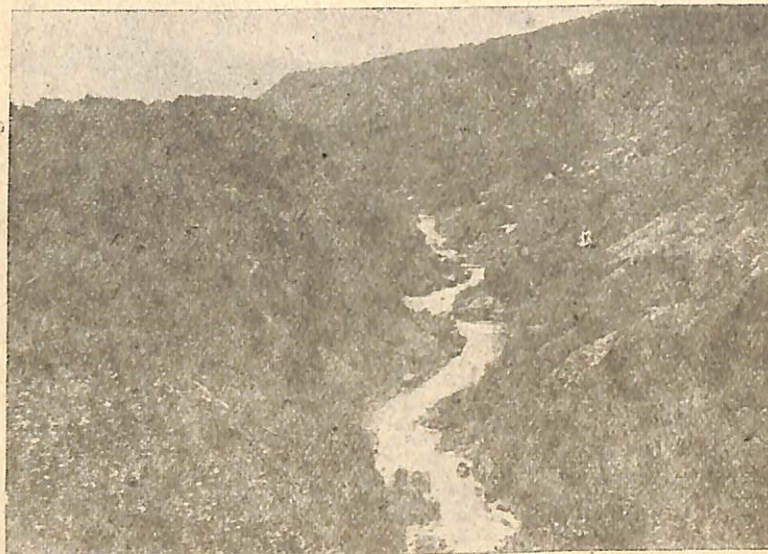

Նկ. 62. Գեղարդի ժայռափոր վանքը:

Գառնի և Վեդի գետերի ուղղությամբ շատ հին ժամանակներից
մինչև մ.տ. 13-րդ դարը բարձրանում էին գլխավոր ճանապարհները
Արարատյան հարթությունից դեպ Սևանա լճի հարավային ավազանը
և այնտեղից իջնում Կուր գետի ստորին հովիտը, նախկին Աղվանից
աշխարհը: Այժմ այդ հովիտներով սարն են բարձրանում դեպի Այրի-
ջայի և Կից յայլանները Գառնի և Վեդի-Բասարների գյուղերը:

Արևելյան Արփաշաղը ոկիղը և առնում Գյողալ-դարա շղթայի
արևելյան ծայրի և Ջանդեղուր-Ալանգյազի շղթայի կազմած անկյու-
նից, Ալա-գյուլ լճակները հարավից պարփակող լեռների տակից:
Գետը նախ հոսում և լեռնադաշտով և չհասած հանքային ջրերով հա-
րուստ Իստի-սու գյուղին («Ջերմուկ») արագ զահավիժում և անտա-
ռապատ խոր ճեղքով, ապա շեշտակի փոխում և իր ընթացքը դեպի
արևմուտք և փոխըմուռը ձորի ապառաժոտ ավերի միջով դալարվե-
լով մինչև Արփա գյուղը, գյուղից մի 3—4 կմ. ներքև կտրում և
Հեմշ-ի սահմանը՝ և ճեղքելով Դարալագյազի շղթայի մի նեղ ճյու-
ղավորություն՝ դուրս և դալիս Շարուրի դաշտը, նախիջևանի հան-

բապետութեան սահմաններում, և այստեղ Ուլիա-Նորաշեն գյուղի մոտ բաժանվում է յերեք բաղունների և բազմաթիվ արհեստական առուներով: Իր վերին և միջին հոսանքներին (յերկարութիւնը մոտ 112 կմ.) դետը ընդունում է աջից և ձախից բազմաթիվ ոժանդակներ, վորոնց մեջ ամենամեծն է աջ կողմից թափվող Ալայազի (հնում Յեղեգիսի) գետը: Սա վազում է Գյոզալդարա գագաթի հարավային լանջից, գրեթե

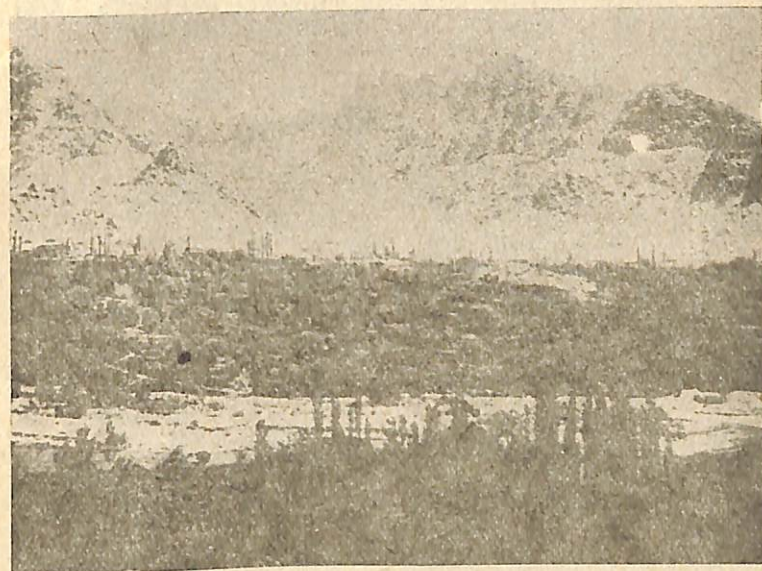
Նկ. 63. Արփայի արևելյան վերին հոսանքը:

գուգահեռ ուղղութեամբ Արփա գետի վերին հոսանքին, և խառնվում է մայր գետի հետ Արփա գյուղից մոտ 10 կմ. վերև, անցնելով Կոթուր գյուղի տակով, վորի պատճառով յերբեմն կոչվում է նաև Կոթուրի գետ: Ալայազի աջակողմյան վտակներից մեկը տանում է դեպի Սելիմի լեռնանցքը, վորով խճուղին Գարալագյազից բարձրանում է դեպի Սեանի ավազանը: Ալայազ գետը մի քանիսը համարում են վոչ թե Արփայի ոժանդակ, այլ նրա յերկրորդ ակունքը: Արփա գետի ձախակողմյան վտակներից մեկի ուղղութեամբ մի ճամբա Մարտիրոս գյուղի վրայով տանում է դեպի նույնանուն լեռնանցքը և այնտեղից՝ Նախիջևան: Չնայելով, վոր Արփան իր բազմաթիվ ոժանդակների միջոցով բավականին առատ ջուր է հավաքում իր համեմատաբար ընդարձակ ավազանից, նա ել ամառվա ամիսներին իր հոսանքը չի հասցնում Արաքսին. առուների ցանցով ջուրն ամբողջովին սպառվում է Շարուրի դաշտի (Նախիջևանի հանրապետութեան սահմաններում) խիտ գյուղերի արտերում և այգիներում:

Արփայի գետաբերանից ներքև մինչև Մեղրու կիրճը Արաքսի մեջ

թափվում են մի քանի մեծ ու փոքր ոժանդակներ, վորոնք գտնվում են Նախիջևանի հանրապետութեան սահմանների մեջ, — Նախիջևանի, Արինջայի, Գիլանի, Ադուլիսի, Որդուբադի գետերը: Ալանդյազի շրթայից դենը Հիւսէ-ին պատկանում է Մեղրու գետի ավազանը:

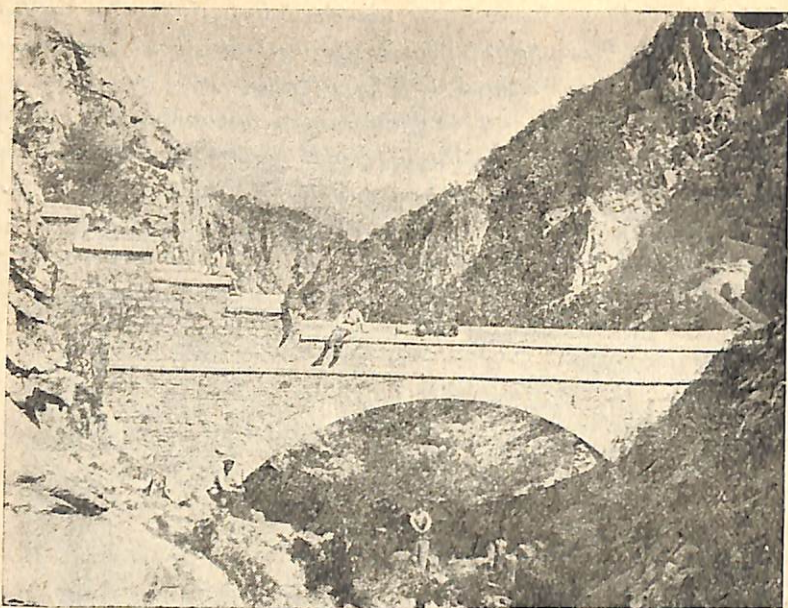
Մեղրու գետը կազմվելով հովհարի պես դասավորված վտակներից, վորոնք վազում են Չավընդուրի (Մեղրի—Գյունեյի) և Ալանդյազ շրթաների իրար հանդեպ յեկող լանջերից, շատ շուտով լեռնահովիտից մտնում է նեղ և յերկար ձորը, վորն Արաքսին չհասած

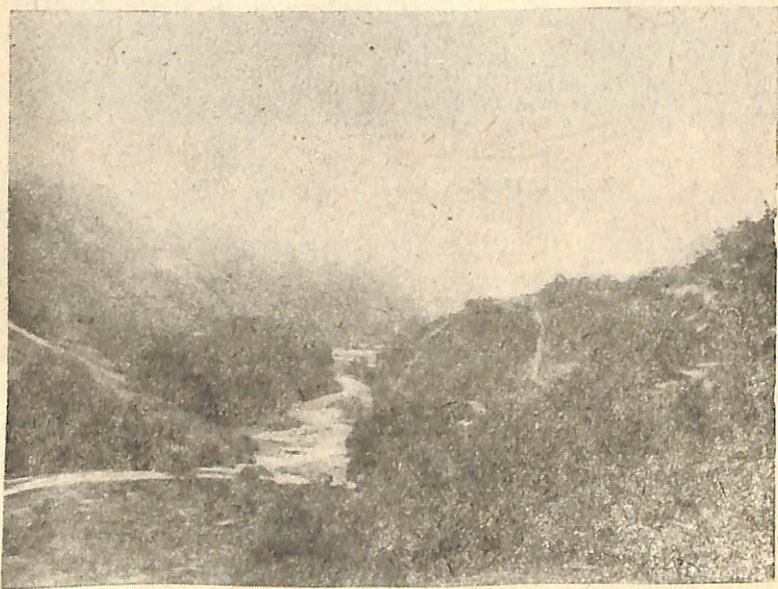
Նկ. 64. Մեղրու գետը այգիների մեջ:

փոխվում է փոքրիկ յոռանկյունաձև դաշտի: Նրա Բուղաքարի գյուղի և նույնանուն լեռնանցքի տակից բղխող վտակի ջրի մի մասը փոխադրվում է նորերս կառուցված հոյակապ առվի միջով դեպի Կարձեվան և հորդացնելով այս գյուղի վտիտ գետակը՝ վորոգում է «Կարձեվանի գյուղը», յոռանկյունի դաշտը՝ Արաքսին կպած (մոտ 1.000 հեկտար): Գետի յերկարութիւնը 27 կմ. է: Մեղրու գետի վրա կառուցված հիդրոէլեկտրական տալիս է 1.200—1.500 ձիաուժ:

Ոխշու գետն սկսվում է Ղափան և Կապուշլի գրեթե մշտական ձյուներով ծածկված գագաթներից և նեղ անտառապատ հովտով ընթանում է դեպի արևելք՝ շարունակ քաղվելով Չավընդուրի շրթայի հյուսիսային ստորոտին: Չախ կողմից ընդունելով Գեղվա գետը, նա հասնում է Ղափանի պղնձահանքերին, ապա (ավելի ներքև) ընդունե-

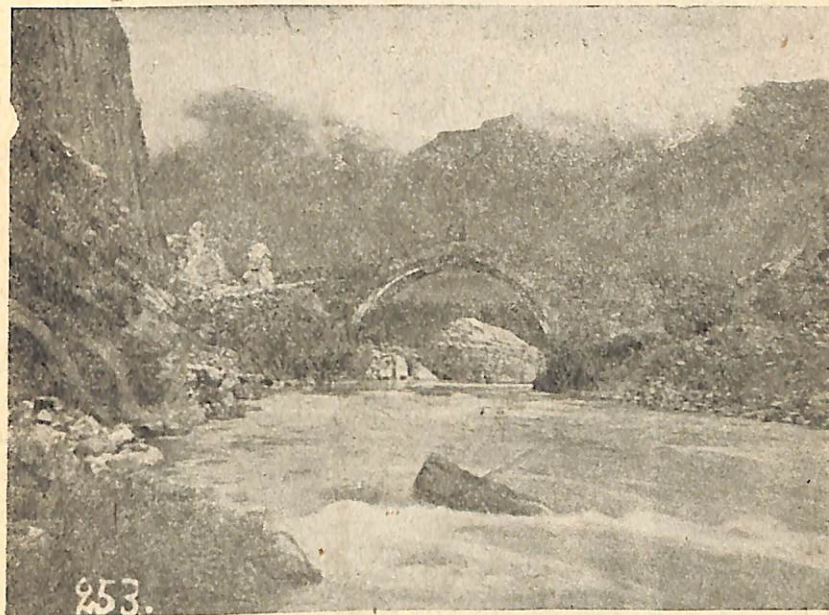
Նկ. 65. Կարճեանի առվի կամուրջը Ագարակ գյուղի ձորում:

Նկ. 66. Ոխչու գետը:

լով նույն ձախ կողմից Աջանան գետը՝ վազում է հետզհետե իրարից հեռացող լեռնաճյուղերի միջով, հազիվ մի 10 կմ. անցած կրտրում է ՀԽՍՀ-ի և Ադրբեջանի սահմանը ու մտնում է Չանգիլանի յերկար դաշտը: Ընդհանուր յերկարությունն է 85 կմ., վերից 45-ը ՀԽՍՀ-ի սահմաններում: Գետի ստորին հոսանքը կոչվում է Չավընդուր: Ոխչու գետի վրա կառուցված հիդրոէլեկտրակայանը սպառարկում է գլխավորապես Ղափանի պղնձահանքերը:

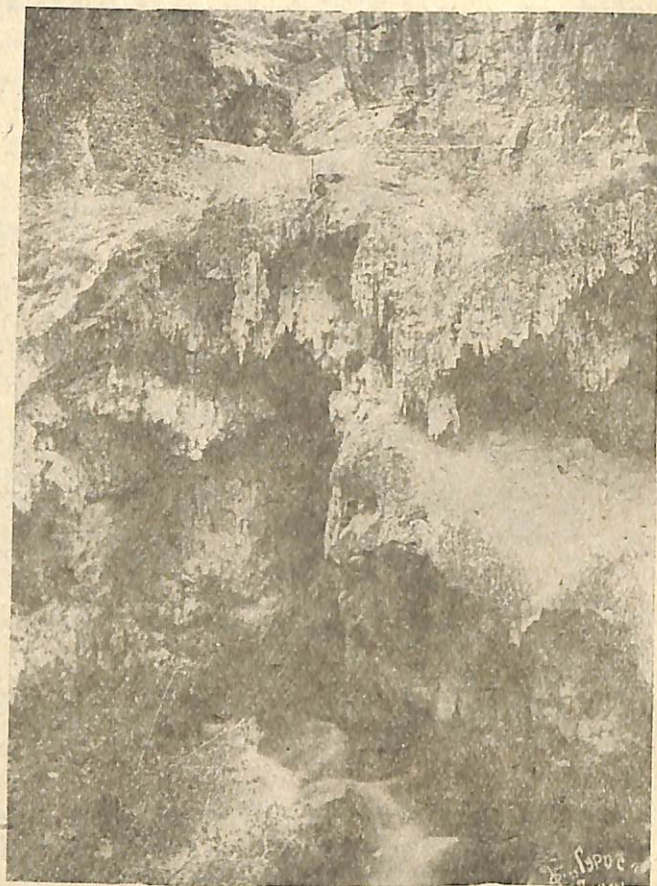
Ոխչու գետի պես միայն իր վերնագավառով ՀԽՍՀ-ին է պատկանում նրանից առաջ Արաքսի մեջ Թափվող Բասուտ գետը՝ հավաքելով ջրերը նույն Չավընդուր շրջանի արևելյան յերկճյուղ աղեղից:

Նկ. 67. Բագար-չայը Մելիք-Թանգու կամուրջի տակ:

Բագար-չայի (այսպես է կոչվում միայն գետի վերին հոսանքը. միջինը պահպանել է հին՝ Վորոտնա գետ անունը, մինչդեռ ստորին հոսանքը, վերն ամբողջովին դառնում է Ադրբեջանի սահմաններում, հայտնի յե Բերգուշատի գետ անունով) ակունքները գտնվում են Ղարաբաղի բարձրավանդակի վրա: Այստեղի աղբյուրների և լճակների ջրերը հավաքելով՝ գետն անցնում է հարթույթների ստորոտներով և հասնելով բարձրավանդակի յեզրին՝ Թափվում է վար, վոզո-դում է Ուշթափալարի բարձր հարթության հարավային փեշերը, գոյացնելով Հալիձորի խոր ձորը, վորտեղ նա Տաթևի վանքից վոչ հե-

առև վազում ե «Սատանի կամուրջի» տակով՝ այս բնական կամուրջը կազմվել է նեղ ձորի յերկու ափերից թափված և իրար հետ միադանդված քարաբեկորներով։ Այս գետը մի քանի կմ՝ անցած՝ հետզհետե ուղղվում է դեպի հարավ՝ արդեն Աղբեջանի սահմաններում։ Ստորին մասում նա դանդաղեցնում է իր ջրերի հոսանքը՝ ընթանալով համեմատաբար քիչ թեքված վայրերով և տեղ-տեղ իրենից անջատվող բա-

Նկ. 68. Սատանի կամուրջ վորոտնա գետի վրա

զուկներով յերբեմն միանալով Հաքարի գետի հետ՝ թափվում է Արաքսի մեջ։ Նրա 190 կմ. ընդհանուր յերկարությունից 157 կմ. խ. Հայաստանի սահմաններումն է։ Ուշթափալարի տակից նրա մեջ թափվող հորդ աղբյուրները տեղ-տեղ կազմում են ջրառատ վտակներ, որինակ՝ Շաքիի վտակը, վորի ջրվեժն ոգտագործված է հիդրոկա-

յանի համար (1.840 ձիաուժ)։ Նույն ձախ կողմից նա ընդունում է Գորիսի և Խնձորեսկի վտակները։ Աջակողմյան ոժանդակների մեջ կարևոր են Արեքուն, Սիսիանի և Շինաթաղի (1.000) գետակները։ Բազար-Հայի վրա մինչև այսօր ել կանգուն մնում են Մելիք Թանգու շինած վերին և ներքին կամուրջները։

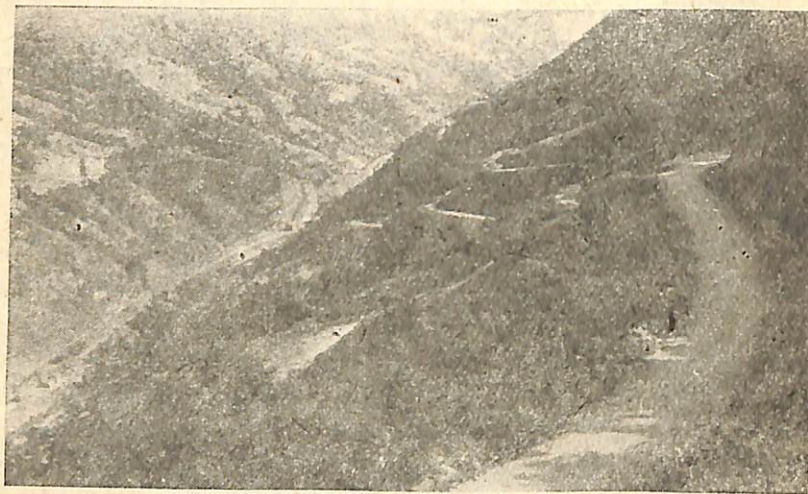
Կուրի Դերեդ, Աղտե, Հասան-սու և Թավուզ ոժանդակները պատկանում են Խ. Հայաստանին իրենց վերին հոսանքներով։ Դուրս գալով լեռնային հովիտներից՝ նրանք պտորին հոսանքներով վտազում են Կուրի աջակողմյան ցածրադիր դաշտավայրերը արդեն Վրաստանի (Բորչալու) և Աղբեջանի (Ղազախ և Շամշադին) սահմաններում։

Դերեդը կազմվում է Ձորագետից և Փամբակի գետերից։ Ձորագետը յերկու ափունքներով սկսվելով Լոռվա հարթավայրի վրա՝ մի առ ժամանակ հոսում է հանգիստ գալարումներով և ապա դուրս գալով Կալալայի տափի վրայից՝ Ստեփանավանից վոչ հեռու, մտնում է ձորը, (այստեղից է իսկապես նա կոչվում է Ձորագետ (ռուսերեն Կամենկա)՝ հետզհետե խորանալով և մեծացնելով իր անկումը։ Նրա քարքարոտ ուղղահայաց ափերը գետաբերանի մոտ ունեն մոտ 150 մ. բարձրություն։ Այստեղ մի ամբարտակով ջուրն ուղղվում է դեպի տոնելի միջով անցնող առուն, վորը գահավիժում է Դերեդի գլխին Գողագերան կայարանից ներքև (վոչ հեռու այստեղից, վորտեղ Փամբակի գետը միանում է Ձորագետի հետ)։ Ձորագետի յերկարությունն է 62 կմ.։ Համեմատաբար ավելի սակավաջուր է Փամբակի գետը, վորն սկիզբ է առնում Ջաջուռի թամքոցի տակից և ընդունելով ձախ կողմից Ջիչխանի գետակը՝ ուղղվում է դեպի Կիրովական, վորտեղ ընդունում է Վանա ձորի ջուրը Վարդանյուլի (Տանձուտի) վտակի հետ և զիմում է հյուսիս։ Նրան սնում են գլխավորապես հալոցքային և անձրևային ջրերը։ Փամբակի և Ձորագետի միախառնվելուց հետո գետը ստանում է Դերեդ անունը և վորոտ-մուր գալարվելով անտառապատ խոր ձորի միջով՝ դուրս է գալիս Բորչալվի դաշտը (այդ պատճառով նրա ստորին հոսանքը կոչվում է Բորչալվի գետ)՝ այստեղ նա խառնվում է Ծաղկայից իջնող Խրամի (Կցիա) հետ ու միասին թափվում են Կուր գետի մեջ *)։ Դերեդի վարարումներն ունեն կատաղի բնույթ և ուժգին մաշում են նրա ափերի ժայռոտ կողերը։ Նրա ձորով և Փամբակի ուղղությամբ ձգվում է յեր-

*) Դրանից առաջ խրամի մեջ աջ կողմից թափվում են Վրաստանի սահմաններում Գոմարեթից Ղարաբուլաղ, Բաշեհեթից Մաշավեր գետերը։

կաթգիծը Թբիլիսիից Լենինական: Դերեդի ամբողջ յերկարությունն է (Փամբակի ակունքից) 148 կմ., վորից ՀԽՍՀ սահմաններում 120 կմ. է: Դերեդից ներքև Բաբաքարի լանջերից դեպի Կուր վազում են փոքրիկ Կոզրի և Կոթի գյուղի գետակները:

Աղստևը — (աղբբջաներեն Աղստաֆա)՝ սկիզբ առնելով Համզա-չիմանի լեռնանցքի արևելյան լանջից, հոսում է շարունակ անտառապատ ձորով, վորը Դիլիջանի մոտ լայնանում է և ապա նորից նեղանում է. Իջևանից մի 20 կմ. ներքև գետը կտրում է ՀԽՍՀ-ի

Նկ. 69. Դերեդի ձորից, Քոլագերան կայարանի մոտից վերելք դեպի Ստեփանավան:

առանձին, Ղազար գյուղաքաղաքի մոտ մտնում է դաշտը և Անդըր-կովկասյան յերկաթուղու Պոլլի կայարանի մոտ թափվում է Կուրի մեջ: Նրա վտակներից կարևորներն են՝ աջ կողմից Գոլովինոյի կամ Շամլուղի գետը, վորն սկիզբ է առնում Սեմյոնովկայի լեռնանցքի տակից, ճամբարակի գետը կամ Թարսաչայը, վորի հովիտը բաժանում է Մրդուղի շղթան Արեգունի (Գյունեյ) շղթայից և տանում է դեպի Սևանա լճի ափը, և Աղգանի գետը, վորն իջնելով Մրդուղի հարավային լանջից՝ Իջևանի մոտ թափվում է Աղստևի մեջ: Չախ կողմից Աղստևը ընդունում է Վոսկեսարի գետը: Աղստևի ձորով անցնում է խճուղին Համզաչիմանի լեռնանցքով դեպի Լենինական և Սեմյոնովկայի լեռնանցքով դեպի Յերևան: Աղստևի ամբողջ յերկարությունն է 106 կմ., վորից ՀԽՍՀ-ի առանձիններում 77 կմ.:

Հասան-սուն և Թավուզ գետը իր խնձորկուտ ոժանդակով տանում են դեպի Կուր Մրդուղի հյուսիս-արևելյան լանջերին հավաքած ջրերը, վորոգելով Շամշադինը: Ինչպիս և Աղստևը, նրանք ունեն զուտ լեռնային գետերի բնույթ, ալսինքն՝ հենց իրենց ակունքից սկսած արագ դանավիժում են ցած՝ նեղ և խոր ձորեր ու կիրճեր ակոսելով:

Խ. Հայաստանի գետերի ավազանների սարածուրյունները հետևյալ պատկերն են ներկայացնում. (քառ. կմ.) *):

Արախի ավազանը

1) Ախուրյանից մինչև Կապս	.	.	.	.	846
2) Ախուրյանից մինչև Բառախ	.	.	.	.	4.076
3) Բառախ	.	.	.	.	1.716
4) Ջանդի	.	.	.	.	2.406
5) Գառնի գետ	.	.	.	.	548
6) Վեդի գետ	.	.	.	.	753
7) Արևելյան Արփա գետ	.	.	.	.	2.105
8) Բաղարչայ	.	.	.	.	2.505
9) Ոխչի-չայ	.	.	.	.	1.018
10) Սևանա լիճ	.	.	.	.	4.891
11) Մնացած գետեր	.	.	.	.	1.836

Արաքսի ամբողջ ավազանը ՀԽՍՀ-ի սահմաններում 22.750

Կուրի ավազանը

1) Դերեդ	.	.	.	.	.	3.750
(Չորագետ 1.460, Փամբակ 1.350, Դերեդ մինչև սահմանադրուխը 940):						
2) Աղստև	.	.	.	.	.	2.235
3) Մնացած գետեր	.	.	.	.	.	983

Կուրի ամբողջ ավազանը ՀԽՍՀ սահմաններում 6.968

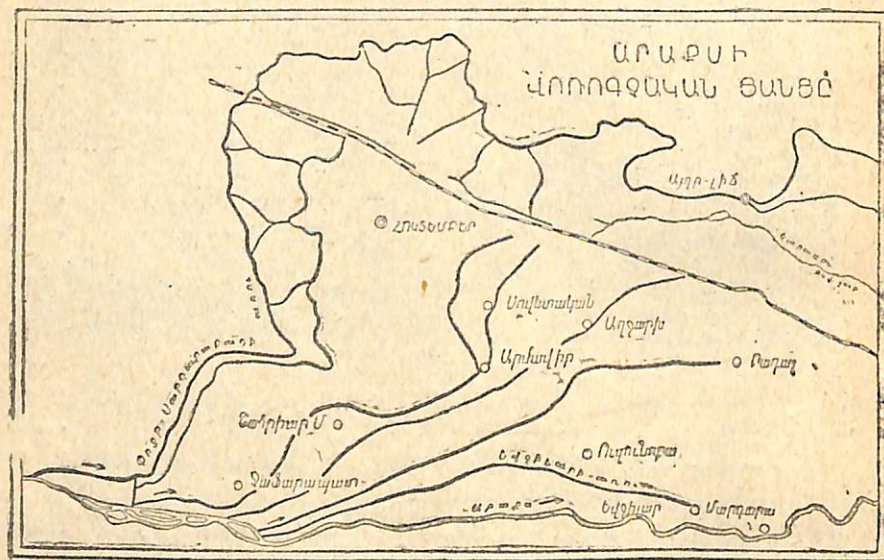
Այս ամբողջ տարածության վրա տեղումներով բերած ջրի տարեկան քանակից, վորը կազմում է 16,9 միլիարդ խորանարդ մետր, 4 միլիարդը թափվում է Արաքսի մեջ, 1,7 միլիարդը՝ Կուրի մեջ, մնացած 11,2 միլիարդը գոլորշիանում է, վորից Սևանա լիճը վերադարձնում է մթնոլորտին 1,2, իսկ ցամաքը գետերի, ճահճների մակե-

*) Ըստ Վ. Կ. Դավիդովի և Լ. Ս. Վլադիմիրովի:

ընդհանուր 10 միլիարդ: Այսպիսով տեղումների միայն 34 %-ը աղբյուրների, հալոցքային և անձրևային ջրերի ոգնությամբ խցնում են Արաքս և Կուր, մնացած 66 %-ը գոլորշիանում է: Այդ գոլորշիացումը հավասարապես չի բաշխվում ըստ բարձրությունների. այս դեպքում ել պարզ նշմարվում է ըստ բարձրությունների գոտևորումը: Այսպես՝ ամենաբարձր գոտիներում, մոտ 3.500 մետր բարձրության վրա, գոլորշիացումը հասնում է հազիվ 20 %-ի, մինչդեռ Արաքսի ձախ ափին այս թիվը բարձրանում է մինչև 80—85 և ավելի տոկոս:

ՅԵՁՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Այսպիսով Խ. Հայաստանի գետերը, ինչպես տեսանք, նավարկելի չեն: Հաղորդակցության համար նրանք այն նշանակություն ունեն, վոր փորել են կիրճեր և ձորեր և կտրելով մի գավառը մյուս-

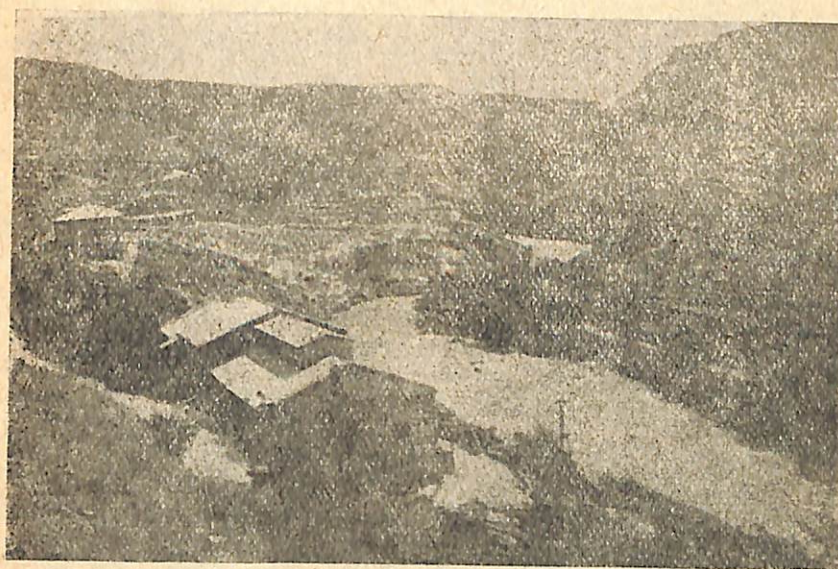

Նկ. 70. Քարտեզ՝ Արաքսի վտուղչական ցանցը:

սից բաժանող շղթաները՝ հարմարություն են ընձեռել իրենց ափերով ճանապարհներ անցկացնելու: Հայկական լեռնաշխարհում ավելի քան մի հարյուր տարեկան յերկրում հաղորդակցության ճանապարհների ուղղությունը պայմանավորված է գետերի ընթացքի ուղղությամբ: Ձկնորսության տեսակետից Խ. Հայաստանի գետերի գերն այնքան ել նշանակալից չեն: Կարմրախայտը և ձկների այլ մանր տեսակները, վորոնցով հարուստ են Հայաստանի գետերը, չեն կազմում աղբյուրներությունների քիչ թե շատ նշանավոր ճյուղը: Այդ կողմից

նրանց անկարելի չե համեմատել Վոլգայի, Դոնի, Հոնոսի, Պոյի կամ Կուրի ոտորին հոսանքի հետ: Ձկան արտադրության տեսակետից առանձնահատուկ տեղ է ընդունում Սևանա լիճը, վորի իշխան, զեղարքունի և կողակ տեղական ձկների տեսակների արտադրությունը խոշոր արժեք ունի:

Շատ ավելի կարևոր է գետերի վտուղչական դերը, մանավանդ այն գետերի, վորոնք հոսում են Փ. Կովկասի արևմտյան կողմերից, այնտեղ, վորտեղ նրանք իջնելով տեղափոխվում են լեռնաշխարհի հողին: Հնագույն դարերից յերկրում կառուցվել են արհեստական առուներ, և այնտեղ, վորտեղ ամառվա ամիսներին պակասել է գետերի և աղբյուրների ջուրը, ջրի քանակը ավելացրել են արհեստական լճերով, ամբարներով նրանց մեջ հալոցքային, անձրևային և աղբյուրների ջրերը: Յերկրի խորհրդայնացումից հետո ջրաշինարարական

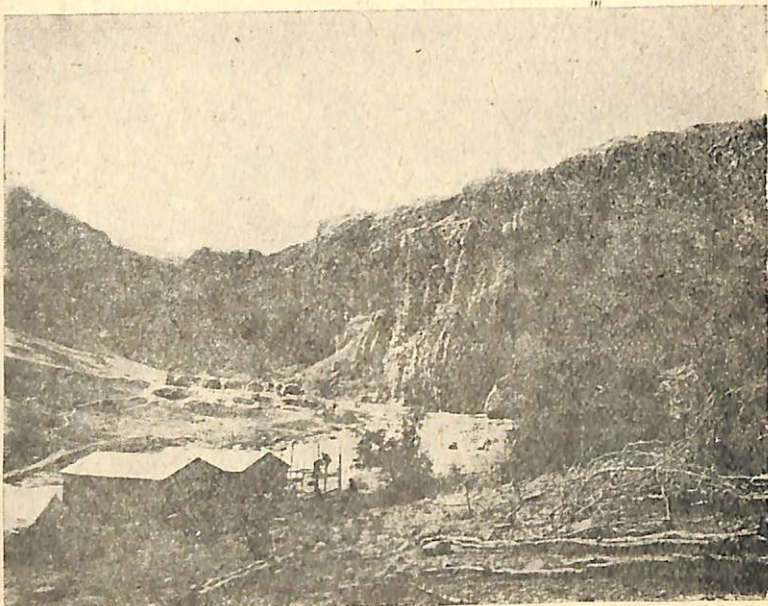
Նկ. 71. Արգի—բուժավայր:

աշխատանքները ուժգին թափ են ոտացել: Անց են կացված Լենինի, Այր լճի, Հոկտեմբերյանի, Շիրակի, Կարճևանի և այլ առուները, ձրագրված է Սևան—Ջանգի կապիտալի հետ շաղկապված առուների մի ընդարձակ ցանց: Ծրագրված է ընդարձակ ջրամբարների շինարարությունը Ախուրյանի և Ապարանի վերնագավառներում, Գառնիի ավազանում և այլ մասերում:

Որեցոր մեծանում է Խ. Հայաստանի գետերի եներգետիկ, ուժատու նշանակությունը: Սկիզբ առնելով (չնչին բացառությամբ)

մեծ բարձրությունից՝ նրանք իրենց արագ անկումով զարգացնում են ուժի հսկայական պաշար, վորի միայն շատ աննշան մասը հին մարդը ոգտադործել և ջրադացների անիմները պտտացնելու համար: Ներկա տեխնիկան ոգտադործում և այդ ուժը բազմաթիվ ելեկտրոկայաններէ կառուցման համար: Վերջին հետադոտությունները ցույց տվին, վոր այդ գետերի անկումից կարելի յե ստանալ 2 միլիոնից ավելի ձիաուժ:

Վերջապես, պետք և նշել հիդրոգրաֆիայի մի հատուկ կողմն ևս, հաճախից օրերը: Յերկրի հրաբխային անցյալը պատճառ և յեղել ջերմ և սառը հանքային ջրերի առատության և բազմազանության: Նրանց բուժիչ գորությունից ներկայումս՝ ոգտվում են վոչ թե առաջվա պես միայն մերձավոր վայրերի բնակիչները, այն ել շատ նախնական

Նկ. 72 Ջերմուկ—բուժավայրը Դարալագյազում, Արփաչայի վերին հոսանքում:

ձևով: Խորհրդայնացումից հետո զարգացրլ և և միութենական կարևոր բուժավայրի յե վերածվել Արզնին իր ջրերով, վորտեղ ժամանակակից տեխնիկան մի տառնամայակում հանքային ջրի յեղը հասցրել և արդեն 3 միլիոն լիտրի: (1939 թ. այստեղ բուժվողներէ թիվն անցել և 1000 հոգուց, իսկ խմելու համար արտադրած ջրի 22երի թիվը 900

հազարից): Հետադոտվում են Դարալագյազի Ջերմուկը (Իստիսուն *), Դիլիջանի Բլբանը: Յուցակագրված են հանքային ջրեր՝ Սուխոյ-Յոնտանի մոտ «Կենսալին» («Սալամաթ»), Սևանի (Յելենովկայի) մոտ մի քանի աղբյուրներ, Դիլիջանից գեպի Կիրովական տանող խճուղու մոտ (Յրոլովո, Նիկիտինո), Դավալուի մոտ, Տաթևի տակ՝ Սատանի կամուրջի մոտ և այլ վայրերում:

5. Հ Ո Ղ Ը

Հողի բազմազանությունն ու նրա պատճառները

Դանի վոր հողակազմության վրա ազդում են, բացի մայրապարներից, նաև ուրիշ գործոնները, ինչպես՝ հողի հասակը, ուելյեֆը, կլիման, կենսաբանական պայմանները (բուսական ու կենդանական մարմինները, միկրոօրգանիզմները), մարդու գործունեյությունը և այլն բնական և, վոր Խորհրդային Հայաստանի հողն **) ել (почва) պիտի բազմազան լինի, քանի վոր այս բոլոր պայմանները շատ տարբեր յեղանակներով են զուգորդվում Հայաստանի զանազան վայրերում ամենամերձավոր տարածության վրա: Հայկական լեռնաշխարհի բոլոր մասերը միաժամանակ դուրս չեն յեկել ջրի տակից և նրանց մակերեսը տարբեր հասակ ունի և հավասարապես չի կազմափոխվել արտաքին ազդեցություններից: Մինչդեռ, որինակ՝ Լոռվա վորոշ մասերը (Լավարի շրջանը) շատ կանուխ են մերկացել ծովի տակից և այսպիսով ավելի յերկար են յենթարկվել հողակազմիչ ազդակների ներգործությանը, Արարատյան գաշտի մերձ-արաքսյան տարածությունը համեմատաբար ավելի յերկար և մնացել ջրի տակ: Մյուս կողմից մարդը՝ բավականին վաղ յերևալով Հայաստանում՝ իր դարավոր գործունեյության միջոցին տեղ-տեղ իռպառ վոչնչացրել և անտառները և դարձրել վարելահող կամ արոտատեղի, հավաքել և դաշտերի վրայից քարերը, չորացրել և ճահիճները, շինել և ջրամբարներ ու առուներ և նրանց ջրով փոխել և հողի տեսակն ու բազադրությունը, գետնի յերեսը վարել և, տեղ-տեղ պարարտացրել և, տեղ-տեղ ել «մաշիկ» և, այսպիսով նա յերբեմն լավացրել և, վորոշ դեպ-

*) 1935 թ. ամառվանից սկսել են այստեղ դիտական գիտողություններ, կառուցված ելին ժամանակավոր տնակներ հիվանդների համար: Այժմ հիմք և գրվում ընդարձակ սանատորիական շենքի:

**) Վերնահող, կամ պարզորեն «հող» յերկրակեղևի յերեսի այն փերուն, մանրացած, փափուկ մասերն են, վորոնք փոփոխվել են կլիմայի (խոնավության ջերմության և ալյն) և կենսաբանական գործոնների՝ ազդեցության տակ և ավելի կամ պակաս մուգ գույներով են ներկված՝ նեխվածքի առկայության պատճառով:

քերուան ել անուայրոնալ տնտեսության հետեանքով վատացրել ե հողի առանձնահատկությունները:

Ինչ վերաբերում ե մայր-ապարներին, վորոնց վրա ե վորոնց հողմահարված պրոդուկտներից կազմված ե փափուկ վերնահողը, Խորհրդային Հայաստանում նրանք չափազանց բազմազան ծագում ունեն: Այստեղ կան թե մերկացած մայր-յերկրակեղևի բաց մակերեսներ, թե նստվածքային (осадочные) [հողմահարությունից ե այլ ձևով առաջացած, չհոսող ջրերի տակ նստած], թե հրաբուխների արտավիժած ապարները: Մանավանդ ընդարձակ են այնպիսի տարածություններ, վորտեղ վերնահողը կազմվել ե հրաբխային արտավիժանքների հողմահարված («քամահարված») տարրերից: Թե այս ե թե այլ մայր-ապարները հարուստ են կրով, վորը դանդաղեցնում ե ապակալինացման (выщелачивание) պրոցեսը: Դանդաղած ապարների բեկորները, մեծ պալեր (валуны) ու մանր քարեր, խիճ ե այլն, ահագին քանակությամբ թափված են լեռների լանջերին, ստորագրի վայրերում (Արագածի հարավային ստորոտում, Ծաղկաձորի հովտում, Սեանա լճի հյուսիս-արևմտյան ափին, Զանգեզուրում) ե մաշվելով ազդում են հողի բաղադրության վրա: Ջրի ե քամու ուժերի գործունեյությունը ծածկել ե դաշտավայրերի վորոշ մասը լիցք հողով, վորը բաղկացած ե ամեն ծագում ունեցող, մանավանդ հրաբխային տպարանների մանրուկից: Դաշտավայրերում պատահում են լճային նջուկվածքներ:

Հայաստանում, ինչպես առհասարակ լեռնային յերկրներում, ուել-յեֆինն ե կարևորագույն ազդեցությունը հողերի կազմության ե դասավորության վրա: Ռելյեֆը արագացնում կամ դանդաղեցնում ե հողմահարության արտադրանքների տեղափոխությունը վերեից վեր ե մակերեսային ու ստորերկրյա ջրերի հոսանքը: Ռելյեֆն ե պատճառ այն յերևույթի, վոր ճահճացած հողերի տարածությունը Հայաստանում աննշան ե, չը նայելով, վոր լեռնային մի քանի գոտիներում տեղումներն առատ են: Մակերեսի բարձրության, թեքվածության, դեպի արևն ունեցած դիրքի ամեն մի տարբերություն անդրադառնում ե հողի առանձնահատկության վրա: Դրա հետ միասին դանդաղանակեցվում ե նաև կլիմայի ե բուսականության ազդեցությունը մայր-ապարների կերպարանափոխության վրա:

Խ. Հայաստանի դաշտերի կլիմայական պայմանները շատ են հիշեցնում հարավային բուսական տափաստանների (ստեպների) պայմանները, ե այդ պատճառով այստեղ ել զարգացել են նեխվածքով (փթվածքով) հարուստ ե թույլ ապակալինացած սևահողեր: Իսկ ավելի բարձրագրի, ցուրտ ու բնվեռային կլիմա ունեցող վայրերում տեղի յեն ունենում ապարների մեքենական հողմահարության ուժեղ

յերևույթներ, սրակող քարաբեկորների, չինգիլների ե փլածոների առաջանալը ե միաժամանակ տորֆային ու կմախքային հողերի կազմվելը: Այս դեպքերում մեծ նշանակություն ունի այն, թե վայրը արդյոք ծովակ ե թե՞ արեգունի, հյուսիս ե նայում թե՞ հարավ, դեք ե թե՞ թեք կամ հարթ ե վիրչափ: Ծովակ տեղերի հողն ավելի խոնավ ե լինում ե աճեցնում ե ավելի բարձրահասակ, թեև պակաս սննդարար խոտեր: Լանջերի թեքվածությունով պայմանավորված ե թե արեգակնային ենթերկայի այն քանակը, վորը բաժին ե ընկնում մակերեսի մի միավորին, ե թե մանավանդ լանջի խոնավության աստիճանը: Դեք լանջերը աչքի յեն ընկնում ավելի չոր, ավելի ապակալինացած ե ավելի կմախքային, կոպիտ հողերով:

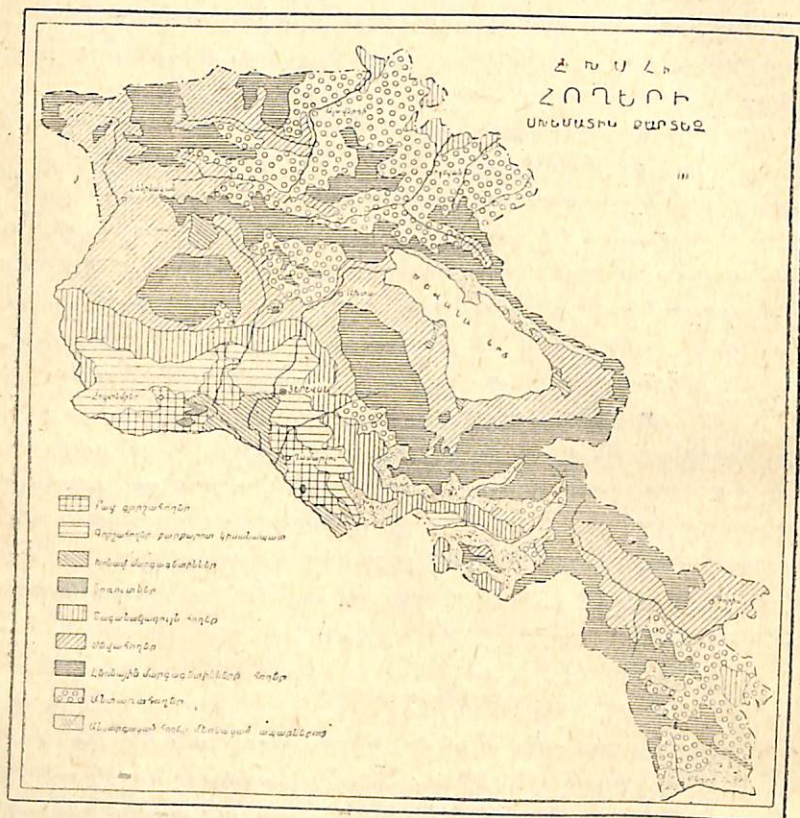
Բուսական ու կենդանական աշխարհները տալիս են հողին այն հումուսը—նեխվածքը (փթվածքը) (перегной), վորը կազմում ե անպատճառ նրա ամենաբնորոշ ու եյական մասը: Հայաստանի դաշտավայրերը մի ժամանակ ծածկված են յեղել լեռնային տափաստաններին հատուկ բուսականությամբ հարկան լեռնալանջերի բուսականությամբ հարստացած՝ սա յե, վոր նպաստել ե սևահողի կազմությանը: Այնտեղ, վորտեղ անտառներ են բուսած յեղել, բարձր լեռնալանջերին առաջացել են յուրահատուկ անտառային, ավելի կամ պակաս պղզուկացած (подзолистые) հողեր: Ավելի բարձր ալպյան շրջանում, վորտեղ ինքնատիպ ճոխ ու խիտ բուսականություն ե զարգացած, առաջացել են տարբեր չափով, բայց ընդհանրապես ավելի հումուս պարունակող, չափազանց խճային հողեր: Չպետք ե մոռանալ նաև այն, վոր բուսականությունը, մանավանդ ծառերը, արգելում են ձյունի հալոցքի ու անձրևային ջրերի արագ դանավիժումը ե պաշտպանում են հողը վորողումից:

Հողային գոտիները

Բոլոր վերոհիշյալ ազդակների ներգործության հետեանքով՝ Խ. Հայաստանի հողերն աչքի յեն ընկնում իրենց բազմազանությամբ, բայց այնուամենայնիվ նրանք ել, ինչպես ե կլիմայական առանձնահատկությունները, դասավորված են մի վորոշ կանոնավորությամբ, գոտիներով ուղղաձիգ ուղղությամբ, ներքևից վերև: Այս կանոնավորությունը տեղտեղ շատ ե խանդավրվում, առավելապես ուելյեֆի ազդեցության տակ:

1. Լեռնային կիսաանպատի կամ բաց-գորշահողերի ե գորշահողերի գոտի—Սա ընդգրկում ե մերձարաքոյան շերտը: Ներկա մակերեսը կազմված ե Արաքսի ե նրա ոժանդակների ու սելաֆների բերվածքներով: Այստեղ տեղումները 300—350 մմ չափ են, կլիման չոր, մայր-ցամաքային, իսկ ավելի բարձրագրի մասերում՝ բարեխառն տաք: Ամառը սաստիկ շոգ ե, ձմեռը խստաշունչ ցուրտ: Հողակազմության վրա այստեղ ընդ-

հանրապետ ավելի ազդեում են վոչ թե քիմիական պրոցեսները, այլ ուղի ֆիզիկական ու մեքենայական ուժերը—բարեխառնություն ծայրահեղ տատանումները, ուժգին գոլորշիացումը, քամիների սաստկությունը և այլն: Ամենացածրագիր մասերում գերիշխում է բաց-գորշագույն հողը, վորը կազմվել է Արաքսի և Նրա ոժանգակ գետերի բերած լիցքով: Բավական ընդարձակ տարածություն են զբաղում աղուտներն և շոռահողերը (СОЛОНЦЫ И СОЛОНЧАКИ):

Նկ. 73. Հողերի սխեմատիկ քարտեզ:

Սև ջրի և Զանգազուրի ստորին հոսանքներին և Սադարակի դաշտում գերխոնավացած վայրերը ծածկված են ճահճահողերով: Ավելի բարձրագիր շերտում, վորը յեղրավորում է Արազածի և Աղմաղանի հարավային մերձլեռնային ստորոտները, տարածվում է «բարձարոտ» կիսանապատը, վորի հողի կազմությանն ուժեղ մասնակցել են կարբոնատները (կրային): Գոտին բարձրանում է 800—850-ից մինչև 1.300 մետր ծովի մակերեսից: Տնտեսությունն այս գոտում հնարավոր է միմիայն արհեստական վոռոգման ոգնությունով:

2. Չոր տափաստանի (չոր ստեպի) կամ շագանակագույն հողերի գոտի—ձգվում է 1.300—1.700 մ բարձրության վրա խ. Հայաստանի հարավային կիսում և 600—950 մ՝ հյուսիսային մասում *): Ստորին շերտում ավելի բաց, վերին շերտում ավելի մուգ գույներով շագանակագույն հողեր: Տեղումների քանակությունը տատանվում է 350 և 450 մմ միջև: Զերմության տատանումները պակաս շեշտակի, հողը պակաս քարքարոտ և կարբոնատներ պակաս պարունակող, քան նախորդ գոտում: Այս հողերը փոքր տարածություն են բռնում, մանավանդ հաջորդ գոտու համեմատությամբ:

3. Լեռնային տափաստանի կամ սևահողերի գոտին զետեղված է ավելի բարձր: Նա Հայաստանի հարավային կիսում իջնում է տեղ-տեղ մինչև 1.450 մ (Շիրակ) և բարձրանում է մինչև 2.000 մ և ավելի, յերբեմն մինչև 2.350 մ (Ուշթափալար, Դարալագյաղ, Սևանի ավազան, Աղմաղանի ստորագիր լանջեր): Հյուսիսային կիսում այս գոտու սահմանները շատ են իջնում՝ 970 մ—1.600 մ (Ղազախ—Շամշադին): Այսպիսով նա ընդգրկում է մայր-ցամաքային տափաստանային և ստորին ալպյան կլիմայական գոտիների ընդարձակ շրջանը: Գոտին սկսվում է ստորին մասերում շագանակագույն և գորշավուն սևահողերով, հետզհետե ավելի բարձրագիր կողմերում գույնն ավելի յե մուգանում, շերտն էլ ավելի յե հաստանում և փոխվում է տիպիկ պարարտ սևահողի—ավելի ջերմապահ և խոնավապահ: Լեռնալանջերին հողը կորցնում է մակերեսի հումքերով հարուստ մանրամասնիկները և սկսում է վատանալ:

4. Լեռնային անտառահողերի գոտի—մեծ մասամբ փոխվում է լեռնային լանջերին: Հայաստանի հարավային կիսում այս գոտին գրեթե բացակայում է. նա պատահում է այստեղ միայն վորպես առանձին բծեր (որինակ՝ Ծաղկաձոր, Մամանչայի, Վեդի-չայի ակունքների մոտ, Ղափանում): Նա տարածված է գլխավորապես հյուսիսային կիսում, վորտեղ զարգացած են անտառները: Այստեղ շերտն սկսվում է (1.600 մետրից) առհասարակ թույլ զարգացած սևահողերով ու գորշ-դարչնագույն հողերով, ապա անցնում է ավելի բացագույն պոդզոլների և ավելի վերև՝ փոխվում է ձմավոր անտառային հողերի, վորոնք ավելի շուտ պատկանում են հաջորդ, ավելի բարձրագիր գոտուն:

5. Լեռնային մարգագետինների հողերի գոտի—ընդգրկում է առանձին լեռների և լեռնաշղթաների գագաթներն ու բարձրագիր լանջերը և բռնում է ամենամեծ, մոտ 30%, տարածություն խ. Հայաստանում: Յերկրի հարավային կիսում նա սկսվում է 2.300—2.400 մ և բարձրանում է մինչև 2.500 ու ավելի մետր, մինչև ձնագիծը՝ հա-

*) Այս յերկու կեսերի մեջ սահմանագիծն անցնում է Փամբակի—Արեգունի—Շահաղի շղթաներով:

Ջորդելով անմիջապես սեանողային գոտուն, իսկ հյուսիսային կիսում գոտին սկզբում է 1.650—1.700 մ՝ հաջորդելով անտառային հողերին: Վերնահողն այստեղ էլ փոխում է իր բաղադրությունն ու առանձնահատկությունները, նայելով բարձրությունը, լանջերի թեքությունն ու արևի նկատմամբ ունեցած դիրքին: Դուրս ցցված, ժայռոտ կմախքային տարածությունները ընդարձակ տեղ են բռնում, մանավանդ Ղարաբաղի բարձրավանդակի վրա: Չավազանց ցածր բարեխառնություն ու կարճատև ամառվա պատճառով ապարներն այստեղ շատ թույլ են հողմահարվում և որդանական նյութերը դանդաղ են փթում, հողի շերտը բարակ է, խճային, տորֆավուն, սակավ պտղավետ: Ստորին մասերում ունենք յենթալպյան մարգագետիններ՝ համեմատաբար ձոխ և բարձր բուսականություն, իսկ վերին մասերում՝ ալպյան մարգագետիններ՝ կարճահասակ բուսականություն և հավիտենական ձնադժին մոտենալիս արդեն թույլ տորֆային, բայց շատ խոնավ հողեր, վորտեղ տակի սառած գետինը շատ ուշ է հալվում:

Հողերի այս ուղղաձիգ գոտեվորումը շատ ակներև կերպով արտահայտված է Արագածի վրա, մանավանդ նրա հյուսիս-արևմտյան լանջին:

Վորպես կանոն նկատվում է հետևյալը—

1) Հայաստանի հյուսիսային կիսում բոլոր գոտիներն ավելի յենթեում, քան հարավային կիսում և այնտեղ առաջ է գալիս սեահողերի և բարձրադիր մարգագետինների գոտիների միջև անտառային հողերի գոտին: Դեպի արևելք, քանի ավելի մոտենում ենք Արաքսի ձեղքվածքին (Մեղրու ձորին), գոտիներն ավելի յենթեում ենք Արաքսի ձեղքվածքին (Մեղրու ձորին), գոտիներն ավելի յենթեում ենք Արաքսի ձեղքվածքին:

2) Յերբ անցնում ենք ստորին գոտիներից դեպի վերինները—
ա) վերնահողի հաստությունն ավելի և ավելի փոքրանում է, 100 մ մինչև 25—35 մ, բ) բաղադրիչ ապարամասնիկները (մեքենական բաղադրությունը) ավելի ու ավելի խոշորանում են, գ) հումուսի (որդանական մարմինների ներվածքի-փթվածքի) քանակությունը հետզհետե ավելանում է, 1—2 0/0-ից մինչև 20—22 0/0, և հողն ավելի գունափոխվում է, բաց գույնից սկսած անցնելով սևավուն և ապա շեղ ու վարդագույն գույներին:

6. ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Բուսականության բազմազանությունը

10. Հայաստանի լեռնագրությունը, կլիման և հողն իրենց բազմազանությունամբ ազդել են բուսականության վրա, վորը նույնիսկ իրար մերձավոր տարածությունների վրա գրեթե ունի մեծ տարբերություններ:

Հաշված են, վոր 10. Հայաստանում պատահող բարձրագույն բույսերի առավելագույն ընդհանուր թիվը հասնում է 2.500-ի (ամբողջ Կովկասի բուսաշխարհը, ըստ Գրոսհեյմի, բույսաշխարհում է 5.767 տեսակ): Այդ առավելագույն մեծագույն մասը տարածված է նաև ուրիշ յերկրներում: Այսպիսով, Հայաստանի բուսականությունը ներկայացնում է մի խառնուրդ. առավել չնայած իր կազմի այդպիսի բնույթին՝ նա վերջապես տարբերվում է Մեծ Կովկասի և Անդրկովկասի ուրիշ գավառների բուսականությունից՝ կրելով չորասիրային-քսերոֆիտյան շեշտակի առանձնահատկություններ:

Բույսերի բնույթն ու տեղաբաշխումը յենթարկվել է այս կամ այն ֆիզիկա-աշխարհագրական և պատմական ազդեցիկների ներգործությանը: Ջերմության և խոնավության դասավորության տարբերություններն անդրադառնում են բույսերի կյանքի վրա: Շատ բնորոշ է, ի միջի այլոց, քամիների դերը Հայաստանում: Բույսերի վրա այստեղ ազդում են վոչ միայն այն ուժեղ քամիները, վորոնք հաճախակի յենթեում բարձրադիր գոտիներում: Կարևոր նշանակություն ունի այն հանգամանքը, վոր ամառվա ամիսներին փչում են առավելագույն արևմտյան զով քամիները, վորոնք ավելի կամ պակաս բարեբաղ ազդեցություն են ունենում բուսականության վրա. յեթե փչեյին հյուսիսային կամ հյուսիս-արևելյան քամիները, նրանք կավելացնեյին տարվա այդ յեղանակի բարձր բարեխառնությունը և ողի չորությունը: Չմեղ մի քանի շրջաններում փաստեր են լինում սառը քամիները:

Ռելյեֆն ազդում է բուսաշխարհի վրա՝ կլիմայական և հողային այլևայլ պայմաններ ստեղծելով: Բարձրության հետ վորփոխվում է վոչ միայն ջերմության և տեղումների քանակը, այլև ողի թանձրությունը: «Ստորին շերտերում ողի ճնշումը բարձրության ամեն 100 մ ընկնում է մոտ 10 մմ, ավելի վեր հետզհետե պակասում է մինչև 5—6 մմ: Այսպիսով, յեթե մերձաբաղային ցածրության վրա ճնշումը հավասար է 700—720 մմ, Արագածի գագաթնային զոնայում մթնոլորտի ճնշումը հավասար է ընդամենը 480—500 մմ: Մթնոլորտային ճնշման պակասելը բարձրադիր գոտիներում նպաստում է ջրի ինտենսիվ գոլորշիացմանը ինչպես հողի մակերեսից, նույնպես և բարձր-լեռնային բույսերի տերևների միջոցով: Դրանով է բացատրվում ալպյան բազմաթիվ բույսերի քսերոֆորմ (չորածն) պատկերը, վորը չավազանց նման է չորային վայրերի բույսերի պատկերին» (Հ. Մաղաքյան):

Բարձրության հետ աճում է և արևի ինտենսիվության (ջերմատու և լուսատու ճառագայթների անմիջական ներգործությունը յերկրի մակերեսի վրա): Առանձնապես մեծանում է ուլտրա-Ֆիոլիտ (զերմա-

նիշակագույն) ճառագայթների ազդեցութիւնը բույսերի վրա: Մյուս կողմից՝ աճող ինսուլացիան առաջ է բերում այն յերևույթը, վոր բարձրագիր լեռներում հողը ողի համեմատութեամբ այնքան ավելի տաք է, ինչքան ավելի բարձր է տվյալ վայրը ծովի մակերեսից: Այսպէս, 1.000 մետր բարձրութեան վրա հողը ողից 1,50° տաք է, իսկ 2.200 մ բարձրութեան վրա՝ 3,6°: Այս է պատճառը, վոր ալպյան բույսերն ավելի յին հողին կառչում և ընդհանրապէս կարճահասակ են լինում:

Ապացուցված է, վոր բարձրութեան հետ քշանում է ածխածնի պարունակութիւնը ողի մեջ և մոտավորապէս 6.000 մ բարձրութեան վրա պակասում է յերկու անգամ: Այս հանգամանքն ազդում է բույսերի աճման վրա լեռներում:

Չենք կրկնում այն, ինչ վոր վերը ասել ենք ջերմութեան և խոնավութեան տեսակետով ծմակ և արեգունի լեռնալանջերի միջև յեղած կլիմայական և հողային տարբերութիւնների մասին, վորոնք անշուշտ անդրադառնում են և այդ լանջերի բուսածածկի վրա: «Յերկու կողմի միջև մեծ տարբերութիւնը մանավանդ աչքի յէ ընկնում Դաբալագյաղում և Զանգեզուրում, վորտեղ հարավահայաց լանջերի մեծ մասը ժայռոտ է, ծածկված է թուլակաղմ, խճոտ և քարքարոտ վերնահողով և թույլ զարգացած բուսականութեամբ, վորի մեջ գերակշռում են չորասերները, մինչդեռ հյուսիսահայացները հաճախակի ծածկված են լինում զարգացած տափաստանային կամ մարգագետնային բուսականութեամբ, վորը կիպ ծածկում է հողը և նրան լավ ճեմավորում» (Հ. Մաղաքյան):

Մակերեսի թեքութեան, մայր-ապարային կազմութեան, հիգրոգրաֆիայի տարբերութիւնները իրենց հերթին քիչ չեն նպաստել Հայաստանի բուսականութեան բազմազանութեանը:

Բուսական աշխարհի այդ բազմազանութիւնը առաջ է յեկել նաև նրանից, վոր Հայաստանի բուսական տեսակները պատկանում են այլևայլ ավելի վաղ կամ ուշ, յերկրաբանական ժամանակաշրջաններին:

Յերկրակեղևը այստեղ իր այս կամ այն մասով մի քանի անգամ դուրս է յեկել ջրի տակից՝ կազմելով կղզիներ, և կրկին սուզվել է, մինչև վոր բոսացել է ներկա ձևավորումը: Հայաստանը ամբողջ կովկասի հետ միաժամանակ ծածկված է յեղել տրոպիկական և մերձտրոպիկական բուսականութեամբ, վորը հարուստ է յեղել մըշտադալար, նաև արմավենիների ձևերով: Այս բուսականութիւնը ամբողջ յերրորդական ժամանակամիջոցում կրել է մեծ փոփոխութիւն կլիմայի ընդհանրապէս ավելի թառելու և չորանալու հետևանքով, և Հայաստանում սկսել են զարգանալ չորասերները: Այնուհետև Հայաս-

տանը ապրել է սառցային պերիոդը և նրան հաջորդած քսերոֆիլային շրջանը, յերբ արդեն ձևավորվեց տեղական մայր ցամաքային կլիման՝ նման Առաջավոր Ասիայի կլիմային, վորը հետևանք էր առանձին կղզիների իրար հետ միանալուն և միապաղաղ ցամաքի ընդարձակ զանգվածներ կազմելուն:

Ըստ ծագման՝ Հայաստանի բուսական տեսակները կարելի յէ բաժանել յերեք խմբի:

ա) Միկոչսառցային շրջանի տեսակները:—Աչքի առաջ ունենալով այն հանգամանքը, վոր Հայաստանի մի մասը շատ վաղ է դուրս յեկել ջրի տակից, այստեղ յերրորդական, ավելի մեղմ ու խոնավ ժամանակաշրջանում զարգացել են շրջակայքից անջատ ինքնատիպ բուսական տեսակներ, վորոնք հետո այստեղից տարածվել են հարևան յերկրները: Այս մինչ սառցային տեսակներից այժմյան Խ. Հայաստանի ռամաններում շատ սակավաթիվ որինակներ են պահպանվել:

բ) Սառցային շրջաններում մերձավոր ցուրտ վայրերից, գլխավորապէս հյուսիսից ներգաղթած տեսակները:—Սրանք տեղավորված են յեղել մի ժամանակ ամբողջ Յիվրոպայի հյուսիսային մասը պատող սառցի ծածկի յեղրերին, այնտեղից տեղափոխվել են դեպի կովկասյան շղթան ու Անդրկովկաս և այստեղ դասավորվել են տեղական սառցարանների ստորոտներում: Սառցի հալվելովը նրանք հետզհետե նահանջում և բարձրանում էին դեպի լեռնագագաթները, վորտեղ կլիմայական պայմանները համեմատաբար ավելի էին նման նրանց ծագման նախկին կլիմայական պայմաններին: Այժմ այս տեսակները կազմում են ալպյան բարձունքների մարգագետինների հատկանշական բուսականութեան մի մասը, մանավանդ շատ բարձրագիր լճերի մոտ և գոգհովիտներում:

գ) Նոր ժամանակաշրջանում առաջացած տեսակները:—Սրանցից մի մասը զարգացել է հենց տեղում, նոր, այժմյանին ավելի նման պայմանների մեջ և կրում է զուտ տեղական, ենդեմիկ ընույթ. այս տեսակներն առանձնապէս բազմաթիվ են Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան բարձրավանդակների վրա: Մյուս մասը թափանցել է հարեկան յերկրներից և կամ պահպանել է իր նախկին առանձնահատկութիւնները, կամ կերպարանափոխվել է նոր միջավայրի մեջ, հին և նոր, տեղում զարգացած կամ ավելի վաղ ներգաղթած տեսակների ընկերակցութեան մեջ: Այս նոր ներգաղթածների մեջ ավելի սակավաթիվ են հյուսիսից և Արալ-Կասպյան տափաստաններից Հյուսիսային կովկասով ներս թափանցածները. փոքր կովկասի շղթան արգելք էր հանդիսանում այդ տեսակների հետո դեպի հարավ տարածվելուն, դեպի Հայկական լեռնաշխարհի ներքը, վորտեղ լեռնադաշտերը հարավից բաց լինելով՝ ավելի մասնաշէլի էին առհասարակ Առաջավոր Ասիային հատուկ տեսակների ներգաղթի համար, մասնաւորապէս իրանական և փոքր ասիական (անատոլիական) ընդուն տեսակների: Իրանական տեսակներն առավելապէս բազմաթիվ են հայկական բարձրավանդակների չորասերների (քսերոֆիտների) մեջ. փոքր-

աթիակհան ազդեցութիւնն ավելի նկատելի յե հանրապետութեան հյուսիս-արեւմտյան շրջանում, ենդեմիկ, գուտ «հայկական» տեսակներին կից:

Մարդու գործունեությունը շատ վաղ եւ ուղիւ Հայկական լեռնաստանում. մի քանի հեղինակների կարծիքով՝ այստեղ չկա միայն մի բուսական տեսակ, միայն այս կամ այն ձևով կրած չլինել մարդու միջամտության ուղղակի կամ կողմնակի հետքեր: Այս յերևույթը մեծ չափով նկատվում է ավելի խիտ բնակված մասերում, մերձլեռնային և միջին-լեռնային գոտիներում, սակայն մոտավորապես աչքի յե ընկնում նաև ավելի բարձրադիր գոտիներում, վերտեղ բնակչությանը նոսր եւ կամ յերևում է միայն ժամանակավորապես (յայլադներում): Մարդու ձեռքով կրճատվել եւ անտառների տարածությունը, վերը հնում շատ ավելի ընդարձակ եւ յեղել: Անտառները մի ժամանակ պատելիս են յեղել Սևանա ավազանի լեռների լճահայաց լանջերը, անցնելիս են յեղել Միխայիլի շղթայից և մասամբ եւ խոնավ լեռներից արեւմուտք (Լեւոնականի շրջան), ծածկելիս են յեղել Արագածի լանջերը, իսկ ներկա անտառային գավառում յեղել են ավելի թանձրախոտ և գյուղերին հուպ մոտեցած: Ստորին սահմաններին անտառը կտրում են մոտ միայն վառելիք և շինանյութ ունենալու նպատակով, այլ և այլ «խրմհատված» հողերի հաշվին վարելահողերի տարածությունն ընդարձակելու համար, վերին սահմաններին՝ կտրում են արոտավայրերի նոր հրապարակ ազատելու համար: Անտառը փլատում եւ մեջը անառու են արածացնելուց և խոտը հնձելուց: Վոչնչացրած ծառերի տեղը բռնում են խոտարույսերը, փոխվում եւ կլիման հետզհետե ավելի չորանալով, վերնահողը արելում լվացվում եւ մերկացնելով լանջերի քարքարոտ կողերը, սաստկանում են սելավների պատճառած փլուզումները:

Հողը վարելով մարդը կերպարանափոխում եւ նրա բուսածածկը, վայրի բույսերի փոխարեն բուսեցնելով կուլտուրականները, իսկ այն դեպքերում, յերբ արդեն ուժառայալ յեղած հողին հանգիստ եւ տալիս և թողնում եւ անմշակ, այդտեղ օռվորաբար յերևան են գալիս տնտեսության համար օակավարժեք մոլախոտեր: Լանջերին վարը նպատում եւ վերնահողի վերեկից ներքե օահելուն և տակից քարքարոտ կմախքի բացվելուն:

Մարդու արածեցրած բազմաթիվ հոտերը դարերի ընթացքում ձևափոխել են բնական բուսածածկը: Ավելի անաղարտ են պահպանվել այն բույսերը, վորոնք չեն ծառայում վորպես կեր: Արածելուց և անառուների վորտքի տակ տրորվելուց փլատվում եւ մանավանդ լանջերի բուսածածկը և վերնահողը:

Հայտնի յե, թե ինչ փոփոխություններ եւ մտցնում մարդը բույ-

սերի դասավորության և խմբավորման մեջ արտերն ու արտադարձերը վորոգելով, ճահճացած վայրերը չորացնելով, այդիներ տնկելով և ընդհանրապես ողտավետ բույսերի տարածությունն ընդարձակելով յե հաշիվ օակավարժեք, քիչ բերքատու տեսակների:

Նկ. 74. Սելավներից փլատված հողածածկը Գառնու մոտ:

Բուսականության տեղաբաշխումը

Իհուկա Ֆրանսիացի հռչակավոր բուսաբան Տուրնեֆորը 1701 թ. Արարատյան դաշտում ճանապարհորդելիս նշմարել եր և նկարագրել Մասիս լանջերին բույսերի ուղղաձիգ գոտիներով դասավորված լինելը: Այնուհետե հավաքված հարուստ հետազոտական նյութերը աղացուցեցին, վոր ուղղաձիգ գոտիվորման որենքին բուսականությունը յենթարկվում եւ Հայաստանի բոլոր գավառներում, ինչպես և կլիման ու հողը, բացի ջրաճահճային, մոլախոտային և մասամբ շոռուտային բույսերից, վորոնք պատահում են բոլոր գոտիներում: Ջրաճահճայինները զարգանում են ջրից գերխոնավացած հողերի վրա. մոլախոտերը թափանցում են բոլոր գոտիները մարդու գործունեության շնորհիվ, իսկ շոռուտայինները թեև տեղ-տեղ պատահում են և լեռնային գոտիներում, սակայն առավելապես ցայտուն կերպով յերևան են գալիս ցածրադիր, կլիմանապատային գոտում:

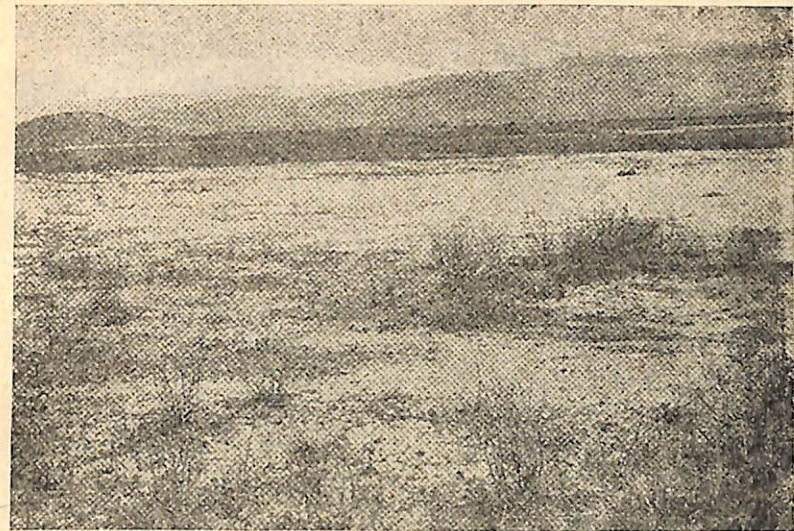
Ըստ բուսական ծածկի՝ Ս. Հայաստանը կարելի չի բաժանել յերկու գավառների, վորոնցից յուրաքանչյուրի մեջ պարզ դրսևիորված է ուղղաձիգ գոտեվորման որևէքը:

ա) Անտառագուրկ գավառը—ընդգրկում է ամենաընդարձակ տարածություն հանրապետության կենտրոնում, այն է՝ Արարատյան հարթությունն իր հարակից լեռնալանջերով և սարահարթներով, նույնպես Բաղաբնայի վերնագավառը, Սիսիանը: Այս գավառում անտառները պատահում են վորպես առանձին կղզյակներ համեմատաբար խոնավ վայրերում—Ապարանում, Ծաղկաձորում, Սևանա լճի Արեգունի ափին, Վեդի և Գառնի գետերի վերին հոսանքների մոտ, Դարալագյազում: Այս անտառներում չկան յեղենին, շամն, ու սպիտակ (ռեոնաբեր) յեղենին (nuxma). գերակշռում են կաղնին, ծփին (ղարաղաճ, ulmus, вязы), բուշին (карак, celtis): Սևանա լճի Արեգունի ափին և Գեղարդի մոտ հաճախակի յեն ծառատեսակ գիհիները (գենի—древовидный можжевельник): Դարալագյազում և Արագածի վրա քարքարոտ և խճոտ լանջերին զարգանում են գիհու մանր տեսակի թփերը, յենթալեռնային գոտու մերկ լանջերին՝ գյազը (աստրագալ):

Բայց ծառերն ու թփերը չեն, վոր ընդորոշ են այս գավառի համար, այլ խոտաբույսերը: Նրանք տարբեր ծագում ունեն: Մեծագույն մասը պատկանում է Իրանի բարձրագույն տափաստաններում ձևավորված «լեռնային չորասերներին» խմբին: Մյուս մասն իր ծագման կենտրոնն ունի Հայաստանի լեռնաշխարհում և տեղական, ենդեմիկ է: Այս յերկու խմբերի սահմանը կարելի չի ընդհանուր առմամբ անցկացնել Ախուրյանի գետախառնուրդից Արագածի գագաթի վրայով գեպի Ախտա, թեև խմբի մի քանի առանձնահատուկ, ընդորոշ խոտաբույսերը խորը թափանցում են նաև մյուս խմբի հարևան շրջանները: Մերձ-արաքսյան ցածրագույն դաշտում, մանավանդ շուռային կիսանապատներում, պատահում են արալա-կասպյան ծագում ունեցող բույսեր, վորոնք ներս են խուժել Մուղանի դաշտի վրայով Մեղրու ձեղքով:

Ամենից ավելի ընդորոշ չորասերները զարգացել են Արարատյան դաշտի ցածրագույն հարթության վրա: Այստեղ բույսերից շատերի տերևները ձևավորված են մազիկների, իսկ ցողուններն ու արմատները դարձել են ավելի մոտո՝ խոնավությունը պահպանելու համար, արմատները շատ խորն են խրվում գետնի մեջ: Այստեղ աղակավային ցանցառ բուսականության մեջ հաճախ են պատահում ուղտափշերը (գավաթիքյան), կապարները, շոռանի (salsola-ի) տեսակները և բազմաթիվ միամյա գարնանայինները: Ճահճացած վայ-

րերը (որինակ, Սև ջրի ստորին հոսանքի մոտ, Զանգիի գետաբերանի մոտ, Սաղարակի դաշտում) ծածկված են գորշ կանաչագույն խիտ յեղեգնուտով—phragmites isiacus (Cossan) Kunth):

Նկ. 75. Շոռուտը Դավալի մոտ:

Ավելի աղիացած հողերի վրա առաջացել են շոռուտներ (որոնք չալներ): առանձնապես շատ են այդպիսի կղզյակները Սև ջրից գեպի արևմուտք: Տեղ-տեղ, իջած վայրերում, ցամաքած վտակների հուններում, շոռուտներն այնքան խիտ են ծածկում գետինը, վոր հիշեցնում են մարգագետիններ*): Այդտեղ իշխողն է փուլող սեղը—Aeluropus litoralis Parl:

Ստորին գոտու ավելի բարձրագույն շերտում, այն է՝ քարքարոտ կիսանապատում գերակշիռ տեղ է բռնում ոշինդը (յավշան—ПОЛЫНЬ—Artemisia maritima), վորը բարձրանում է մինչև 1.300 մետր (յերբեմն նույնիսկ մինչև 1.500 մետր ծ. մ.) մոտ 110 այլ տեսակի բույսերի համակեցության մեջ: Այստեղ կյանքն արթնանում է սովորաբար ուշ գարնանը. ամառվա յերկրորդ կեսին գրեթե անկենդան պատկեր է իշխում, քանի վոր ոշինդը գեռ ծաղկած չի լինում, իսկ ֆնացած բազմամյա ձևերը չեն կարող պարծենալ իրենց ծաղիկների պայծառությամբ և բազմագունությամբ: Ուշ աշնանը ծաղկում են ոշինդը և մի քանի հացազգիները, և կիսանապատը կենդանություն է ոտանում: Այս շերտում գտնվում են ձմեռային արոտավայրերը, վորտեղ կեր են գտնում շրջակա լեռնալանջերից իջնող հոտերը:

*) Ըստ Գրոսսեյմի, սորոնշակային մարգագետիններ:

Ավազոտ կոչվող (ըստ մի քանի հեղինակների) կիսանապատում, որինակ՝ Եջմիածնի և Յերևանի միջև, Սարգարաքաղի և Այդր լճի միջև, բույսերի տեսակներն ավելի քիչ են, ոչինգը բացակայում է, իշխում է հաղարատերեւելը (*achillea tenuifolia*), բարձր են իկը:

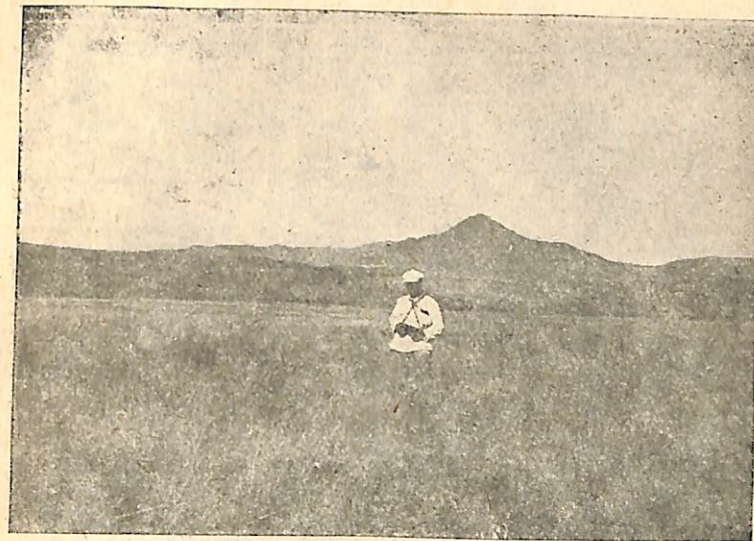

Նկ. 76. Քարքարոտ կիսանապատը Յերևանի մոտ:

Կիսանապատային գոտում կլիմայական պայմանները չեն նպաստում վայրի բուսականության ճոխ աճմանը և այնտեղ, վորտեղ բացակայում է արհեստական վոտգումը, գրեթե անհնարին է գտնում գյուղատնտեսական գործունեությունը: Սակայն այնտեղ, վորտեղ գետերը և նրանցից հանած առուների ցանցը բերում են հողին խոնավություն, բնակիչները լվանալով հողը ավելորդ աղերից՝ աճեցնում են թանգարժեք տեխնիկական բույսեր (բամբակ, քնջութ, գենադերչակ) և պտղատու (կորիզավոր) ծառեր և ամեն տեսակ բանջարանոցային բույսեր և կանաչեղեն:

Յերևանից դեպի հարավ-արևելք փոված լեռնալանջերին տարածված է «լեռնային կիսանապատի» կամ լեռնային-չորասեր բուսականությունը: Այստեղ նա անմիջապես հաջորդում է ոչինգային կիսանապատին, վորից տարբերվում է նրանով, վոր իր բուսական ձևերի մեջ յերբեք չի պարունակում ոչինգը: Թեև այս բուսականությունը իր զանազան համախմբություններով, վորպես առանձին

բույսեր կրկնվում է բոլոր գոտիներում, ամեն տեղ, վորտեղ լանջերը ժայռոտ են կամ խճոտ, բայց լճնդարձակ միապաղաղ տարածություններ վրավում է վերը նշված վայրերում, մինչև Դագնա և ավելի հարավ, շարունակվելով նաև Նախիջևանի հանրապետության մեջ, և կազմում է կարծես մի աստիճան, ստորին գոտուց դեպի միջին գոտին:

Նկ. 77. Փետրախոտային տափաստան:

Միջին գոտում լեռնային սելանոց հարթ դաշտերում և համեմատաբար քիչ թեքված լեռնալանջերին (Շիրակ, Ապարան, Աղմաղան, Արագածի արևմտյան լանջ) հաճախ պատահում է արդեն ուրիշ լեռնային տափաստանային խոտաբույսերի ընկերակցության մեջ փետրախոտը (սարի սմբուլ, КОВЫЛЬ): Այս լեռնային տափաստանային բուսականությունը համեմատած կիսանապատների հետ թույլ է ընկճվում ամառվա չորությունը, ավելի հաստ ճեմավորված է և ավելի միապաղաղ ծածկով պատում է գետնի յերեքը: Այնտեղ, վորտեղ անասունը արածելով վոչնչացնում է փետրախոտը, նրա փոխարեն հետգետե զարգանում է շուղախոտը (типчак, *Festuca sulcata* s. l.) և լեռնային վայրի հացազգիները (горно-злаковые), հաճախ նաև թիթեռնածաղիկները (добовете):

Միջին գոտու վերին շերտում, 1.500 մետրից մինչև 2.200 մետր բարձրության վրա, յերևան են գալիս արդեն լեռնային մարգագետինները, սկզբում խիստ միախառնված տափաստանային տարրերի հետ: Այս շերտում են գտնվում Աղբաբան, Սևանի ավազանի, Արագածի, Դարալագյաղի և Սիսիանի վերին կողմերը: Լեռնային տափաս-

տաններն ու լեռնային մարգագետինները կազմում են Հայաստանի լեռնային խոտհարքների մեծագույն (մոտ 70) տոկոսը:

Անտառազուրկ գավառում, ինչպես և անտառների գավառում, բարձրագույն գոտում տարածվում են բարձրադիր-լեռնային մարգագետինները: Նրանց գիծը այստեղ ռելիեֆարար սկզբում և 2.380—2.400

Նկ. 78. Բուսականության քարտեզ՝ ըստ Թախտաճյանի:

մետրից (մինչև 1000 անտառների գավառում սկսվում և ավելի ներքևից) և բարձրանում և մինչև ձյանգիծը:

բ) Անտառների գավառը—յեղերում և գրեթե անընդհատ շերտով ի. Հայաստանը հյուսիսից և հյուսիս-արևելքից՝ տարածվելով Փոքր Կովկասի կուրի ավազանին պատկանող լանջերին (Փամբակի, Արեւիկ, Մրդուլի շղթաների), նույնպես և Ջանգեղուրում՝ Ալանդյազի արևելյան լանջերին: Հյուսիսային մասում այս գավառը կազմում և Արևելյան Վրաստանի սիստեմի բուսականության շարունակությունը:

Այստեղ ցածրադիր գոտում տափաստանների բուսածածկից վեր սկսվում անտառների մեջ, մոտավորապես 700 մետրից մինչև 1.500—1.600մ, իշխում և վրացական կաղնին (*Quercus iberica*), վորին ավելի վեր հաջորդում և լեռնային կովկասյան կաղնին (*Quercus mackranthera*): Միջին լեռնային գոտում վերին մասում արդեն զարգանում են խառն անտառները, վորոնք յերբեմն անցնում են յենթալպյան շրջանն ու այդ պատճառով մի քանի հեղինակների կողմից կոչվում են յենթալպյան անտառներ: Վրացական կաղնու տակ մանրածառը բաղկացած և լինում միշտ կաթուց (*грабинник*-*carpinus*): Ավելի վեր կաղնուն ընկերակցում են հաճարին (*Սափանավանի*, *Կիրովականի*, *Իջևանի* և

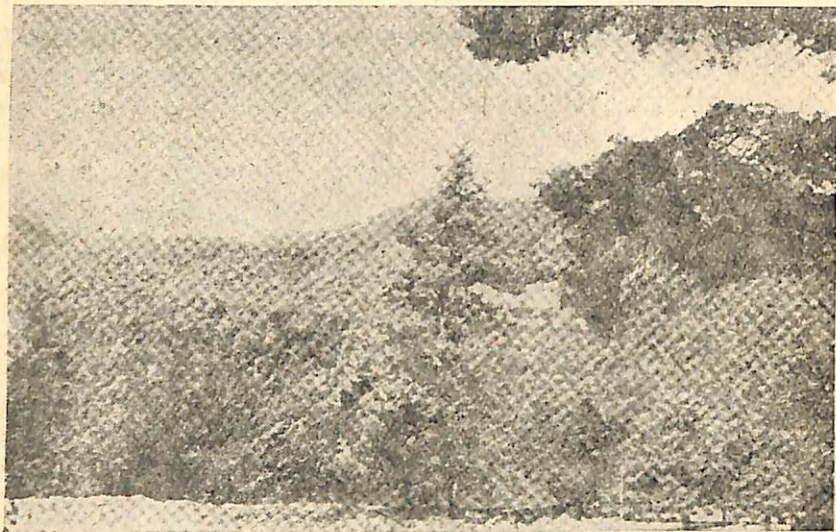

Նկ. 79. Տերևավոր անտառ Լավարի հյուսիսային լանջերին:

Շամշադնի շրջաններում) և լորենին (*առավելապես Շահալիի՝* ձորում և Կիրովականի մոտ), վորոնք տեղ-տեղ կազմում են միապաղաղ, անխառն տարածություններ, իսկ ավելի վեր՝ լեռնային թղկին (*СЛЕН*): Ամենաբարձրագույն գոտում յենթալպյան անտառների մեջ պատահում և կեչին (*дерева*), վորի շերտը սակայն շատ և ավելի քան սարերում արածող անասուններից: Փշատերևներից յեղևնու և օպիտակ յեղևնու առանձին պուրակներ հասնում են Բորժոմից մինչև Թբիլիսի միջուրեականը, իսկ շամը ձգվում և ավելի հեռու Աղստվի գետի մյուս ափը, կազմելով, որինակ՝ Լոռում (մոտ 70 հեկտար) և Դիլիջանում բավականին խոշոր զանգվածներ:

Խիստ տարբերվում են այս հյուսիսային անտառներից Ջանգեղուրի անտառները, վորտեղ ողի չորուկային և տաքուկային հետևանքով գերիշխում են ցամաքացի ծառատեսակները: Այստեղ ամենացածրա-

գիր մասերում, գրեթե անմիջապես Արաքսի ափերի մոտ գիհու (МОЖ-ЖЕВЕЛЬНИК) կողքին զարգացել է տեղական, ենդեմիկ տեսակների մեջ ցամաքաօճեր և կարճահասակ արաքսյան կաղնին (*Quercus araxina*), վորի տակ նաև խոտի ծածկը կազմված է անտառային ցամաքաօճեր ձևերից: Միջին գոտում արաքսյան կաղնուն փոխարինում է վրա-ցականը, վորի հետ խառն է կաթին, իսկ ամենաբարձրադիր գոտում՝

Նկ. 80. Շամբ Գյուլաղարակ գյուղի մոտ (Լոռու):

կովկասյանը: Զանգեզուրի խառն անտառներում պատահում են վրա-ցական թղիին (*acer ibericum*) և տանձենիների մի քանի տեսակները:

Հայաստանի զանազան մասերում, մանավանդ Սևանա ավազանի արևելյան կողմերում, հաճախ պատահում են գիհիների անտառներ (*арчевые*), բոլորովին բացակայում է հաճարին:

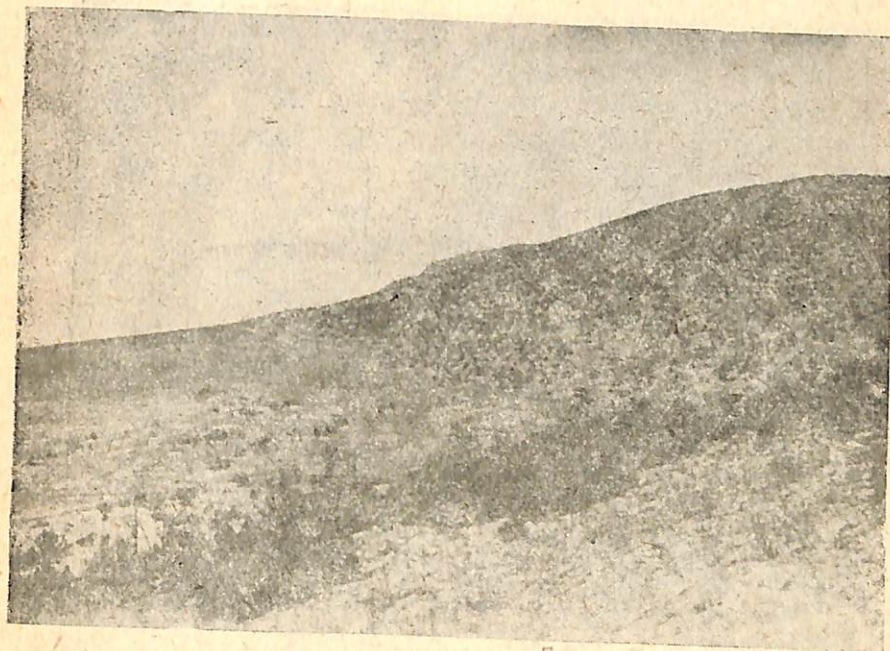
Հայաստանի թփուտները բաղկացած են գլխավորապես ցամա-քաօճերներից և դառավորված են զանազան բարձրության գոտիներում: Ամենից հաճախ նրանք տեղավորված են լինում անտառի ստորին սահմանի մոտ, մանավանդ այնտեղ, վորտեղ անտառը վո-չընչացվել է:

Հայաստանի անտառները, մանավանդ Լոռու, Փամբակում և Զանգեզուրում, հարուստ են վայրի պտղատու ծառերով և թփերով (առավելապես տանձ, խնձոր, սալոր, մոշ, մոռ):

Թե այս գավառում և թե առհասարակ հանրապետության այլ մասերում անտառները խիստ վնասումների յեն յենթարկվել մարդու ձեռքից, թե ստորին շերտում՝ գյուղերի մերձակայքում և թե վե-

րին շերտում՝ լեռնային արոտատեղիների մոտ: Բացատներում ար-դեն բնակվել են ցամաքաօճի խոտարույսերը:

Անտառների սահմանից վեր, թե անտառազուրկ և թե անտառոտ գավառներում, մինչև լեռնագագաթները փոփում է բարձրադիր լեռնա-յին մարգագետինների գոտին, վորը բռնում է Հայկական հանրապետու-թյան լեռնալանջերի 30 տոկոսից ավելի և բացառապես կերաբույ-

Նկ. 81. Գիհիների անտառ Բաբաջան-դարասուրի մոտ (Սևանի ավազան, Աղաթափա թերակղզուց դեպի հարավ):

սերի տարածություն է: Նա բաժանվում է յերկու շերտերի: Ստո-րինը՝ յենթալպյանը վերինից՝ ալպյանից բաժանող գիծը հարավային կողերին անցնում է 2.800—3.000 մետր բարձրության վրա, իսկ հյու-սիսային կողերին իջնում է մինչև 2.600—2.800 մ: Յերկու դեպքե-րումն էլ յենթալպյանը բավական վորոշակի արոտահայտված է, միայն թե հյուսիսահայաց լանջերին այնտեղ, վորտեղ անտառներ կան, այդ անտառներից վեր նա շատ ավելի հատու չե զարգացած լինում, քան թե հարավահայաց, ավելի չոր լանջերին, վորտեղ նա աննկատելի կերպով հաջորդում է սևահողերի լեռնային մարգագետիններին: Յերկու շերտերի սահմանն անտառների գավառում իջնում է ավելի վար, քան թե նախորդ գավառում, գլխավորապես մարդու գործունե-յության ազդեցության շնորհիվ: Գագաթների վրայով շատ տեղ արդեն

ցամաքաբեր խոտաբույսերը մազլցել են անտառազուրկ գավառից և իջել են անտառների գավառը: Յենթալպյան շերտի ստորին մասերում, մանավանդ ցուրտ քամիներից պաշտպանված և խոնավ հովիտներում (որինակ՝ Կիրովականի մոտ Փամբակի շղթայի վրա) և ռարահարթներում, խոտերը հասնում են մարդու հասակին, ամեն տեղ յեռեռում են պայծառ գունավորված մեխակներ, կապույտ և ալիտակ

Նկ. 82. Յենթալպյան մարգագետին (Anemona), Կիրովականի շրջան:

դանդաղելիներ և բազմաթիվ վառ ծաղիկներ: Ալպյան մարգագետինների կամ՝ ինչպես ասում են, «ալպյան գորգերի» բույսերն, ընդհանրապես, ձգտում են ավելի հույս կառնել գետին՝ նրա ջերմությանը, ձգտում են ավելի հույս կառնել գետինը խիտ սավանով և միլիոնավոր արմատներով թափանցելով հողի բարակ շերտի մեջ՝ նրանք, իրար սեղմվելով, թույլ չեն տալիս թե գետինն և թե ճեմավոր ներքնակին ամառվա ցուրտ գիշերները սառնելու: Ավելի վերև, ճեմավոր մոտ, այնտեղ, վորտեղ կանգ են առնում ձնի հալոցքի և զարնանային անձրևների ջրերը, ստվերոտ վայրերում գրեթե կիսատուճղբային հողի վրա (որինակ՝ Լեջանի լեռան, Արագածի վրա) բուսականությունն ավելի կարճահասակ և դառնում և ձգտում և արագ անցնել

տարեկանը, թիփուր, կանճրակը (суревица), կանեփը, վուշը, կարտոֆիլը, դդումը, խնձորենին, ծիրանը, տանձը, գուցե և կեռաքը» (Գ. Կովալևսկի):

7. ԿԵՆԴԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀ

Կենդանական աշխարհի բազմազանությունը

Հողից և բուսականությունից վոշ պակաս բազմազան է նաև խ. Հայաստանի կենդանական աշխարհը: Այստեղ իրար կողքի բնակություն են հաստատել այնպիսի կենդանիներ, վորոնք պատկանում են տարբեր կլիմայական գոտիներին, արևադարձայինից սկսած մինչև բելուսայինը: Այս կենդանիների մեջ կան այնպիսիներ, վորոնք զուտ տեղացիներ (ենդեմիկ) են և հատուկ են միմիայն հայկական լեռնաշխարհին ու Կովկասին [որինակ՝ հայկական լեռնոչխար, կովկասյան սրագյան, հայկական յեղջուրավոր (պոզավոր) ոձ, յաթաղան (գյուրդ) թռչնավոր ոձ], մյուսները դրսեցիներ են, ոտարամուտ, հարևան յերկրներից ներգաղթած, գլխավորապես հարավային կողմից, Փ. Ասիայից և Իրանից: Կենդանական աշխարհում ել, ինչպես բուսականության մեջ, այս բազմազանությունը ծագել է նախ և առաջ այն հանգամանքից, վոր Հայաստանի (ինչպես և Կովկասի) վորոշ շրջանները շուտ են դուրս յեկել ծովի տակից և զարգացրել են իրենց վրա յուրահատուկ կենդանական տեսակներ ու վերջը միայն կապ են հաստատել այն հարևան յերկրների կենդանական աշխարհի հետ, վորոնք ավելի ուշ են բարձրացել: Սառցային ու դեռ բավական ժամանակ նաև յետսառցային շրջաններում, յերբ Կովկասի շղթայի հյուսիսում գոյություն ունեւ Մանիչյան նեղուցը, վորը Սև ծովը միացնում եր Կասպից ծովի հետ և բաժանում եր Մեծ Կովկասը և Անդրկովկասը Յեվրոպայից, կենդանիների ներգաղթը տեղի յեր ունենում բացառապես հարավից, Ասիայից, նույնիսկ Հյուսիսային Աֆրիկայից: Համեմատաբար ավելի ուշ, յերբ Մանիչյան նեղուցը ցամաքեց, սկսեցին ներս թափանցել կենդանիներ նաև Յեվրոպայից և Կենտրոնական Ասիայի արևմտյան տափաստաններից: Քանի ավելի բարձր եյին քաշվում սառուցները, այնքան ավելի բարձր եյին յեղնում դեպի լեռնագագաթները նաև նրանց յեղրերին մի ժամանակ բնակված կենդանիները և ստորին մասերում տեղ եյին բաց անում ավելի տաք ու չոր կլիմայական պայմաններին սովոր կենդանիների համար: Այսպիսով նոր կլիմայական, հողային ու բուսական պայմաններում նոր կենցաղային միջավայրերի համեմատ բազմազան յեղանակներով եյին տեղավորվում թե տեղացի և թե յեկվոր կենդանական ներկայացուցիչները և յուրաքանչյուրը զարգացնում եր հարմարեցման իր

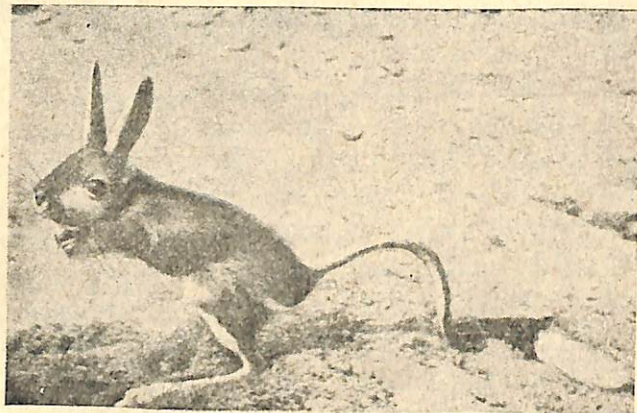
առանձնահատկությունները: Շատերը նրանցից չկարողանալով դիմա-
նալ նոր պայմաններին, կամ չգտնելով իրենց հարմար միջավայր՝
անհայտանում են, այսպես, որինակ՝ վոլնչացի են նախառոցային՝
տաք և խոնավ դարաշրջանի մամոնտն ու վայրի ցուլը (зубр):

Կենդանա-առխարհագրական գավառները

Կենդանիների դասավորության գավառները բնականաբար մեծ
նմանություն պիտի ունենան բուսական գավառների հետ, այն տար-
բերություններն էլ հարկե, վոր կենդանիները բույսերից ավելի դյուրա-
շարժ լինելով և հարմարվելու ավելի մեծ ընդունակություն ունենա-
լով՝ ավելի յեն հեռանում իրենց բնագավառներից, ուստի և նրանց
տեղաբաշխման գավառների (թե հորիզոնական և թե ուղղահայաց) սահ-
մանները ավելի անորոշ են: Կենդանիներն ել դասավորվում են գա-
վառներում հայտնի կանոնավորություններ իրար հաջորդող գոտիներով,
ներքևից վերև, ինչպես և բույսերը, թեև այս գոտիների տարբերու-
թյունը այնպես շեշտակի չի դրսևորվում, ինչպես բուսական աշխար-
հի մեջ:

Ու. Հայաստանի սահմաններում կարելի չե գտնադնել հետևյալ
կենդանա-աշխարհագրական գավառները:

1. Յաճարալիք դաշտերի գավառն ընդգրկում է Արարատյան
դաշտը, Մեղրու և մասամբ Զանգեզուրի (Դափանի) ցածրադիր մա-
ռերը և կապ ունի Կուր և Արաքս գետերի ստորին հոսանքների՝ Մերձ-
կասպյան տափաստանների կենդանական բնակչության հետ:

Նկ. 83. Դնդլամուկ (ճագարամուկ):

Այստեղ գաղաններից աչքի չեն ընկնում մարդագայլը, բազմա-
թիվ են կրծողները — գնդլամուկը (արարգովչանը, ճագարամուկը) —

ТУШКАНЧИК), ավաղամուկը, ճահճներում՝ վարազ, յեղեգնուտի կա-
պուռն, գետափերին՝ ջրշունը: Վխտում են պոզավոր (армянская
гадюка), յաթաղան (գյուրդ) և այլ տեսակի ոճեր, ջրի կրիաներ,
մողեսներ, կարիճներ, մորմեր, անթիվ մոծակներ և մեղուկներ: Թըռ-
չուններից շատ են ներկարարներ, զարադիրներ (степные ряс-
чики), արտուտներ, վարդադույն սարյակներ, հողպուներ, ճանճա-
կուկներ (щурки), բրնձի արտերում զրոտում են արագիլներ, տա-
ռեղներ (цапли), ճահճներում՝ բադեր (որդազ): Ավելի բարձր՝ քար-
քարոտ կիսանապատում պատահում են ինձ, իշղար (барсук), քա-
րային կուզ, քարայծ ու քարոշխար (մանավանդ Գառնի գետից գետի
հարավ), թռչուններից՝ կաքավ, սողուններից՝ «քեչալ աղջիկ» (агама):

2. Լեռնադաշտերի գավառը
ընդգրկում է գրեթե բոլոր լեռ-
նադաշտերն ու սարահարթները
(Շիրակ, Լոռի, Փամբակ, Սևանա
լճի ավազան, Դարալագյազ, Դա-
րաբադի սարահարթ, Ուշթափա-
յար): Բացի թե այս և թե այլ
գավառներում ապրող գայլից,
վորը վոլխարի արածած վայրե-
րից շատ չի հեռանում, հաճախ
պատահում են աքիսը, աղվեսը
(Գուրգոտանի աղվեսի հայկա-
կան տարբերակը), վորը, ինչպես
և տեղական նապաստակը, ա-
ռանձնապես զբաղվում են վորսորդ-
ների ուշադրություն իր բարձ-
րորակ մորթիով և արագ յեն-
թարելով և վոլնչացման: Թըռ-
չուններից, բացի քարքարոտ
կիսանապատի ներկայացուցիչներից, ավելի բազմաթիվ են արտուտ-
ները, չորանխարուկները, սոխակները, ծիծեռնակները, կաչաղակ-
ները, աղուափները, քարե սարյակները: Բնորոշ է Սևանա լճի
ափերի ու մերձակա ճահճների կենդանաշխարհը (Գիլի, Շորժի
լճակներ, Գյավառ-Հայի գետաբերան, Զանգիի ակունք)՝ այստեղ
բուն են գնում բազմատեսակ բադեր ու սագեր, ջրագռավը, ձկնկուլը,
թոնձը (пеликан), տառեղը, ճայը, կոցարը (кулик), ափերին՝
ջրշունը, ջրմուկը:

Նկ. 84. Բարայծ:

3. Անտառային գավառը ձգվում է Փոքր Կովկասի հյուսիսա-
յին լանջերին, վորտեղ նա անմիջական կապ ունի կենտրոնական
Անդրկովկասի (մասնավորապես Թուրքիսթի շղթայի) լեռնանապային

բնակչութեան հետ, և Չանգեղուրում: Այս գավառի համար բնորոշ են յեղջերուն, յեղնիկը (կիտարը), վորոնք գրեթե անհայտանում են, վայրի կատուն, լուսա՛ւր (рысь), ծառի մուկը (сомя), անտառային աքիսը, վոզնին, այստեղից և ուրիշ գավառները մտնում արջը: Թըռչուններից պատահում են առհասարակ այն բոլոր տեսակները, վորոնք ապրում են նաև Կենտրոնական Ասիայի վիճակի ալ անտառներում, առանձնապես աչքի յեն ընկնում կովկասյան փայտիորը, փայտյանը, (վորը սակայն վոչնչանալու վրա յե), լեռնային մայրեհավը (тетерев):

4. Բարձրադիր մարգագետինների գավառի յենթալպյան գոտին այն բարձրագույն շրջանն է, ուր հասնում են լորն ու դաշտամուկը, ինչպես և տափաստանային իժը (степная гадюка): Ավելի վեր, ալպյան գոտում, կարելի յե պատահել այժյամի (Արագած), անտառների շրջանից բարձրացած արջի թռչուններից՝ արծի, անդրի, ալպյան ճայակի, ալպյան արտուտի, Չանգեղուրում՝ լեռնային հընդկանավի:

Մարդու միջամտությունը

Ինչպես բուսական աշխարհում, նույնպես և կենդանականում մարդու գործունեությունը թե ուղղակի և թե մասնավաճ կողմնակի միջամտություններ հանգին փոփոխություններ ե առաջացրել տեսակների ընտրություն և տեղաբաշխման մեջ: Կողմնակի միջամտությունը տեղի յե ունեցել այն փոփոխությունների միջոցով, վոր մարդն առաջ է բերել հողածածկի և բուսականության մեջ, ինչպես և վոչնչացնելով մի քանի կենդանիներ, վորոնք մյուսների համար կեր են ծառայում, կամ մտցնելով նոր և նոր տեսակներ, և այս ամենով ստեղծելով նոր միջավայր: Այսպես, չորասեր բույսերի հաղթանակի հետեւանքով ձևափոխվել և կենդանական աշխարհը: Ծահիճների ցամաքացումը և բրնձի ցանքսերի տարածությունն սահմանափակումը քչացրել է արագիլների և տառեղների թիվը, յեղեգնուտների վոչնչացումը՝ վարազների թիվը: Արարատյան դաշտում մի ժամանակ ապրող վայրի եղջերավոր անհայտացել է: Արծիքները, անդրերը քաշվել են լեռնային գագաթները՝ մարդու յերթեկի ճանապարհներից հեռու: Յեղնիկը թաք է կացել բարձրադիր անտառներում և արտավայրերում, զիջելով ստորագիր վայրերը արտերին և խոտհարքներին: Մանավաճ անագին փոփոխություններ են առաջ բերել վայրի կենդանական աշխարհում ամենանախնական ժամանակներից մարդու ծավալած վորորակա գործունեությունը: Վերջին ժամանակները վորորակա հետապնդելով թանգարժեք մորթիների ձեռք բերելը՝ անխնա վոչնչացնում եյին տեղական աղվեսը, աքիսը, նապաստակը: Խորհրդային

իշխանությունը հարկադրված եր սահմանափակումներ և արգելումներ գնել և վորորողությունը յենթարկել կադակերաչական կարգապահությունը: Խրախուսելով մյուս կողմից ֆնաստունների, որինակ՝ գայլերի վոչնչացումը, խորհրդային կառավարությունը միջոցներ է ձեռք առել բարելավելու վայրի տեսակները: Այսպես՝ տեղափոխված է Հայաստան ուսուրական ջրարջը (снот, Կիրովականի շրջանի Վարդանշուր գյուղի մոտ), վորը հաջող բազմանում է: Հայկական աղվեսի մորթին ձուխ պահպանելու համար Դարալաղյազում հիմնված է բուծարան, վորտեղ բազմացվում են պարսպապատված հատուկ բակերում աղվեսների տեսակները, ի միջի այլոց արծաթագույն-սև մորթի ունեցող տեսակը ստանալու համար:

Ինչպես բուսականության մեջ վայրի տեսակները տեղի յեն տվել և ուղտուրականների առջև, այնպես էլ կենդանական աշխարհում գերիշխանություն են ստացել կուլտուրական տեսակները:

ԸՆՏԱՆԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐ

Հայաստանում պեղումների միջոցին հայտնաբերված վոսկորներն ապացուցում են, վոր բրոնզե դարի վաղագույն ժամանակներից այստեղի բնակիչներին արդեն հայտնի յեն յեղել ընտանի կենդանիները: Ասորեստանի թագավորները, ներխուժելով ներկա Հայաստանի (այն ժամանակ Նաիրի, ապա Ուրարտու) յերկրները, ավար եյին քշում այստեղից, ինչպես նրանք գրում են իրենց արձանագրությունների մեջ, հարյուր հազարներով վոչխար, յեղ ու կով, ձի, եղջերու: Մինչև վերջերս էլ Հայկական լեռնաշխարհը հայտնի յեր վոչ միայն վորպես հողամշակ, այլև առավելապես անասնաբույժ յերկիր:

Դժվար է վորոշել, թե ընտանի կենդանիներից վճրը, յե՛րը և վճրտեղից է մտել լեռնաշխարհը, վճրն է տեղացի, վճրն է դրսեցի: Հավանական է, վոր այժմ յերեացել է դեռ նախապատմական դարերում: Նրա բրոնզե արձանիկները պատահում են հնագույն դամբարաններում: Կարծում են, վոր Հայաստանի այժի նախահայրը յեղել է տեղական բեղոարյան քարայծը (Ա. Թամամշյան): Նույնչափ հին կարող է համարվել վոչխարը, վորի վայրի և ընտանի տեսակները Հայաստանում շատ ավելի բազմազան են, քան թե այժինը: Հայկական վոչխարները, վորոնք պատկանում են դավալորների խմբին, հավանական է, վոր ծագել են տափաստանային «արկալ» (ovis arcal Brandt) կոչված տեսակից: Հետազոտողներից մի քանիսը սակայն այն յեղրակցությունն են յեկել, թե վոչխարի դավալ առաջ է յեկել արդեն նրա ընտանյացումից հետո, տափաստանային ու կիսատափաստանային արոտների պայմաններում, վորտեղ նրանք ամառը, չորային ժամանակ, և ձմեռը, ձյան ժամանակ, հարկադրված եյին

ինում հաճախակի բուժած մնալ և այդ պատճառով պետք է արոտի առատ ժամանակ դնակ կուտակելով՝ այդ պաշարի հաշվին գոյությունը պահպանելն պակաս որերին: Վոչխարի մի քանի տեսակները վաղ են մտել Փոքր Ասիայից և Իրանից և խառնվել են տեղացիների հետ, տալով բազմազան տարբերակներ: Ամենից տարածվածները այժմ բոլոր շրջաններում «մազեխ» տեսակն է, իսկ «բողախը» (գորշ-սպիտակագույնը) գլխավորապես Լոռում և Ղազախ-Շամշադում: Ղարաբաղի տեսակը պատահում է Զանգեզուրում և մասամբ Դարալագյազում, իսկ «Բալբասը»՝ Նոր-Բայազետի շրջանում և նրան կից Դարալագյազի գյուղերում:

Ավելի դժվար է կապել տեղական վայրի կենդանիների հետ ընտանի յեզն ու կովը: Սալայն, յեթե նրանք դրսից ել յեկած լինեն, այդ յեզել է շատ հին ժամանակներում և նոր միջավայրում՝ ստեղծված պայմանների մեջ յերկարատե կյանքը հաղորդել է նրանց ինքնուրույն տեղական տիպ, վորը մի քանիսը (Ալ. Քալանթար) կոչում են «փոքր կովկասյան»: Այդ տիպի տեսակներից առավելապես հոշակված են «Ղազախի» տեսակը և ապա Լոռի-Փամբակիներ: Շատ ինքնուրույն են Զանգեզուրի և Մեղրու կարճահասակ և մանավանդ ու տեսակները: Շիրակում և Արարատյան դաշտում ավելի տարածված է Արևմտյան-Հայաստանի տեսակը, վորից բավականին տարբերվում է Սևանա ավազանում և Դարալագյազում բուծվողը: Վերջին յերկու տեսակները համեմատաբար նոր են մտել նախկին թուրքական գավառներից տեղափոխված բնակչության հետ:

Ամառային շրջանը առանձին տեղ է գրավում իր մուգ կարմրագույն «յերիկ» (տարբեր ռանգների պոչի ծայրը միշտ սև) տավաբով և սպիտակ վոչխարով: Շրջանի բնակիչ զարափափախները յուրացրել են վոչխարի այս տեսակը ամառը Վրաստանից իրենց արոտավայրերը բարձրացող թուշերից:

Յեզն ու կովից ավելի նոր ընտանի կենդանի յե Հայաստանում գոմեշը: Նրա յերեք տարբերակների նախահայրը համարվում է քրածո գոմեշը: Վայրի գոմեշը (*Bos bubalus*) տարածված է Հնդկաստանից սկսած մինչև Սիրամ, Զոնդյան և Ֆիլիպպյան կղզիները և ավելի դեպի արևելք: Ընտանեցրած է նա (կարծիքները շատ տարբեր են) հավանորեն յերկրորդ հազարամյակում մեր տոմարագլխից առաջ Հնդկաստանում և ալտեղից Աֆղանստանով և Իրանով մտել է Հայաստան *):

Նա շատ կարևոր տեղ է բռնել տնտեսության մեջ, վոչ այնքան վորպես կաթնատու, վորչափ քաշող, «լծկան» անասուն: Ամեն տեղ բու-

*) Իսախան մտել է VI—VII դարում մ. տ. հետո:

ծում են ու տեսակը, յերբեմն շեկ ռանգավորումով (հաճախ պոչի ծայրը սպիտակ, շատ սակավ դեպքերում՝ սպիտակ աստղը ճակատին): Ե՛րբ դեռ հինգ հազար տարի մեր տ. առաջ ընտանեցրած է յեզել հյուսիս-արևելյան Աֆրիկայում և քուշ-ռեմական յերկրներում շատ եր տարածված: Նա շատ վաղ է մտել Արևելյան Ասիա և Իրան, վորտեղից և հավանորեն թափանցել է Հայկական լեռնաշխարհը: «Քանի ավելի չոր է յերկիրը, այնքան ավելի լավ է իրեն զգում ե՛րբ» (Բիրներ): Հայաստանի լեռնային շրջանների գյուղացու տնտեսության մեջ տրանսպորտի միջոցներից մեկը հանդիսանում է ե՛րբ: Մեր յերկրի ե՛րբ յեվրոպականից ավելի կարճահասակ է, բայց նրանից վոչ պակաս ուժեղ:

Նույն ընտանիքիցն է ձին, վորը ե՛րբ շատ ուշ է յերևացել Հայկական լեռնաշխարհում, մեր տ. առաջ յերկրորդ հազարամյակի կեսին, Միջին Ասիայից, և ասորեստանցոց մոտ հաճախ կոչվում է «լեռնային ե՛րբ»: Իր զարգացման համար նա դուրս է այտեղ նպաստավոր պայմաններ, այնպես վոր մի ժամանակ Իրանի իշխողները Հայաստանից հարկերը պահանջում էյին ձիերով: Խանական տիրապետության որով խաներն ու մեծ կալվածատերերը աշխատում էյին իրար հետ մրցել աղնվացեղ ձիերի յերամականերով՝ ոգտագործելով քեղմնավորելու համար պարսկական և արաբական լավագույն տեսակները: Ցարական իշխանությունը այս ուղղությամբ գրեթե վոչինչ չեք անում, մանավանդ բանվոր ձիու ցեղը բարելավելու գծով: Հայաստանում ձին շարունակում է դրժածվել առավելապես հեծելու համար, ապա վորպես զրաստ, լծում են կառքի և շատ սակավ կալի վրա:

Զորեծուծությունը, վորը մինչև ցարական տիրապետության հաստատվելը մեծ ուշադրություն էր գրավում, այնուհետև բարձի յեթ թողված: Այժմ զարգացած է միայն Զանգեզուրի և Մեղրու շրջաններում:

Խոզը ընտանի կենդանի յե հնագույն ժամանակներից նաև Հայկական լեռնաշխարհում: Նրա վայրի տեսակը, «վարազը», մեծ տեղ է բռնում տեղական զիցաբանության մեջ: Ներկա տնային տեսակը, «ճահճայինը», ունի վարազի բոլոր առանձնահատկությունները: Մյուս տեսակը, «խուճուճը» (գանգրամազը), մտել է Անդրկովկաս թուրքիայից:

Ուղտերը թեև վաղուց ծանոթ էյին Հայաստանում, բայց առանձնապես բազմացվում էյին միայն XI—XIII դարերից, յերբ Ելջուկյան և մոնղոլական տիրապետության ժամանակ առևտրական կապերը Միջին Ասիայի հետ ավելի աշխուժացան: Ներկայումս շատ քիչ արնտեսություններ են ուղտեր պահում, այն էլ բացառապես աղբիջանցիք:

Հավաքութիւնը միշտ յեղել է Հայաստանի գյուղացու տընտեսութեան կարևոր աղբյուրներից մեկը:

Հայաստանի մեղուն հռչակված է իր խաղաղ բնույթով և յերկար կնճիթով, վորը նրան հարմարութիւն է տալիս ծծելու հյութը ծաղկի խորը մասերից:

Պորհրդային իշխանութեան հաստատվելուց հետո լուրջ ուշադրութիւն է դարձված կենդանաբուծութեան մեջ բարձրարժէք տեսակների քանակն ընդարձակելու վրա, մանավանդ վերջին տարիները: Պորհրդային ազնվացնելու համար մուծված են բարձր արդյունատու կենդանիներ 4.000 գլխից ավելի, գլխավորապես շվից և սիմենտալ տեսակներից: Մշակված է պլան, թէ այս կամ այն ուսումնամ վճիռ ցեղը պիտի լինի հիմնական բարելավող ցեղ (նախալեռնային և լեռնային ուսումնական գերազանցողներն շվիցը, իսկ ստորադիր բամբակացան ուսումնականներում—սիմենտալը): Հիմնված է Լոռու ցեղաբուծական Պորհրդային տնտեսութիւնը, վորը կոչված է կոլտնտեսականների մատակարարելու ցեղանյութ: Կազմակերպված են 25 ցեղային կոլտնտեսական առևտրական ֆերմաներ, վորոնք աճեցնում են ազնվացնող նյութ նույնպես այլ կոլտնտեսութիւնների մատակարարելու համար: Կազմակերպված է Ստեփանավանի Պետական ցեղային բուծարանը, վորը ղեկավարում է շրջանում ցեղազնվացման ամբողջ գործը: Արդեն հանրապետութեան մեջ կա վեց հազարից ավելի ցեղաբուծարիչ անասուն: Արդեն ազնվացրած է մոտ 150 հազար գլուխ: Կազմակերպված են արհեստական բեղմնավորման բազմաթիւ կետեր:

Նույնպիսի խոշոր միջոցառումներ են ձեռնարկված վոլխարաբուծութեան գծով: Նախորդ յերկու տարիներում արհեստական յեղանակով բեղմնավորվել են 210 հազար վոլխար. խոշոր ուշադրութիւն է դարձված արհեստական բեղմնավորման միջոցով զարգացնելու նրբամազ ուսման յերկու և պրեկոս ցեղերի տեսակները: Հիմնված է Ալագյաղի ազնվացնող վոլխարաբուծական խորհրդային տնտեսութիւնը:

Այժմ բնական ազնվացնում են խառնելով անգորական (ֆիլիկ և չուռ) այծերի հետ, ձիերը՝ անգլիական և ռուս-ամերիկական ձիերի հետ (Ձագի խոտատունը), տեղական ուշ աճող խոզերը՝ անգլիական խոշոր սպիտակ խոզով, հավերը՝ յեմլոպական խոշոր ձու աճող և մոտ տեսակներով:

Միաժամանակ վորակավորված մասնադետ հրահանգիչների և անասնաբույժների ոժանդակութեամբ բարելավվում են խնամատարութեան պայմանները, ստեղծվում է կերի բազա, բարձրացվում է շահավետութիւնը:

8. ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Գյուղատնտեսութեան սեռ կապը յերկրի ֆիզիկա-աշխարհագրական պայմանների հետ

Մարդու աշխատանքի բոլոր ձևերն ու առաջին հերթին գյուղատնտեսութիւնը սերտ կապ ունեն միջավայրի բնական պայմանների հետ: Գյուղատնտեսական տարբեր ճյուղերը ծագում և զարգանում են կլիմայի, հողի ու վայրի բուսականութեան տեղական առանձնատկութիւնների ուժերին աղղեցութեան ներքո և նրանց հետ վորոշ չափով շաղկապված: Զարմանալի է, վոր Ս. Հայաստանում գյուղատնտեսական

Նկ. 85. Բամբակի արտ (Թաբաղիբի գյուղի մոտ):

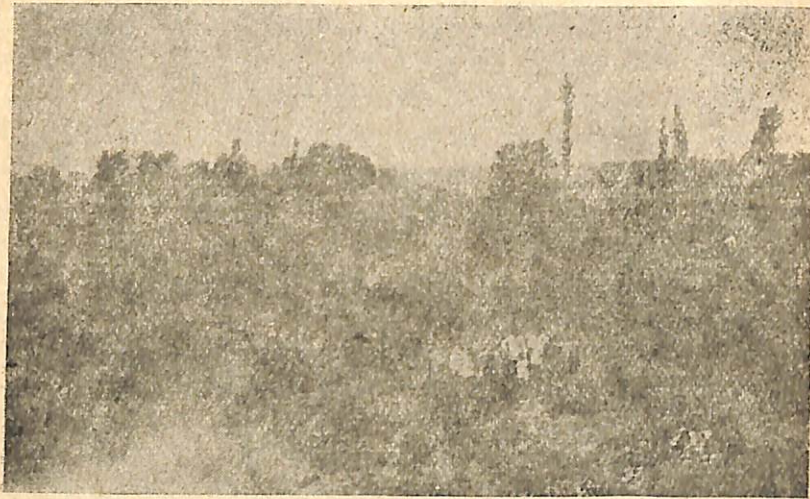
շրջաններն էլ դասավորված են նույն ուղղածիւղ հաջորդականութեամբ, վորով դասավորված են ֆիզիկա-աշխարհագրական շրջանները:

Այս հաջորդականութիւնը կարելի է ներկայացնել հետևյալ ձևով՝ ներքևից դեպի վեր ուղղութեամբ.

1. Յաբրաղիբ հարթավայրային գոտի—500 մետրից մինչև 1.100 մետր: Այս գոտու մեջ են Արարատյան դաշտը, Մեղրու և Ղափանի ցածրադիր հովիտները, վորտեղ չոր մերձարևադարձային կլիման թույլ է տալիս հաջողութեամբ մշակել, բացի խաղողից և պտղատու ծառերից, բրինձ, բամբակ, քունջութ և գենադերձակ: Հյուսիսում այս գոտին բռնում է շատ ավելի ցածրադիր շերտ. Ղազախ-Շամշադնում

նա չի բարձրանում 500 մետրից վեր և իր տարածություն մեծագույն մասով պատկանում է Ադրբեջանին:

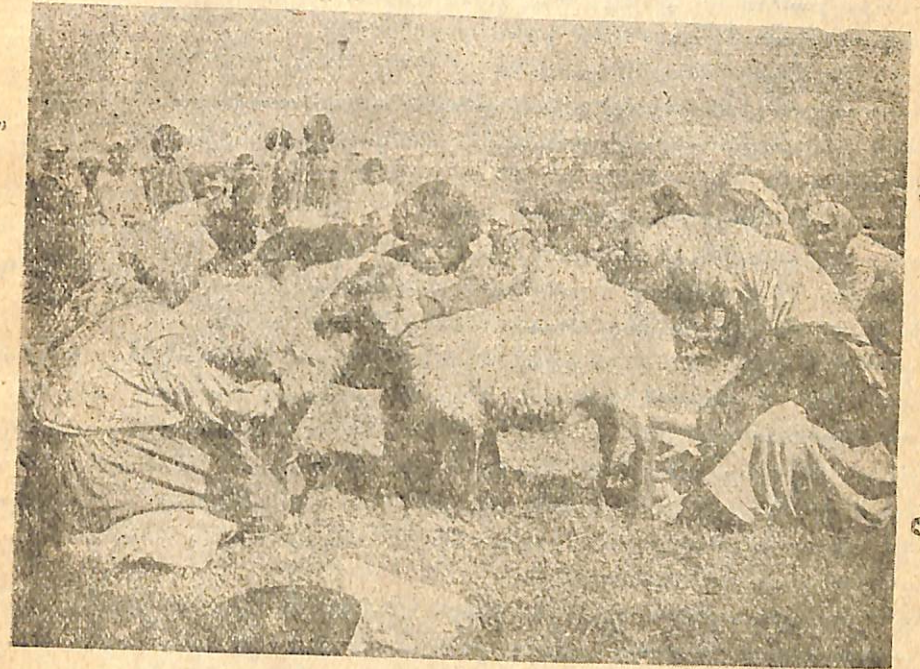
2. Մերձլեռնային գոտու (предгорий) ստորին շերտում (մինչև 1,300 մետր), վորտեղ կլիման բարեխառն է, բուծվում են դեռևս խաղողի վորդն ու կորիզավոր (դեղձի, ծիրանու) պտղատու ծառերը, իսկ վերին շերտում (մինչև 1,500 մետր) մայր ցամաքային տափաստանային կլիմայի ստորին շրջանում բուծվում են խնձորենին, տանձենին, սալորենին, կեռասենին և այլ սերմնավոր պտղատու ծառերը: Այս շերտերն ել Փոքր Կովկասի հյուսիսային լանջերին չեն բարձրանում այնքան, վորքան հարավային կողմերում:

Նկ. 86. Խաղողի այգի (Վեդու շրջան):

3. Լեռնային գոտի—(1,500-ից մինչև 2,500 մ) կրկին իր ստորին շերտում (մինչև 1,900 մետր) ունի ավելի շեշտված հացահատիկային մշակույթի շրջանի բնույթ՝ ընդգրկելով առավելապես լեռնադաշտերը: Գոտու վերին շերտն արդեն թափանցում է յենթալպյան, միջին ցրտություն ունեցող կլիմայի շրջանը և բարձրագույն տաք ամառային արտատեղիների շրջանը, վորտեղ դեռ հասնում է ցորենը, իսկ ավելի բարձրում՝ ցրտին դիմացող դարին, տարեկանն ու կարտոֆիլը: Գյուղերն արդեն շատ սակավաթիվ են այս գոտու յենթալպյան շերտում. հողերի մի մասը վարում են ավելի ներքև տեղավորված գյուղերը: Թեև բնությունը թեկադրում է այս բարձունքներում պարապել գլխավորապես անասնապահությամբ, մանավանդ վոր վաղահաս ցըրտերը յերբեմն ընդհատում են հացաբույսերի հասունանալու ընթացքը,

սակայն, խորհրդային իշխանության հաստատվելուց հետո, կոլխոզային կարգի հաղթանակի շնորհիվ և ճանապարհային շինարարության հետևանքով բարձրագույն գյուղերի բնակիչների մեջ արագ վերանում է ճանապարհների դժվարությունների ու հաղորդակցության անհարմարությունների պատճառով հացի շուկաներից կտրված մնալու յերկյուղը, և հացահատիկների մշակույթը նահանջում յետ է քաշվում, տեղ տալով խոտացանությունը, և անասնապահությունն սկսում է դառնալ դերակշռող ու յերբեմն բացարձակորեն տիրապետող զբաղմունք:

Նկ. 87. Կիթը «Գոլուբո» սարում, Ուզունլար գյուղի մոտ:

Փոքր Կովկասի հյուսիսային լանջերին այս գոտին չի ներկայացնում իր յերկու շերտով այն ամբողջությունը, ինչ վոր ունի հարավային կողմերում: Այդ յերկու շերտերի մեջ այնտեղ ձգվում է անտառների գոտի՝ բաժանելով նրանց յրարից, և առաջին (հացահատիկային) շերտն իջնում է շատ ավելի ներքև: Այնտեղ, վորտեղ անտառները վոչնչացվում են, արտերն սկսում են բուսել խամհատված վայրերը և հացաբույսերի շերտը ձգտում է անմիջապես կապվել յենթալպյան արտատեղիների հետ:

4. Բարձր լեռնային գոտի 2,500 մետրից վեր մինչև ճագիծը

ցուրտ ամառային արոտատեղիները շրջան է: Կարճիկ բուսականութ-
յունը հնարավորություն է տալիս պարփակել միմիայն անասնա-
պահությամբ: Վոչ մի գյուղ չկա այս բարձրության վրա, միմիայն
ամառվա յերկրորդ կեսին այստեղ բարձրանում են անասնապահներն
իրենց հոտերով: Յուրա կլիման անհնարին է դարձնում վորևէ կուլ-
տուրական բույսի վստահելի բուծում:

Այսպիսով գյուղատնտեսական գոտեվորումը կարելի չէ հետևյալ
սխեմայի վերածել.

1. Մերձարևադարձային և առավելապես տեխնիկական բույսերի
գոտի—բամբակի, քնջութի ու բրնձի մշակություն, բացառապես վո-
տորում պահանջող:

2. Մերձլեռնային գոտի—

ա) ստորին շերտը՝ գինեգործական-պտղաբուծական, չրովի.

բ) վերին շերտը՝ պտղաբուծական-հացահատիկային, մասամբ
չրովի:

3. Լեռնային գոտի—

ա) ստորին շերտը՝ անջրդի հացահատիկային.

բ) վերին շերտը՝ անասնապահական-հացահատիկային:

4. Բարձր լեռնային գոտի—անասնապահական:

Ի հարկե՛ նաև այս գոտիների միջև յեղած սահմանները հաստա-
տուն չեն և յերբեմն իջնում, յերբեմն յելնում, նայելով ռելիեֆին,
լանջերի ուղղությանն ու այլ պայմաններին և մանավանդ փոփոխ-
վում են խորհրդային իշխանության կատարած ձեռնարկումների՝
կոլխոզի և սովխոզի հաղթանակի շնորհիվ, գյուղատնտեսության կա-
տարյալ մեքենայացման, գիտության փորձի արագ տարածման և
գործադրության հետևանքով:

Անասնապահության զանազան ճյուղերից խոշոր յեղջյուրավոր
անասնաբուծությունն ավելի զարգացած է լեռնային գոտու վերին
շերտում: Ավելին երբն, նույն գոտու ստորին շերտում, արգեն գերակշիռ
գեր է խաղում մանր յեղջյուրավորը: Գոմեղը բուծվում է առավելա-
պես ցածրադիր մերձարևադարձային գոտում և հարևան մերձլեռնա-
յին գոտու ստորին (գինեգործական-պտղաբուծական) շերտում: Այ-
ժերը համեմատաբար շատ են մերձլեռնային վերին, այն է՝ պտղա-
բուծական-հացահատիկային և ավելի վեր՝ լեռնային գոտու ստորին,
զարնանացանի շերտում: Մեղվաբուծությունը սակավ է իջնում ցած-
րադիր գոտին, այլ զարգացած լինելով ավելի վերին գոտիներում,
տեղափոխվում է մի շերտից մյուսը՝ հետևելով բույսերի ծաղկելու
հաջորդականությանը:

Առհասարակ անասնապահությունը դեռ շարունակում է լինել
յերկհարկ, տարվա վորոշ յիղանակներին տեղափոխվելով վեր կամ
վար: Այսպես՝ գրեթե բոլոր գոտիներից ամառը անասունը փոխադր-
վում է դեպի յենթալպյան և ալպյան մարգագետինները, իսկ ձմեռը
մի քանի վայրերի գյուղերից (Արագածի քրդական գյուղերից)
իջնում է Արարատյան ցածրադիր դաշտավայրի արոտավայրերը:

9. ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

Ներկա Խորհրդային Հայաստանի սահմաններում բնակչության
կազմն ու տնտեսական պատկերը դարերի ընթացքում յենթարկվել է
մի քանի անգամ, յերբեմն գրեթե արմատական փոփոխությամբ: Կան
այնպիսի գավառներ, վորոնք նույնիսկ վերջին 19-րդ և 20-րդ դարե-
քում, հազիվ մի հարյուրամյակի սահմաններում, ուսական տիրա-
պետության տարածման առնչությամբ կատարելապես փոխել են և՛
իրենց աղգային պատկերը, և՛ բնակավայրերի բնույթը: Յերբ 1828
թվին կնքվեց Իրանի կառավարության հետ Թուրքմենչայի դաշնա-
գիրը, վորի հիման վրա նախկին Յերևանյան և Նախիջևանյան խա-
նությունները միացվեցին ռուսական կայսրության հետ, և յերբ մի
փոքր հետո, 1829 թվին, կնքվեց Ադրիանապոլսի դաշնագիրը Թուր-
քիան սուլթանության հետ, յերկու վավերագրերին մեջ էլ միա-
նման հոգված էր մտցված, վորով Թուրք եր տրվում ռուսաց նոր
գրաված հողերից հեռանալ, առաջին դաշնագրով Իրան, յերկրորդով՝
Թուրքիա, այն բնակիչներին, վորոնք վորևէ պատճառով չէին կա-
մենա ապրել ռուսական տիրապետության ներքո, և մյուս կողմից
անցնել Իրանի և Թուրքիայի գավառներից ռուսական հողը այն բնա-
կիչներին, վորոնք կգերադասեն ցարական կառավարությունը: Այն
ժամանակ Թուրքմենչայի դաշնագրից հետո Արարատյան դաշտից և
Սևանա լճի ավազանից Թուրք բնակիչներից շատերը հեռացան Արաքսի
մյուս ափը, Իրան, իսկ Խոյից, Սալմաստից և զլխավորապես Ուրմիե
լճի ավազանից տեղափոխվեցին Արաքսի ձախ ափը բազմաթիվ հայեր
և ասորիներ ու բռնեցին Թուրքերի ազատած հողերը: Նրանց հետևից
Թուրքիայի Ադրակ գավառից մի խումբ հայեր տեղափոխվեցին Դարա-
լաղյադ, իսկ դարաղաղցի հայերը հաստատվեցին Չանգեզուրում (ա-
ռավելապես Սիսիանում), ինչպես և Լեռնային Դարալաղում: Ադրիա-
նապոլսի դաշնագրից հետո Թուրքիայից գաղթած հայերից կարնեցոց
(երզրումցոց) մի մասը տեղավորվեց Շիրակում, (իսկ մյուս մասը՝
այժմյան Վրացական ԽՍՀ-ի Ախալքալաքի և Ախալցխայի գավառնե-
րում, ինչպես և հույները Մալկայում), բայազետցիք՝ մեծ մասամբ
Սևանի ավազանում, ալաշկերտցիք և խնուսցիք՝ Թե Սևանի ավազա-

նում և թե մանավանդ Արագածի լանջերին և Փամբակում, քրդերը՝ Ապարանում:

Հաջորդ տասնամյակներում վոչ մի պատերազմ թուրքիայի հետ չեր վերջանում այնպես, Վոր կրկին նոր և նոր գաղթականներ չվերադարձվին թուրքիայից Ռուսական Հայաստան: Վերջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ փախուսողականների մի հոծ բազմություն իրեն նետեց Վանա լճի ավազանից և Հայկական Տավրոսի հարավային լանջերից (շատախցիք, մոկացիք, խիզանցիք, սասունցիք) գեպի հյուսիս՝ Արաքսի ձախ ափը: Յերկրի խորհրդայնացումից հետո մեծ և փոքր խմբերով դիմում են ՀՍՍՀ և այստեղ վերջնական ապաստան գտնում զգալի թվով հայ աշխատավորներ, վորոնց 1914—1918 թ. թ. համաշխարհային իմպերիալիստական պատերազմը իրենց ծննդավայրերից տեղահան եր արել և նետել եր Միջագետք, Ասորիք՝ Յեգիպտոս, Հունաստան, Բուլղարիա, Ֆրանսիա և այլ յերկրներ:

Բացի բնակչության այս տեղափոխություններից, վորոնք տեղի էյին ունենում մի կողմից Ռուսաստանի և մյուս կողմից Իրանի ու թուրքիայի միջև և կարող են կոչվել հարավային հոսանքներ, վերջին հարյուրամյակի ընթացքում ծավալվում եր մի այլ հոսանք՝ հյուսիսից: Կամենակով ամրացնել իր տիրապետությունը Անդրկովկասում, ցարական կառավարությունը տեղափոխում եր Ռուսաստանից ռուսներ և ուրիշ ազգությունների բնակիչներ, ստեղծելով նրանց համար առանձնապես նպաստավոր, արտոնյալ պայմաններ: Գաղթում էյին մանավանդ իրենց կրոնական հայացքների համար հայրենիքում հալածվող ռուսները (մալականներ, ղուխորներ և այլ «աղանդավորներ»): Այժմյան ՀՍՍՀ-ի ռաիմաններում նրանց տրվում էյին հողեր զլխավորապես այն լեռնանցքերի մոտ, վորոնք հանգույցներ են հանդիսանում առանձին հովիտների և դաշտերի միջև: Այսպես են ծագել Համզաչիմանի լեռնանցքի մոտ, Աղտակի և Փամբակի ավազանների հանգույցում, Նիկիտինոյի, Վոսկրեսենկայի և Դիլիջանի գաղութները, Սեմյոնովկայի լեռնանցքի մոտ, Աղտակի հովտի և Աբաբաթյան դաշտի հանգույցում, Գոլովինո, Սեմյոնովկա, Սեան (Յեկենովկա), Ն. Ալտա, Սուխոյ Ֆոնտան ռուսական գյուղերը, Բզովգալի լեռնանցքի մոտ (Լոռի-Փամբակի ձամբին)՝ ռուսական Գյարգյար, Լոռի-Բորչալվի հանգույցում՝ Կալինինո (Վորոնցովկա), Թարաշայից Սեան տանող ձամբին՝ Կրասնոսելսկ և Նադեժդինո (Մարզվա), Սիսիան-Դարալագյազի հանգույցում՝ Բորիսովկա և այլն:

Բնակչության տեղափոխական ալիքները վերջին հարյուրամյակում ընդհանուր առմամբ ավելի ուժեղ շոշափել են ՀՍՍՀ-ի հյուսիս-արևմտյան, հարավ-արևմտյան և «ներքին» գավառները, քան թե

նրա հյուսիս-արևելյան, և հարավ-արևելյան, «արտաքին» շրջանները՝ Արախսը, Շամշադինը, Զանգեզուրը, Մեղրին:

Ներկայումս հանրապետության բնակչությունը ըստ 1939 թվի մարդահամարի հասել է 1.281.599 հոգու: Ըստ ազգությունների 1936 թվի նախնական տվյալներով հայերը կազմում էյին 84, ադրբեջանցիք՝ 10, ռուսները 3,0, քրդերը 2,0, հույները 0,4, ասորիները 0,3, և այլ ազգությունները 0,1 տոկոս: Նոր մարդահամարի տվյալներով այդ հարաբերությունը չի յենթարկվել մեծ փոփոխությունների:

ՀՍՍՀ-ի ռաիմաններում

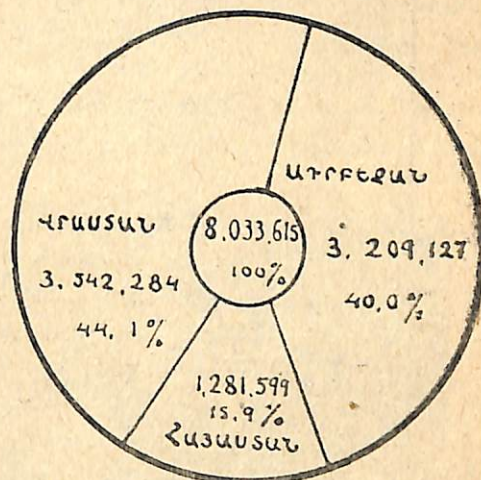
բնակվում են զգալի թվով ազգային փոքրամասնություններ:

Առաջին տեղը բռնում են ադրբեջանցիք՝ նրանք բնակվում են բոլոր շրջաններում: Ադրբեջանցիք գյուղերն ավելի խիտ են Աղբաբայում, Սեանա լճի ավազանի հարավ-արևելյան անկյունում, Վեդիի շրջանում և Ղափանի Գեղվա ձորում: Մյուս ազգային փոքրամասնություններից ավելի մեծ տոկոս պատկանում է ռուսներին. բացի գյուղերից, նրանք ապրում են առանձին թաղերով Յերևանում և Լենինականում:

Շնորհիվ Լենինյան ազգային քաղաքականության անշեղ իրացման՝ արդեն վերացած են առանձին ազգությունների այն կղզիացումն ու փոխադարձ անվստահությունը, վորը հրահրում եր ցարական իշխանությունը, իսկ նրա վերացումից հետո, առավելապես դաշնակցականների կառավարությունը, և վորը ռուս-թուրքական մշտական զինված դրուժություն և աղբյուր եր արյունահեղ ազգամիջյան ընդհարումների:

Հավասարապես բոլոր ազգություններն ընդգրկող տնտեսական և կուլտուրական վերակառուցման թափը խորհրդային կառավարության քառամյակի ընթացքում կերպարանափոխել և վոչ միայն ամբողջ հանրապետության ընդհանուր պատկերը, այլև առանձին բնակավայրերի դասավորությունը, ծավալն ու բնույթը՝ անկախ նրանց բնակչության ազգային կազմից:

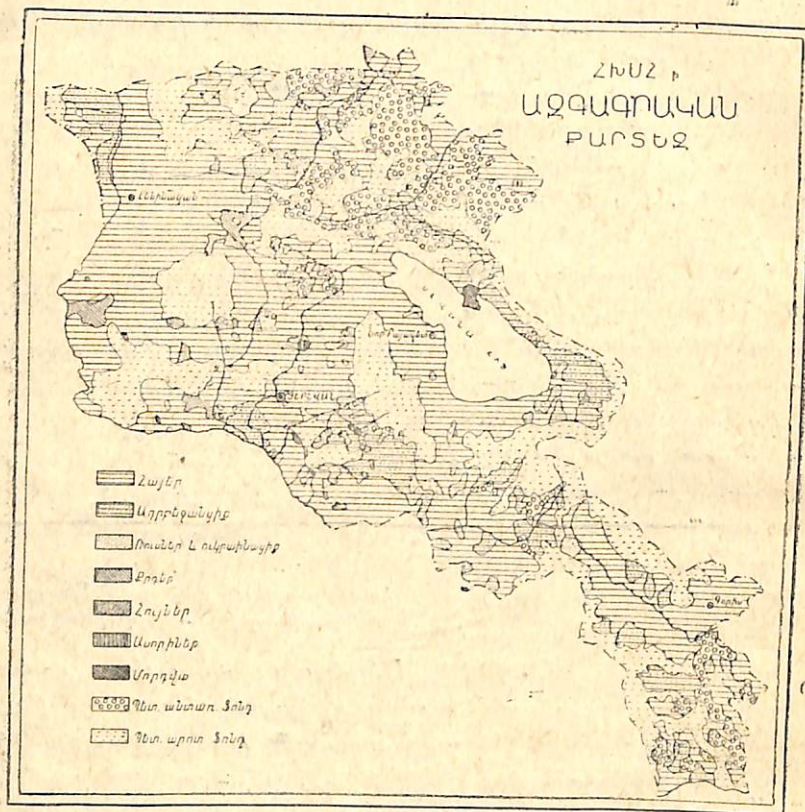
Բնակչությունը տեղափոխված է 1.451 բնակավայրերում: Ընդհանուր առմամբ բնակավայրերն ավելի խիտ են դասավորված ցած-

Նկ. 88.

Համեմատական դիագրամ Անդրկովկասի հանրապետությունների բնակչության:

դադար գոտում և ավելի նոսրանում են, քանի ավելի յեն յեղնում լեռնալանջերով վեր, ավելի բարձրադիր գոտները: Արարատյան դաշտում գյուղերը խումբ-խումբ դադարներով խոնվում են լեռնե-րից իջնող գետերի ոտորին հոսանքների մոտ, վորտեղ առուների խիտ ցանցը կենսաբար խոնավութուն և բերում այգիներին ու ար-տերին *): Այսպեղ արևելքից դեպի արևմուտք նրանց խտութունը

Նկ. 89. Արարատյան քարտեղ:

իտքբանում և, և ծագել են այնպես ուժեղ գյուղատնտեսական կենտ-րոններ, ինչպիսիք են Ղամարլուն և Արմավիրը (Ղուրդուղուլին): Ամենաբարձր գյուղերը մոտենում են յենթալպյան գոտուն**) և չեն

*) խիտ և բնակչութունը Մարտունու շրջանում:

**) Ամենաբարձր գյուղը՝ Դարագյուղը 2.330 մ. բարձր և ծ. մ.: (Ղուկասյանի շրջան):

լեռնային անձրևներից ապաստան են գտնում ավելի ցածրադիր գոտի-ներից իրենց անասուններով սարր բարձրացած գյուղացիք, վորտեղ յեկած են լինում վոչ թե միայն ՀԽՍՀ-ի ռահմաններից, այլև Վրաս-տանից ու մանավանդ խ. Ագրբեջանից:

Յեթե մի կողմից՝ ամառվա շոգերին ցածրադիր գոտիների բնակչության մի վորոշ մասը փոխադրվում և ավելի բարձրադիր գոտիները, մյուս կողմից՝ թե այդ ամիսներին և թե դարնանն ու աշ-նանը նկատվում և մի այլ հոսանք՝ վերելից ներքև, բարձրադիր վայրերից օտորադիր վայրերը: Դա գյուղացիական բանուժի շարժումն և Մերձլեռնային և ավելի բարձրադիր շրջաններից, վորտեղ հացա-հատիկն ավելի ուշ և հասնում, աշխատունակ տարրերը ժամանակա-վորապես իջնում են ցածրադիր դոնան (Արարատյան դաշտ, Ղազախ, Շամշադին), վորտեղ այդ միջոցին դաշտային աշխատանքները ավելի

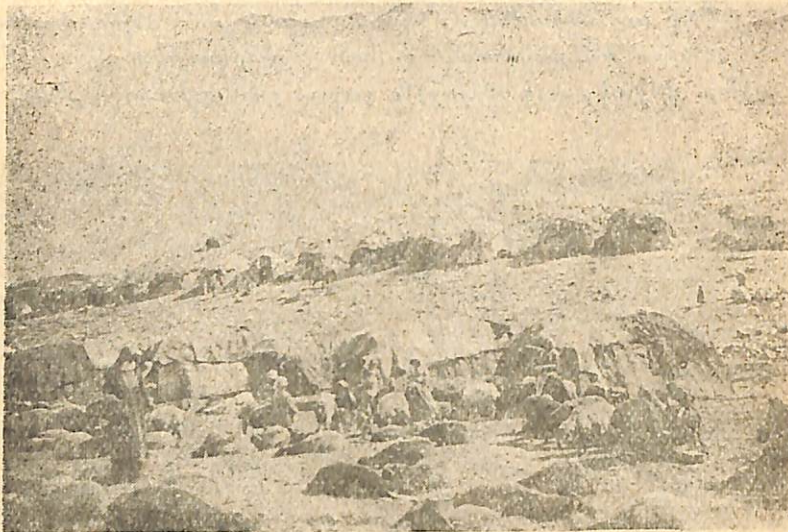
Նկ. 90. Քոչը դեպի յայլաները (Չանգեղուր):

շատ աշխատող ձեռք են պահանջում: Այսպիսով կատարվում և տարվա յեղանակներին հետ շաղկապված ազգաբնակչության օեղնային պար-բերական տեղափոխությունը մի գոտուց մյուսը, դեպի վեր և դեպի վար, և դրա հետ միասին վորոշ փոփոխության և յենթարկվում բնակչության խտությունը:

դոնան, վորտեղ փուված են ամառային ձոխ արոտատեղիները, «յայ-լաղները», ծածկվում են ժամանակավոր բնակիչների «ոբաներով»: Այդ ժամանակավոր գյուղակիների վրաններում գիշերվա ցրտից ու անցնում ավելի վեր: Սակայն ամառվա ամիսներին բարձրագույն

Յեթե աչքի առաջ ունենանք հանրապետութեան ամբողջ տարածութիւնը՝ մի քառակուսի կիլոմետրի՝ վրա բնակվում և 45,0 մարդ, բազմաթիւ յեթե վերցնելու լինենք միայն հարմար հողերը (25. 508 ք. կլմ.), այդ թիւը փոխվում և 50,3 0/0: Յերկու գեղքումն էլ ՀԽՍՀ բռնում և միջին տեղը Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև:

Ամբողջ հանրապետութեան հետ առանձին բնակավայրերն էլ ապրում են ներքին վերակառուցման հրատապ շրջան: Այնպիսի ազգութիւններ, ինչպես են գնչուներն ու քրդերը, արագ անցնում են նախապայ և կյանքին: Ադրբեջանցոց գյուղերը շատ տեղ ալիւ դադարում

Նկ. 91. Հայկական օբաներ Զանգեզուրի սարերում:

են շինել «ձմեռանոցներ» (ղշլաղներ), վորտեղից գրեթե բոլոր բնակիչները իրենց անասուններով քաշվում են այն ամառվա ամիսներին լեռները, և ավելի ու ավելի ընդարձակում են հողագործութեան այն ձեւերը, վորոնք պահանջում են ամառվա ընթացքում անընդհատ լինաժը և մշակութուն. այժմ ադրբեջանցի բնակչութեան հիմնական մասը մնում և գյուղում: Թե ադրբեջանցոց և թե այլ ազգութիւնները մանր գյուղերի մեջ՝ կոլտոգային կարգի հաղթանակի շնորհիւ ուժեղանում են միանալու և խոշոր գյուղեր կազմելու ձգտումը, վորով հնարավորութիւն և ստեղծվում ավելի լայն չափերով սպասարկելու կուլտուրական և տնտեսական կարիքները:

Մանր գյուղերի թիւն առանձնապես մեծ և Վեդիի (23 գյուղ) և Ղափանի (25 գյուղ) շրջաններում, վորտեղ գտնվում են Հայաստանի

բոլոր մանր գյուղերի 35 0/0: Խոշոր գյուղերն առանձնապես շատ են Ապարանում (80 0/0), Ն. Բայազետի (80 0/0), Արթիկի (79 0/0), Մաքուտում (75 0/0) շրջաններում:

Յերկրի ինդուստրացման և կուլտուրական ամրապնդման հետեւանքով՝ մեծանում են հին քաղաքները, ծագում են նորերը և գյուղերից շատերն ստանում են քաղաքատիպ բնույթ: Կան 9 քաղաքներ և 9 քաղաքատիպ վայրեր: Յերկանի ազգաբնակչութեան թիւն բայ 1939 թ. մարդահամարի հասել և 200.031, ինչինականինը՝ 67.707*):

Լեռնային արդյունաբերութեան կենտրոններում և նրանց անմիջական շրջակայքի գյուղերում բնակչութիւնն անցել և գյուղատնտեսութիւնից գլխավորապես, իսկ տեղ-տեղ և բացառապես բանվորական աշխատանքին, և այսպիսով ծագել և մի ցանց քաղաքատիպ բանվորական ավանները՝ Ալավերդու, Մանասի, Ղափանի պղնձահանքերի, Արթիկի տուֆի քարահանքերի շուրջը: Ըստ վերջին մարդահամարի ՀԽՍՀ-ի ամբողջ ազգաբնակչութեան 28,9 տոկոսը տեղավորված և 23 քաղաքներում և քաղաքատիպ վայրերում (366.416 հոգի) և 71,1 տոկոսը 1.199 գյուղերում (915.183), մինչդեռ 1926 թվին քաղաքացիք կազմում էին 17,8, իսկ գյուղացիք՝ 82,2 տոկոսը: Այսպիսով ուժեղացել և հանրապետութեան ինդուստրիալ բնույթը:

Շնորհիւ բուրժուական կուսակցութեան և Խ. իշխանութեան քաղաքականութեանը Խ. Հայաստանում լիակատար և վերջնականապես հաղթանակել և կոլեկտիվացումը գյուղում և սոցիալիստական արդյունաբերութիւնը քաղաքում. այսպիսով, ինչպես ԽՍՀՄ-ի մյուս հանրապետութիւններում, նույնպես և ՀԽՍՀ-ում ամուր կերպով հաստատվել և սոցիալիստական հասարակարգը:

Մի հանգամանք առանձնապես շողկապված և թե յերկրի արագատեմպ ինդուստրացման, թե գյուղատնտեսութեան մեջ կենդանական ուժից մեքենայական ուժին անցնելու պրոցեսի հետ, ինչպես և ընդհանրապես տնտեսութեան մեջ կոլեկտիվ ձեւերի հաղթանակի հետ, — դա անգրագիտութեան վերացումն է, վորն իր կողմից նպաստել և կուլտուրական պահանջների աճմանը մասնանների մեջ: Տասն և չորս տարի առաջ, 1926 թ., բնակչութեան միայն մի քառորդն (25,2 0/0) էր գրագետ. այս տոկոսը քաղաքներում բարձրանում էր մինչև 51,0, իսկ գյուղում իջնում էր մինչև 19,20 0/0: Քաղաքի և գյուղի մեջ յեղած այս տարբերութիւնն ավելի շեշտակի յեր, յերբ համեմատում ենք աղամարդկանց ու կանանց գրագիտութիւնը: Մինչդեռ հանրապետութեան մեջ միջին թիւով 100 գրագետ տղամարդկանց գիմաց գրա-

*) Բազու 809.347. Թբիլիսի — 519.175:

գետ եյին 37,7 կին, գյուղում այս վերջին թիվն իջնում եր 26,7-ի, այսինքն՝ գյուղում կանայք տղամարդկանցից չորս անգամ պակաս գրաճանաչ եյին: Կուսակցության անմիջական ղեկավարությամբ ՀԽՍՀ-ի Լուսավորության ժողովմատը, կանգ չառնելով վոչ մի նյութական գոհաբերության առջև և մոբիլիզացիայի յենթարկելով բոլոր կարող ուժերը, կառուցելով բազմաթիվ նոր հոյակապ դպրոցներ, լիովին իրականացրեց պարտադիր ուսման բեկբունքը և ընդգրկեց դպրոցական հասակի բոլոր մանուկներին, մյուս կողմից՝ լիկկայանների ոգնությամբ և այլ միջոցառումներով վերացրեց հասակավորների անգրագիտությունը: Այն հսկայական ջանքը, վոր գործադրեց Խ. իշխանությունը լուսավորության առարկեղում, տվեց իր խոշոր արդյունքները: Այսպիսով Խ. Հայաստանը դարձել է համատարած գրագիտության յերկիր:

Հանրապետության մեջ միջնակարգ ուսում ստացածների թիվը ըստ 1939 թ. մարդահամարի 104.480 է, իսկ բարձրագույն ուսում ստացածներինը՝ 7.505, այսինքն 1000 բնակչին զալիս է միջնակ. ուս. 81,5, բարձրագույն ուսումով 5,8 մարդ:

Հանրապետության բնակչության արագ ավելանալու (1920 թվին—720, 1926 թվին—881, 1936 թվին—1.186, 1939 թ. մարդահամարով 1.281 հազար) պատճառներից մեկը առաջին հերթին պետք է համարել բնական աճի ուժգին թափը, վորը հետևանք է աշխատավորության ունեւոր, բարեկեցիկ վիճակի, վորը հետեւեց Խորհրդային իշխանության որոք: Նախկին Յերևանյան նահանգում քսան և հինգ տարվա ընթացքում (1891—1914) 1.000 անձին հավելում է յեղել միջին թվով տարեկան 13,4 հոգի, իսկ Խորհրդային Հայաստանում, վորի տերիտորիան կազմված է գլխավորապես նախկին Յերևանյան նահանգի հողերից, այդ աճը՝ 1924—1928 թ. թ. հնգամյակում՝ արտահայտվել է միջին 35,77 թվով, վորը քաղաքում իջնում եր մինչև 27,16-ի, իսկ գյուղում բարձրանում մինչև 37,63-ի, իսկ 1938—1939 թ. 33,0: Այս տվյալները գնահատելու համար կարելի չէ նրանց համեմատել Միության այլ մասերի տվյալների հետ այսպես՝ 1926 թվին ՌԽՖՍՀ Յեկրոպական մասում բնական աճ 1.000 անձին յեղել է 23,2 (նախապատերազմական 16,4-ի դիմաց), Ուկրաինայում—24,0, Բելոռուսիայում—26,1, կամ ավելի պերճախոտ է համեմատությունը այլ յեկրոպական պետությունների հետ, որինակ՝ (նույն 1926 թ.) Բուլղարիա—17,8, Հոլլանդիա—14,0, Գերմանիա—7,8, Շվեդիա—5,1, իսկ Ֆրանսիա—1,3:

Բնակչությունը ըստ սեռը բաժանման ղեկքում նկատվում է տղամարդկանց թվի մի փոքր գերազանցութուն կանանց թվից:

10. ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄ

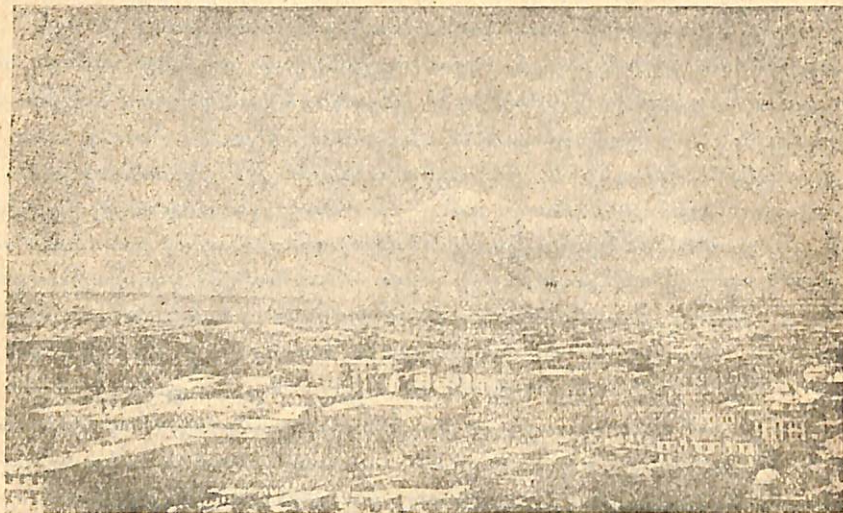
Լենինի-Ստալինի կուսակցության ղեկավարությամբ և ուսա ժողովրդի ոգնությամբ, հեղափոխական բանվորների և աշխատավոր գյուղացիների ջանքերով 1920 թվի նոյեմբերի 29-ին վերջ տրվեց գաշնակցական Հայաստանի «անկախ» հանրապետությանը և իշխանությունը անցավ բանվորների, գյուղացիների և կարմիր զինվորների պատգամավորական խորհուրդներին: Այսպես ծնունդ առավ Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունը, ստեղծելով սոցիալիստական կարգեր և իսկապես անկախ Խ. իշխանություն, իր սոցիալիստական սահմանադրությամբ: Սակայն մեկ տարվա փորձը ցույց տվեց, վոր «Անդրկովկասը ներկայացնում է միասնական տրնտեսական ամբողջութուն և վոր նրա տնտեսական զարգացումը կարող է ընթանալ միայն համակովկասյան տնտեսական միավորման նշանաբանի տակ» (Կ. Կ. Կովկասյան բյուրոյի 3[X]-1921 թ. բանաձևը): Դրան համապատասխան մշակված եր Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի սահմանադրությունը, վորը հաստատվեց 1922 թվի մարտի 12-ին: Անդրկովկասյան յերեք Խ. հանրապետությունները՝ Հայաստանը, Վրաստանն ու Աբրեջանը Նախիջևանի ավտ. խորհրդային հանրապետության հետ կազմեցին մի պետական միություն՝ ընդհանուր գործկոմով և ժողովրդական Կոմբարների Խորհրդով: Նույն թվականի դեկտեմբերի 30-ին Անդրկովկասյան Ֆեդերացիան մի զաշնադրով մտավ Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության կազմի մեջ, վորպես իրավահավասար անդամ:

Անդրկովկասյան Ֆեդերացիան պահպանվեց մինչև 1936 թվի վերջը: Տասն և չորս տարվա ընթացքում նրա ծավալած գործունեյությունը լայն չափով նպաստեց Անդրկովկասյան յերեք հանրապետությունների միջև տնտեսական և կուլտուրական կապերի զարգացմանն և ուժեղացմանը: Իր պատմական մեծ դերը կատարած լինելով՝ Ֆեդերացիան 1936 թվի դեկտեմբերի 1-ից լուծարվեց յենթարկվեց, և Ստալինյան Սահմանադրության համապատասխան նրա կազմի մեջ մտնող հանրապետություններից յուրաքանչյուրը ուղղակի մտավ ԽՍՀ Միութենական կազմի մեջ, վորպես իրավահավասար անդամ, ինչպես միութենական մյուս տաք հանրապետությունները:

Հալկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունը մասնակցում է ԽՍՀՄ-ի Գերագույն Խորհրդի կազմավորմանը, ընտրելով նրա յերկու պալատների համար չորս տարի ժամանակով զադտնի քվեարկությամբ, ընդհանուր, հավասար և ուղղակի ընտրական իրավունքի հիման վրա, համաձայն իր բնակչության թվի (հոգ. 34) չորս պատգամավոր Միության Խորհրդի և վորպես միութենական հանրապե-

տություն (հոգ. 35)՝ քանհինգ պատգամավոր Ազգությունների խորհրդի համար:

Ստալինյան Սահմանադրության ղեկավար օկզբունքներով մշակված ՀԽՍՀ-ի Սահմանադրության (հաստատված ՀԽՍՀ-ի խորհուրդ-

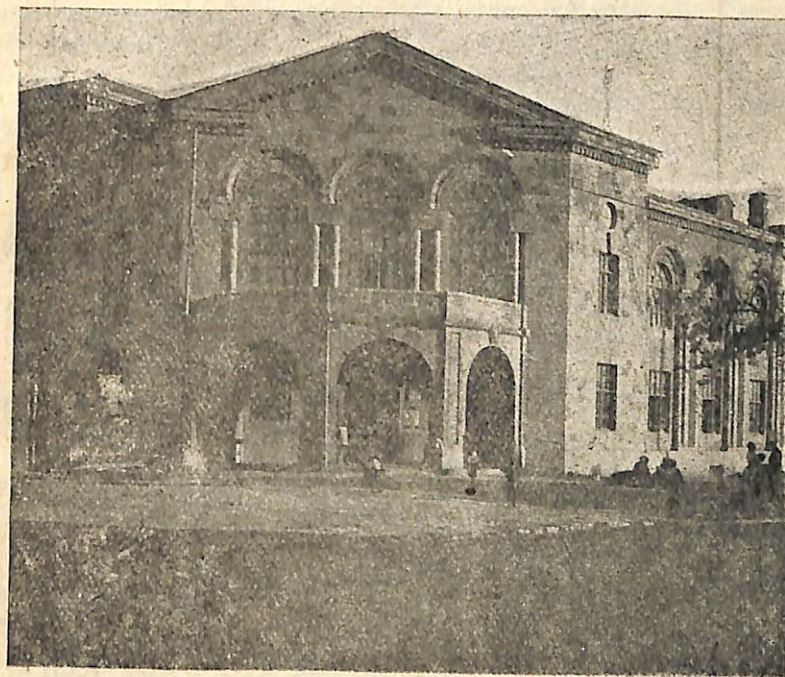

Նկ. 92. Յերևան—ՀԽՍՀ-ի մայրաքաղաք:

ների 9-րդ արտակարգ համագումարի վերոշմամբ 1937 թվի մարտի 23-ին) 20-րդ հոգվածով ՀԽՍՀ-ի պետական իշխանության բարձրագույն մարմինը հանգիստանում է ՀԽՍՀ-ի Գերագույն խորհուրդը, վորը կազմվում է ըստ ընտրական շրջանների չորս տարի ժամանակով նույն ընտրական իրավունքով, ինչ վոր սահմանված է ԽՍՀՄ-ի բոլոր ընտրությունների համար, ընտրված պատգամավորներից, 5.000 բնակչից մի պատգամավորի նորմայով:

Կապիտալիստական տնտեսության մնացորդներն արմատախիլ անելու և սոցիալիստական հասարակարգ կառուցելու նպատակով ՀԽՍՀ գործադիր մարմինների ձեռքումն է կենտրոնացած ժողովրդական տնտեսության և կուլտուրական կյանքի բոլոր ճյուղերի ղեկավարությունը: Բնական և, վոր խորհրդային իշխանութունն իր հաստատման օրից մտահոգված էր այնպիսի ստորին վարչական կենդանի ապարատ ստեղծելու, վորն ի վիճակի լիներ բազմակողմանի և լրիվ հայտնաբերելու տեղական արտադրողական ուժերը, պլանավորելու տեղական տնտեսական և կուլտուրական աշխատանքները՝ հաշվի առնելով ապագա զարգացման հնարավորությունները, և բավարարելու տեղական բոլոր ազգությունների աշխատավոր տարրերի տնտեսական և կուլտուրա-

կան պահանջները: Անհնարին էր պահպանել հին ցարական և դաշնակցական վարչական բաժանումը, վորը հետապնդում էր առավելապես վ.ստիկանական-վարչարարական նպատակներ և պետական գանձարկղի շահեր: Անհրաժեշտ էր հանրապետության սերիտորիան յենթարկել վերաբաշխման: Խորհրդային իշխանության հաստատվելուց հետո հանրապետությունը բաժանվեց ինը գավառների, իսկ գավառները գավառակների, սակայն այդ բաժանումը չէր բավարարում ա-

Նկ. 93. Կառավարական տունը Յերևանում:

վելի և ավելի ծավալվող պլանավորված սոցիալիստական շինարարությանը: Ինչպես Միության այլ մասերում, այնպես էլ ՀԽՍՀ-ում նոր օկզբունքներ դրվեցին վորպես հիմք՝ վարչական նոր բաժանման համար, լեռնկետ ընդունելով տեղերի բնական-աշխարհագրական և տնտեսական պայմանները, զարգացման հեռանկարները՝ «այնպես, վոր յուրաքանչյուր շրջան ներկայացներ հատուկ տնտեսական ամփոփություն իր առանձնահատուկ բնույթով: Այս հիման վրա վերջին ռայոնացումն առանձնացրեց, վորպես ինքնուրույն վարչատնտեսական միավոր հանրապետության մայրաքաղաքը, Յերևանը, իսկ մնացած տարածությունը բաժանեց 27 շրջանների: Յուրաքանչյուր

շրջան նախկին «գավառից», նույնպես «գավառակից» վրձր ե, ունի իր հատուկ բյուջեն, կապված ե անմիջապես հանրապետական կենտրոնական որդանների հետ, վորով վերացվում են ապարատի ավելորդ միջնորդական ողակները, ավելի ուժեղ կերպով և ավելի լրիվ են դրբեվորվում տեղական կարիքները, կազմվում ե տնտեսական և կուլտու-

Նկ. 94. ՀԽՍՀ-ի շրջանների քարտեզ:

Ըրական շինարարութեան ռեալ պլանը ավելի լայնորեն ոգտագործելով
տեղական ռեսուրսները:

1938 թվի հունվարի 1-ից այդ շրջանացումը վերանայվելով՝ յենթարկվեց մասնակի փոփոխություն: Վերսկսեա առանձին վարչական միավորներ առանձնացվեցին թե Յերևանը և թե Լենինականը, իսկ շրջանների թիվը հասցվեց 37-ի: Նոր փոփոխություններով առանձնացված և Յերևանի գլուղական շրջանը (38-րդ):

Երջանները մեծ մասամբ կոչվում են իրենց կենսորոշանների անուններով: Ստորև բերում ենք տվյալներ նրանց՝ տարածության և բնակչ-

Հուլիսյան մասին: 1939 թվի մարդահամարի տվյալները դեռ հրատարակված չլինելով՝ բնակչության մասին թվերը բերում ենք ըստ նախնական հաշվառման: Այնտեղ, վերտեղ կենտրոնի անունը տարբերվում է շրջանի անունից, այդ նշում ենք փակագծերի մեջ:

	Տարածու- թյուն (բ. կմ.)	Բնակչու- թյուն (հարարն.)		Տարածու- թյուն (բ. կմ.)	Բնակչու- թյուն (հարարն.)
1. Յերևան (առանց շրբ- ջանի)	4,0	192,0	20. Կոտայքի (Քանաքեռ)	82,0	35,2
2. Լեռնական	3,4	67,0	21. Կրասնոսելսկի	69,0	23,0
1. Աղիզդեհկովի շրջան . .	119,9	18,3	22. Հոկտեմբերյան	66,9	31,9
2. Ալազղաղի (Նախի- ջամալի)	34,6	16,9	23. Ղամաբլվի	37,4	35,5
3. Ալավերդու (Մանես)	114,2	43,0	24. Ղափանի	137,2	22,0
4. Ախտալի	93,2	34,5	25. Ղուկասյանի (Կ. Ղզլ- Ղոչ)	56,1	17,2
5. Աղինի	35,2	16,0	26. Մարտունու	112,5	45,6
6. Ամասիայի	59,4	14,8	27. Մեղրու	66,4	9,7
7. Աշտարակի	93,8	38,4	28. Միկոյանի	110,9	27,9
8. Ապարանի	63,0	27,0	29. Յերևանի	17,7	13,0
9. Արթիկի	58,9	35,7	30. Նոյեմբերյանի	50,5	20,0
10. Բասարդեհչարի	112,6	33,9	31. Նոր Բայազետի	61,1	34,0
11. Գորիսի	75,2	27,0	32. Շամշադնի (Բեդրդ) . .	83,0	27,2
12. Դիլիջանի	43,0	14,2	33. Սեվանի	37,4	20,9
13. Դյուզքենտի	58,1	34,1	34. Սիսիանի (Սիսավան)	171,5	27,2
14. Զանգի-Բասարի	16,0	19,0	35. Սպիտակի (Համամու)	54,5	31,4
15. Թալինի	133,4	29,9	36. Ստեփանավանի	63,4	28,3
16. Իջևանի	85,1	22,7	37. Վաղարշապատի	37,5	34,0
17. Կարաբաղլարի (Զե- մանկենտ)	105,3	12,8	38. Վեդու	49,5	18,2
18. Կալինինոյի	69,2	24,0	39. Սհանա լիճ	141,2	—
19. Կիրովականի	87,9	45,3		29,718	1,282

Սմենալընդարձակ շրջանները (Սիսիան, Միկոյանի, Ղափանի) միաժամանակ ամենաբազմամարդ շրջաններ չեն, դրանք այն շրջաններն են, վորոնք ընդգրկում են ավելի լայնատարած լեռնային արտատեղեր և իրենց մեծ մասով գտնվում են անառնապահական տնտեսական գոտում: Ընդհակառակը՝ ամենափոքր մակերես բռնող բայց ավելի բազմամարդ շրջաններ են այն շրջանները (Ղամարլուի, Հոկտեմբերյան, Վաղարշապատի), վորոնք գտնվում են տեխնիկական բույսերի ցածրադիր գոտում:

Նոր շրջանացման շնորհիվ բազմաթիվ բնակավայրեր, վորոնք նախկին բաժանմամբ յերկրորդական տեղ էին բռնում, դարձել են

կենտրոնական կիսեր, վորոնք կապվում են մնացած մասերի հետ նոր բարելավված ուղիներով, հեռագրական և հեռախոսական լարերով, դառնում են տնտեսական և կուլտուրական կյանքի ուժեղացած բջիջներ, ներգրավելով բավականին մեծ քանակությամբ աշխույժ մտավորական ուժեր, արագ փոփոխում են թե իրենց արտաքին պատկերը (նոր շինարարություն) և թե իրենց ներքին բնույթը, վերածվելով տեղական արդյունաբերության կենտրոնների: Այդ տեսակետով, մանավանդ, նկատելի յե այնպիսի շրջանային կենտրոնների արագ զարգացումը, ինչպիսին ե Կիրովականը, Ղամաբլուն, Հոկտեմբերը, Իջևանը: Նույն կերպարանափոխությանն են յենթարկվում նաև գյուղերը, վորտեղ արագ թափով յերևան են գալիս, բացի դպրոցական շենքերից, խրճիթ ընթերցարաններ, կարմիր անկյուններ փոքրիկ բեմասրահներով և կոոպերատիվ առևտրական կետեր:

Լենինի-Ստալինի կուսակցության ղեկավարությամբ, ժողովուրդների առաջնորդ ընկ. Ստալինի հանձարեղ ցուցումներով և Հայաստանը՝ Միութենական մյուս տասնհինգ հանրապետությունների հետ միասին ստեղծեցին սոցիալիստական կարգերը մեր յերկրում և հաստատուն քայլերով գնում են դեպի կոմունիստական հասարակակարգը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Абиx Г. В. Геология Армянского Нагорья. Перев. Б. З. Коленко. Зап. К. О. Географ. О-ва, Тифлис. Западная часть. т. XXI, 1899. Восточная часть, т. XXIII. 1902.
- Ալիշան Ղ. Այրարատ. Վեներիկ, 1890.
- Ալիշան Ղ. Սիսական. Վեներիկ, 1893.
- „Алагяз“ — потухший вулкан. ред. Ф. Ю. Левинсон-Лессинг. т. т. I и II. Изд. АН. Ленинград, 1931.
- „Бассейн озера Севан“ (Гокча). ред. Ф. Ю. Левинсон-Лессинг. Изд. АН. I, II в. 1. и в. 2, III ч. ч. Ленинград, 1929—1933.
- Варданянц Л. А. Сейсмоструктура Кавказа. Тр. сейсмолог. Изд. АН. Лен. М., 1935.
- Горшков Т. П. Геологические условия Зангезурского землетрясения 27 апр. 1931 г. Труды Сейсмолог. И-та АН. № 31. Ленинград, 1933.
- Гроссгейм А. А. Краткий очерк растительного покрова ССР Армении. Матер. по районир. Гос. пл. ССРА Ереван. 1928.
- Гроссгейм А. А. Флора Кавказа т. т. I—IV, Ереван—Баку 1927—1934.
- Гроссгейм А. А. и Сосновский Д. И. Опыт ботанико-географ. районирования Закавказского Края, „Изд. Тифл. Полит. И-та.“ в. III 1928.
- Гроссгейм А. А. Анализ флоры Кавказа. Азерб. Фил. АН. т. I Баку 1936.
- Гукасов А. О. Основные черты строения Армянского нагорья. Зап. Кавк. отд. Русск. Геогр. Общ. т. XXII. в. I. Тифлис.
- Давыдов В. К. и Владимиров Л. А. Основные контуры водного баланса Армении. Зап. Г. Г. И. т. X.
- Докучаев В. В. Предварительный отчет об исследованиях на Кавказе летом 1899 г. Тифлис. 1899.

- Ереванское землетрясение 7 янв. 1937 г. Груз. Фил. АН. Тбилисский Геофиз. И-т.
- Захаров С. А. О почвенных областях и зонах Кавказа. Сб. в честь 70-летия Д. Н. Анучина. М. 1913.
- Кавришвили. Кциа—Храм. Тбилиси.
- Карапетян О. Т. Геологический очерк ССР Армении. Матер. по район. гос. пл. ССРА. Ереван, 1928.
- Ковалевский Г. Вертикальное распространение главнейших культурных растений в республиках и автономных областях Кавказа. Тр. по приклад. ботанике, генет. и селекции XV. 1925 г.
- Кузнецов Н. И. Принципы деления Кавказа на ботанико-географические провинции зап. Ак. Н. по физ-мат. отд. XXIV № 1. 1909.
- Левинсон-Лессинг Ф. Ю. Армянское вулканическое нагорье. „Природа“. № 5. 1928.
- Линч Х. Ф. Б. Армения т. т. I и II, Тифлис, 1910.
- Лисовский В. Закавказье. I Местность. Зап. Кавк. О. Р. Географ. Общ. XXI. 1896.
- Лайстер А. Ф. и Чурсин Г. Ф. География Закавказья. Тифл. 1929.
- Магакиан А. К. О классификации растительных формаций Армении. Ереван. 1933.
- Магакиан А. К. Материалы к изучению кормовых площадей ю.-в. части Лори-Бамбакского уезда Респ. Армении. Изд. Наркомзема ССРА. Ереван. 1930.
- Его же—О характеристике растительности бобовых перелогов Ахманганского хребта. Изд. Сельхозгиза. Ереван. 1934. и др. работы.
- Магакиан А. К. Растительность Армянской ССР. (докторская диссертация. Рукопись).
- Марков Е. Озеро Гокча. Географ. описание озера, ч. I. Изд. Гл. Упр. землед. и землеустр. СПб 1911.
- Медведев Я. С. Деревья и кустарники Кавказа. Изд. 3-ье. Тифлис, 1919.
- „Материалы по исследованию озера Севан и его бассейна“. Изд. Севанского гидрометеорологического Бюро. ч. ч. I—VI. Ереван—Ленинград. 1931—1934.
- Науменко Е. Елизаветпольская губерния. Военно-топограф. описание. Изд. Штаба Кавк. Воен. Ок. ч. I—1903. ч. II—1900.
- Озаровский Ив. Материалы для военного обозрения Эриванской губ. ч. I Тифл. 1890.

- Освальд Ф. К истории тектонического развития Армянского нагорья. Зап. Кавк. отд. Р. Г. Общ. XXIX в. 2. 1915.
- Oswald F. Armenien. „Handb. d. regionalen Geologie. Heidelberg. 5 Heft. 5. B. 3 Abt. 1912.
- „Памятная книжка Эриванской губернии“ 7 книг. 1902—1914 г. г. Эривань.
- „Памятная книга Елизаветпольской губернии“ на 1914 г. Тифл. 1914.
- Паффенгольц К. Н. Основные черты геологического строения и тектоники Ганджинского уезда Аз. ССР. Изв. Геол. Ком. т. XI—VIII. № 3.
- Паффенгольц К. Н. Армутлы—Кульп. 1934. „Тр. Всесоюз. геологоразв. объедин. НКТП СССР № 353.
- Паффенгольц К. Н. Бассейн озера Гокча (Севан) 1934. Тр. Всесоюз. геологоразв. объедин. НКТП СССР. № 219.
- Ремартен В. П. Тектоническая характеристика складчатых областей Кавказа. Тр. III Всесоюзн. съезда геологов в Ташкенте. Вып. I. Ташкент, 1929.
- Силинич И. П. Изотермы Кавказа. Сборн. в честь 70-летия А. Н. Анучина. Москва. 1913.
- Столетова Е. А. Полевые и огородные культуры Армении. Тр. по прикладн. бот., генет. и селекции, т. XXVIII в. 4. 1929—1930.
- Тамашев А. Э. Материалы по изучению животноводства Армении. Ереван. 1930.
- Тахтаджян А. Карта растительности Армении (рукопись).
- Туманян М. Г. Карликовые пшеницы Армении „Тр. по прикл. бот., ген. и сел.“ т. XIX. № 1. Лен. 1928.
- Թովմայիսի Մ. Հայաստանի վայրի ցորենները «Սոց. ագրոնոմ». Յերևան, 1930.
- Туманян М. Г. Дикие однозернянки и двузернянки Армении. „Тр. по прикл. бот., ген. и сел. т. XXIV № 2. 1930.
- Տրոյիցկի Ն. Հայաստանի արևմտյան ու խոտաբույսերը. Գյուղատնտ. Յերևան, 1932.
- Фигуровский И. В. Опыт исследования климатов Кавказа, т. I СПб. 1912.
- Фигуровский И. В. Климаты Кавказа. Зап. Кавк. отд. Р. Т. общ. кн. XXIX в. 5. Тифлис. 1919.
- Фигуровский И. В. Климатический очерк северо-восточной Армении с соседними районами. Тифлис, 1920.

- Фишуровский И. В. Краткий климатический очерк Кура—Араксинского бассейна. Мат. по использ. водных ресурсов Кура—Аракс. басс. в. I. Тифлис. 1931.
- Филиппов. Топографический обзор Тифлисской губернии и Закавказского округа. Изд. 2-ое Шт. Кавк. Военн. Окp. Тифлис. 1897.
- Zahn G. Die Stellung Armeniens im Gebirgsbau von Vorderasien. Veröff. d. Inst. f. Meereskunde u. d. Geograph. Inst an d. Univ. Berlin. 1906. Juli. Heft. 10.
- Чикнаверов Т. Г. Реки Армении (рукопись).
- Чикнаверов Т. Г. Р. Занга от истока до с. Кяхсы (рукопись).
- Чикнаверов Т. Г. Обработка наблюдений над колебаниями уровней озера Севан (Гокча) с 1889 по 1928. Ереван. 1929.
- Stahl A. F. Kaukasus. Handb. d. region. Geologie. Heidelberg. 1923. B. V. Abt. 5. Heft. 25.
- Энергетические ресурсы СССР. ЗСФСР. т. II в. II.
- Эссен А. М. Гидрография Закавказия. Гидрометр. ч. при Водн. Упр. на Кавк. 1913. в. 2. Тифлис.
- Ярошенко Г. Д. Сосна и дуб Армении. Тр. по лесн. отг. делу. Изд. НКЗема ССРА. Ереван. 1929.
- ЦСУ и УНХУ—Վիճակագրական հրատարակություններ, ինչպես և Հայկենտորթի «ՀնՍՀ-ի բնակավայրերի շուրջակ», Յերևան, 1936.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	Եջ
Առաջաբան	3
1. Ընդհանուր տեղեկություններ	5
2. Լեռնագրություն	8
3. Կլիմա	71
4. Հիդրոգրաֆիա	87
5. Հողը	115
6. Բուսականություն	120
7. Կենդանական աշխարհ	139
8. Գյուղատնտեսական բաժանումը	147
9. Բնակչություն	151
10. Վարչական բաժանում	158
11. Գրականություն	165

Պատկերագիր՝
Բ. Ղուկասյան
Տեխնիկական
Ի. վարդանյան
Սրբազրիչ՝
Վ. Ավագյան

ՎՖ 2607. Հրատ. 5178

Պատկեր 211 Տիրաժ 5000

Հանձնված է արտադրության 27/II—1940 թ.

Ստորագրված է տպագրության 15/VIII—1940 թ.

Հայկաճշգրտի տպարան, Յերևան, Լենինի 65

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0263268

11681

ԳԻՆԸ 3 Ռ. 40 Կ.
ԿԱԶՄԸ 60 Կ.

ՏՏ. ԼԻՏԻՑԻԱՆ
**Физическая география
Армянской ССР**
АрмГИЗ, Ереван, 1940 г.